

«ШАРҚ» НАШРИЁТ-МАТБАА КОНЦЕРНИНИНГ
БОШ ТАҲРИРИЯТИ
ТОШКЕНТ — 1997

Ғайбуллоҳ ас-Салом

АСАРЛАР

Эй умри азиз
Биринчи китоб

«ШАРҚ» НАШРИЁТ-МАТБАА КОНЦЕРНИНИНГ
БОШ ТАҲРИРИЯТИ
ТОШКЕНТ — 1997

Таҳрир ҳайъати:

Алишер АЗИЗХУЖАЕВ, Пулат НОСИРОВ, Нажмиддин КОМИЛОВ, Башрулло МУҲИТДИНОВ, Фатхулла ЭРГАШЕВ, Бахтиёр ЭРКАЕВ, Муҳаммаджон ИМОМНАЗАРОВ, Ҳамдам СОДИҚОВ, Абдумалик ЁҚУБОВ.

Тақризчи:

филология фанлари номзоди, доцент Сайди УМИРОВ

Ғайбуллоҳ Ас-Салом.

Асарлар. 1-китоб. Эй, умри азиз. — Т.: Шарқ, 1996.—256 б.

Уз2

© «Шарқ» нашриёт-матбаа
концернининг Бош таҳририяти,
1996.

МУҚАДДИМА

Марҳаматли укувчим. Ҳар гал узимнинг навбатдаги, янги китобимни ёзиш учун қўлимга қалам олар эканман, қалбимни ҳаяжон чулғайди. Куз унгимда Сизнинг, азиз китобхон, қиёфангиз намоён булади. Нима дер экансиз, мени қандай қабул қиларкансиз, деб уйлайман. Чунки, муаллиф мақомида, қилган меҳнатимнинг, инчунин, муайян маънода илмий ҳам ижодкор тадқиқотчи сифатида, узимнинг ҳам обрў-эътиборим, нуфузим ва тақдирим Сизга боғлиқ. Мени уқир экансиз, агар қўлингиздаги китобим хусусида узингизнинг алданмаганингизга иқрор бўлсангиз, мутолаага сарфлаган вақтингизга рози бўлинг. Мен ҳам чеккан заҳматларимга мингдан-минг розиман. Бинобарин, мен учун энг холис ҳакам — Сиз. Узингиз биласиз, камина бир умр таржима назарияси ва амалиёти, таржимонлар тайёрлаш ташвишлари билан шуғулланиб келган мутахассисман. Касб-корим, ихтисосим: таржимашунос ва дорилфунун мударриси, мураббийлик.

Кейинги ун йил мобайнида, узимнинг асосий ҳунаримга содиқ қолганим ҳолда, менда бадий ва публицистик ижодга ҳам қизгин иштиёқ, майл пайдо бўлди. Овознигор (радио), ойинаи жаҳон (телевидение)да чиқишларим, шеър ёзиш, матбуот саҳифаларида уз бадиаларим, ахлоқ-одоб, маънавият баҳсларидаги мақолаларим билан иштирок этишим кўпроқ кўзга ташланмоқда. Узимнинг асосий касб-кор соҳаларим: таржимашунослик, адабиётшунослик, тилшунослик, лугатшунослик, қомусшунослик, услубиёт, қиёсий-қолишловчи тарҳ (типология)дан ташқари, халқ табобати, сеҳршунослик (экстрасенсорика), мусиқа, табииётшунослик (экология), диншунослик муаммолари билан ҳам шуғуллана бошладим. Унда-бунда турфамавзулардаги асарларни таржима қилишга ҳам тўғри келади. Кўнглингиздан кечаётган андишани, азизлар,

эшитиб турибман: бир киши учун бундай қамров, хилма-хиллик куплик қилмасмиқан?

Билмадим. Куплик қиладими, камлик қиладими. Биламанки, қай жабҳага қул урмайин, уз насибамни чала қолдирмасликка, нон-тузимни ҳалоллашга ҳаракат қилганман. Ёзган ишларимни ҳар бир соҳанинг таниқли олимлари назаридан утказганман.

Аммо гаразим ўзимнинг қомусий билагон киши эканимни писанда қилиш эмас. Асло. Фақат айтмоқчманки, менга нуқул таржимавий тадқиқотларим, соф назарий изланишларимгина эмас, шу билан баробар адабий-публицистик бисотим ҳам бирдай қадрли. Бинобарин, Асарларим мажмуасини тайин этганда уларнинг мундарижа тарафдан ранг-баранг булишига алоҳида диққат қилдим. Шунинг учун ундан куп йиллик назарий ишларим, мураккаб таҳсил жараёнида орттирган тажрибаларим билан баробар, айрим бадиалар, ибратли воқеий қиссалар, мактублар, янги ҳикмат ва фикр-мушоҳадалар, панд-насихатлар, хотиранлар, мавзу тақозоси билан баъзи бир шеър ва кичик таржималар ҳам урин олади. Бу эса, менинг назаримда, ҳар бир жилднинг бир қадар мароқ билан енгил ўқилишига кумаклашади деб мулжалладим. Шояд турли ихтисосдаги ўқувчиларим каминадан ўзларига керакли нарсаларни топсалар. Эҳтимол, бундай тадбиру тажриба нашриётимиз амалиётида илк топқир тадбиқ этилаётгандир. Начора. Биз, ҳаддан ташқари сипойлашиб кетган муаллифлар ҳам, уз ўқувчиларимизга, уларнинг дидлари, талаб ва интилишларига пешвоз чиқишимиз керак-ку, ахир. Баайни шундайки, дастурхонга бир хил хурак тортилганидан кура, анвои нознеъматлар бўлгани яхши. Бундан ташқари, мажмуадан турли даврларда ёзган илмий рисола, дарслик, қулланма ва мақолаларим урин олар экан, уларда менинг ёш, иқтидор, малака, ҳатто ҳаёт ҳамда тақдир тақозоси билан боғлиқ руҳий ҳолатларим, услубий тафовутлар ҳам акс этмай иложи йўқ. Бошқача булиши ҳам мумкин эмас. Зеро, 50-60-йиллардаги нашрларим билан 80-90-йилларда чоп эттирган китобларимни бир хил қимматга эга деб булмайди. Бу табиий. Гарчи китобларимни ҳозирги мавқеимдан туриб нашрга ҳозирласам-да, улар орасида муайян фарқлар кузга ташланишини наинки номатлуб, билъакс, мақсадга мувофиқ деб биламан.

Зукко ўқувчим. Сизга илинаётган ва Сиз учун

тайёрлаётганим узига хос ушбу куллийетим моҳият эътибори билан менинг такроримгина эмас, балки давомим, бинобарин, ҳаётимдир. Унда бутун борлигиму йуқлигим уз ифодасини топса ажаб эмас. Шу билан камина камтарин Сизнинг олийҳиммат назарингизда имтиҳондан ўтган бўламан. Ҳозирга қадар мен Сиз муҳибларимни имтиҳон қилиб келдим. Энди навбат — Сизга. Сунгги ғаразим. Бундай катта нашр ҳар хил жиддий-ножиддий нуқсонлар, хато ва майда қусурлардан бутунлай холи бўлиши амри маҳол. Маъзур тутгайсиз, азизлар. Сизнинг холисона танқидий фикр ва мулоҳазаларингиз, таклиф ва истақларингиздан умидворман. Навбатдаги китобларни чоп этишга тайёрлаганда уларни ҳисобга олишга ҳаракат қиламан. Мажмуани ниҳоясига етказишда узимга Аллоҳ таолодан куч-қувват, пича омад, Сизларга эса, меҳрибонларим, сабр-тоқат тилаб қоламан.

УЙЛАЙМАН, ДЕМАК БОРМАН

1-фасл

МЕНГА ИШОНМАНГИЗ, ОДАМЛАР

ЯШАШИМ КЕРАК. УЗИМ УЧУНГИНА ЭМАС

Жанобингиз Гайбуллоҳ ас-Салом минг туққиз юз уттиз иккинчи йил, яъни куй йилида собиқ Бухоро амирлиги сарҳадида, ҳозирги Навоий вилоятининг Хатирчи беклигида таваллуд топганман. Кичик бир тафсилот. Туғуруқхонада эмас, Сув дарвоза гузарининг Совунгарлик тупида, уйда энага (бизнингча — момо) қулида туғилганман. У вақтларда, ҳозиргидай, давлат туғуруқхоналари бўлмаган. Бас, ҳар хил миллат, турфа ирқ ёхуд бошқа соғлом-носоғлом кишиларнинг бутана, қоришиқ сутини ичиш каминага насиб этмаган. Ота-она бағрида усиб-улгайдим. Уруғ-қабилачилик шажарасида отам тарафидан — мангитлар сулоласига, она жамоамиз йуригидан эса арабларга мансубман.

Раҳматлик дадам мулла Тожи, айтишларича, катта хонадонимизга шундоқ девор-дармиён бўлган авлиё Гадой Селкин бобомга ворис эканлар. Падаримиз элулус орасида «мулла Тожи» деган ном билан машҳур эдилар. Эски мактабда таҳсил курган, уқимишли ва муътабар зот бўлганлари боис. Лекин дадамиз «миллатчи», «халқ душмани», «қулоқ» бўлишдан бир умр чўчиб яшадилар. «Зинҳор мулла эмасман, ҳой мусулмонлар, одамлар узича менга шундай лақаб қўйган», дер эдилар нукул. «Мулла Тожи дегани бу ном эмас, лақаб, бизда, узбекчиликда таомил шундай», «узбекчилик жонга бало, ахир» деганлари-деган эди. Билса ҳазил, билмаса чин маъносида. Энди менга туриб-туриб алам қилади. Айтсанг — гап, айтмасанг — дард. Ҳеч бир қиёси йўқ ажаб телба замон! Олим ёки фозил бўлгандан кура, жоҳил тупори бўлиш чандон афзал хисобланган. Э-э... Нимасини айтасиз.

*То хушвақт эмиш ушбу замонда гумроҳ.
Хуш кўрмас эмиш ақлу хирадни дунё.
Кел, ақлу хирадни ол бошимдин, эй дўст,
Шоядки замона биз сари боқса қиё.*

(Собир Термизий)

Яна бир тафсилот. Ёху!.. Таваллуд топганим сана — минг тўққиз юз уттиз икки ҳам, олтмиш ёшим тулган минг тўққиз юз тўқсон иккинчи йил ҳам — қилдай қимматчилик даврига тўғри келди. Начора, тақдир. Лекин мен тақдир-қисматдан норози эмасман. Зеро, ҳар икки сана ҳам жамиятнинг бир ҳолатдан иккинчи ҳолатга утиш даври. Буни шундай қиёс қилса булади, менимча. Каминадан гоҳо: — Йил фаслларидан қай бирини ёқтирасиз? — деб сурашади. — Баҳор, ёз, куз ёки қишними? Мен... қишни яхши куришимни айтаман. Тонг қоладилар: — Нечук?! Ё мижозингиз совуқми? — дейишади. Сунгра мен мижозим иссиқлиги, гап бошқа ёқда эканини тушунтира бошлайман. Инчунин: ёз-ку яхши, шуниси борки, ёздан кейин қиш келади-да! Шундайми? Ҳа, қиш совуқ, қаҳратон, илло, ортидан чарақлаган баҳор билан ёз келади. Демак, қиш қўйнида баҳор яширинган булади. Бунда ёруғ умид билан яшайди киши. Хуш, қай бири афзал?

Худди шунингдек, ҳозир утиш, янгиланиш, покланиш даврининг машаққатлари билан умргузаронлик қиляапмиз. Аммо келажак — ойдин. Бинобарин, Мустақиллик заҳматларини ҳам мен роҳат деб биламан. Арабларда, дарвоқе, шундай мақол бор: Улуғ мақсад олдида турганингда меҳнатни роҳат бил. Умидворман-ким, Худо хоҳласа, мана етмиш ёшлигимни бағрим тулиб, орзу-армонларим кушойиш бўлиб, чароғон, маъмур бир замонда қаршилсам. Ана шундай ёруғ орзу-ниятлар билан яшаяпман.

Ўз ожизликлариму барча қусурларим билан узимдан домангир бўлсам, яхши инсоний сифатларим билан (агар улар менда бўлса!..) ота-онам, оилам, мактабим, устозларим ва дўстларимга бурчдорман. Ўз ҳаёт йўлимни мушоҳада қилар эканман, муаллим ва мураббий, устоз ва ҳомийларимнинг жонли қиёфалари, худди кино тасмасидай, бирма-бир кўз унгимдан ўта бошлайди...

Минг тўққиз юз қирқ олтинчи йил, қавс (ноябр) ойи. Бир куни уйимизга бехосдан эғнига ҳарбий шинел кийган, хушбичим бир киши кириб келди. Бу, шоир, Хатирчи тумани рўзномасининг муҳаррири ва адабиёт муаллими Урин Камолий эди, билсак. Биз бир умрга у билан ажралмас ака-ука, устоз-шоғирд бўлиб қолдик. Назаримда, Урин акам менинг қиёфамда — ўзини, қонли жанг майдонларида йўқотган ёшлигини топган бўлса керак. Ёдимда, у мен бола-

кайга бир суратгир, яъни фото аппарат тортиқ қилган эди. Уша йилдан бошлаб менинг ҳаётимда тубдан ўзгариш юз берди. Қаранг-а, устоз-шоғирдчилик нақадар хосиятли бир нарса экан! Аввалига ватан, мактаб, муҳаббат (оббо!..) ва доҳий Сталин ҳақида ибтидоий шеърлар машқ қила бошладим. (Биринчи шеърим узимизнинг «Пахтакор» рўзномасида босилиб чиққанини эслайман.) Домла Қудрат Маъдиев таъсирида мусиқага қизиқиб, гижжак чалишни ургандим. Шоҳмот уйинида тонг маҳалигача машқ қилган кунларим куп бўлган. Уша йиллари бутун Хатирчи тумани шоҳмот «жинниси» эди, десам муболага бўлмайди. Тил ургандим. Рисзиёт илмига раҳматлик Фойиз Содиқов муҳаббат уйғотди. Таъбир жоиз бўлса, «ишдан» буш вақтларимда мактабимиздаги шўх-шан қизларга тегажўқлик қилишга ҳам вақт топиларди.

Садаганг кетай, ёшлигим-бебошлигим! Мудҳиш урушдан кейинги юпун йиллар бўлса-да, у кунларнинг гашти бир бошқача эди мен учун. У ҳидлар бошқа, у таъмлар ўзгача, у тушлар учқур, одамларнинг уй-фикрларию, нигоҳлари дейсизми, равиш-рафторлари ҳам нечукдир тароватли ва файзли эди-да.

Ҳаммасидан муҳими, уша қирқ олтинчи йили илк дафъа Абдулла Қодирийнинг «Ўтган кунлар» рўмонини ўқиб чиқдим. Урин акам бу китобни менга яширин ҳолатда, эски газетга ураб келтириб берган эди. Ўшандан кейин менда адабиётга фавқулодда рағбат ва сўнмас бир муҳаббат томир ота бошлади. Бошқа томондан, ҳафсалам пир бўлди. Негаки, Жулкунбойдан кейин мен бошқа ўзбек адибларининг кукларга кутариб мақталган асарларини ҳам, аксарият, қўлга олгим келмай қолди. Қодирий мен беғуборни ўзига бусбутун мафтун этганди. Баайни сеҳрланиб қолгандим. Ўз миллий моҳиятим, утмишим, инсоний қадриятимга бениҳоя меҳрим ошиб кетганди. Ўшандан бошлаб одамларга тамомийла бошқача назар билан қарайдиган бўлиб қолдим. Гуё мен «мен» эмас эдим...

Водариг, ўша кезлари афсонавор, хушнуд онлар кетидан мусибатли бир воқеа содир бўлди. Кимдир НКВДга хабар қилиб, «коммунист Урин Камолов мактаб болаларига халқ душмани Абдулла Қодирийнинг «Ўтган кунлар» асарини зимдан ўқитиб, уларнинг тарбиясини бузмоқда» деган маънода чақув уюштирибди. Урин акам салкам ярим аср илгари, ўша мудҳиш бир муҳитда ҳам Қодирийнинг ҳеч қандай

«халқ душмани» эмаслиги, «Утган кунлар» эса узбек миллий румончилигининг шоҳ асари эканлигини дадил айта олган!

Орадан роса қирқ уч йил утар, минг тўққиз юз саксон тўққизга келиб, уша утган кунларимни, уз мозиимни, буюк Абдулла Қодирий билан Урин Камолийларни эсларканман, «Қодирийнома» деган узига хос бир дoston қоралаган буламан...

«ҚОДИРИЙНОМА»ГА ДЕБОЧА

(манзума-дostonдан парча)

Уйлаганда унинг тақдирин
Юраклар тош қотар.
Абдулло Қодирий!
Учмас мажруҳ дилимдан
Еди.
Эй Парвардигор,
Ожиздир идроку билик
Уни уйласам.
Бу не кургулик!
Хаста виждонимиз унсиз фареди.
Узимдан бораман бадар
Чексизлик қадар,
Кур қисматнинг тангу тор
Кучаларидан...
Лек долман,
Қазову қадарнинг билолмам
Сирин.
Изн берингиз,
Адлу инсоф
Ҳазрат олийлари,
Аслида,
Сўзлаганди менга уни соф
Ешлигимнинг Урин
Камолийлари.
Бир қиссаки, қуволашиб,
Алвон тонглар бузариб отар,
Бир қиссаки, ҳар фаслида
Чаппар уриб, чарақлаб сайёралар,
Сунггида қуволашиб,
Ҳоргин Қуёш сарғайиб ботар...
Бу қиссадан
Қизаради қонли мозийнинг

Яқин утмиши, уфқи.
 Минг йиллар булмиш бизда
 Қул бозори йуқ булганига,
 Эвоҳ, қуллик яшар ҳамон қонимда,
 Наинки қон,
 Вужудимда, устихонимда
 Дил озори қолди менинг
 Онг-шуурим,
 Жисму жонимда —
 Қуллик яшар,
 Жаҳолат қутурар, тошар.
 Яна юз йиллар утар
 Утган кунлар ортидан қувиб,
 Қанча-қанча Қуёшлар чиқиб,
 Кунлар ботар...
 Аммо, аё Ғайбулло,
 Ҳамон қоламан доғда —
 Уша-уша мубҳам муаммо:
 Одамлар...
 Одамлар...
 Карахт ва сангу сахт,
 Ғафлат уйқусида ётарлар
 Ҳам бир-бирин аёвсиз,
 Пинҳона ё руй-рост
 Сотарлар...

Қирқ еттинчи йилнинг айни асад (июл) ойлари. Еттини тутатиб саккизга утганман. Абдулла Қодирий мутолаасидан сунг яна шундай бир зўр ёзувчи ва гузал асар қидириб, ўзбек адабиётидан хорижий адабиётларга чиқа бошладим. Қулимга биринчи илинган китоб фаранг адиби Виктор Ҳугонинг «Париж маъбудасининг ибодатхонаси» румони бўлди. Олти юз саҳифалик бу залворли асарни ўрис тилида мутолаа қилишга тутиндим. Ен-веримизда ўрис мардум яшамайди. Ешпасига — ўзимизникилар. Урисчага тишим утмайди. Тагин келиб-келиб, дабдурустдан Ҳуго мутолаасига киришибман денг! Ушанда ўзимга ўзим бутун умримга татигулик бир сабоқ бердим, десам бўлади. Айтишади-ку сидқидилдан йиғласанг, сўқир кўздан ёш келар, деб. Баланд, кенг, салқин меҳмонхонамизга бир ўзим кириб оламан-да, худди Қуръони Каримни ёдлаётган қори сингари, Ҳуго «Ибодатхонаси»ни баланд овозда ўқийман. Қулоқни қоматга келтирадиган қилиб. Қалдироқ овозим акс садо бериб, жаранглаб

кетеди. Бироқ, эсизки, ҳар бир жумладаги ун бешта сўздан атиги бир яримтасини элас-элас фаҳмлайман, холос. Матнни қанчалик ихлос билан қироат қилмайин, уни тушунмаганингдан кейин завқ ололмайсан, рағбат сунади. Аммо дастлаб шундай булса-да (дарвоқе, мазкур румоннинг бош қисмлари, қарийб ярмигача ёш успирин учун зерикарли!), бора-бора сўзисўзга, жумлани-жумлага, маънони-маънога, фаҳми-фаросатга улаб, асар воқеаларини идрок этишим саҳифадан-саҳифага ортиб боради. Румон интиҳосига яқинлашганим сайин унга ошuftайи беқарор бўлиб қолдим. Хуллас, икки ой таътил давомида китобни шаррос уқиб чиқдим. Махсус дафтар очиб, унга билмаган, нотаниш сўзларни ёзиб бордим. Шундай қилиб, умримда илк бор фаранг адиби Виктор Хуго узининг «Париж маъбудасининг ибодатхонаси» румони билан мен ўзбекка... рус тилидан гоят гузал сабоқ берган эди.

Тўққизинчи синфни тугатганимда (бу қирқ тўққизинчи йил саратони булади) рус тили муаллимаси Филипп қизи Валентина Ткаченко менга Антон Павлович Чеховнинг бир жилдлик танланган асарларини тўхфа этди. Самимий дастхат билан. Ҳозиргача умримнинг уч йили кам ярим асрини баайни Чехов домла билан бирга ҳамнафас бўлиб утказдим. У менинг кўз унгимда ва онг-шуурида тамом бошқа бир гузаллик оламини яратди. Чехов адабий эзмаликнинг ашаддий душмани эди.

Ундан кейинги йилларда мағриб ва машриқ адабий улкаларига гузарим тушди... Хўжа Аҳмад Яссавий ва Робиндранат Токур, Алишер Навоий ва Вилйам Шекспир, Заҳириддин Муҳаммад Бобур ва Оноре де Балзак, Бобораҳим Машраб ва Лев Толстой ҳамда булак юзлаб жаҳон адабиети саркардаларининг маънавий обидаларини зиёрат қиламан.

Шу тариқа, узим сезмаган ҳолда, дилимда эзгу бир фикр уйғонди. Қанийди, жаҳон адабиети дурдоналарини тўқис ҳолда ўзбек тилида кўрсам, деган.

Жаҳон адабий ҳаракатининг дарғазаси, халқлар ва қитъалар, замонлар ва тиллар, турли-туман адибу удабо, анъаналар ва турфа миллий маданиятларни бир-бирига чамбарчас боғловчи олтин кўприк, бу, таржима. Оддий бир ҳақиқатни туйқусдан тушуниб етгандай бўлдимки, таржима санъатисиз халқлар бир-бирлари учун соқов бўлиб қоладилар, бир-бирларини ту-

шуна олмайдилар. Билсам, тор миллий қобикдан чиқиб, умуминсоний, улкан жаҳоний миқёс, салоҳият ва ташвишлар билан яшаш, халқимизни том маънода закий ва маърифатли қилишнинг қалити мана шу таржимада экан. Зеро, тил бир миллат кишиларини бир-бири билан боғласа, турли миллатларнинг ўзаро муомала ҳамда ҳамкорлик воситаси, «тили» — таржимадир. Шу маънода таржима санъати чинакам муъжиза, бу муъжизадан муъжиза яратиш санъати, таржимонлар эса муъжизакорлардир.

Аслида, менинг шундай хулосага келишим, ўз замондош ва ватандошларим билан бирга бу соҳанинг назарий пойдеворини яратишим, ўзига хос, беназир ўзбек назарий таржимачилиги мактабига асос солишим жуда оддий бир нарса: мактаб-мадраса ва дорулфунунда дарс берган муаллимлар, домлалар, устозларнинг масиҳий нафаси, холис нияти, маслаҳати, хайрихоҳлиги ва кумагидан бошланди.

Агар мендан:

— Ёзган китобларинг орасида энг яхниси қайси?
— деб сўрасалар, шундай жавоб берган булардим:

— Ҳар бир асарим ўз даврининг маҳсули. Бинобарин, эҳтимол, уларнинг ҳар бири ўзича яхши ёки ўзича ёмондир. Лекин! Лекин!! Мен ўзимнинг энг яхши китобимни ҳали чиқазган эмасман. Ўзимнинг салкам қирқ йиллик (бу бир йигитнинг ёши деган сўз!), ҳа, қирқ йиллик меҳнатим, орттирган тажрибам, кузатишларим, адашишларим, иккиланишларим ва кашфиётларим самараси булган минг саҳифалик салмоқдор «Таржимашунослик» номли дарслигимни кўзим тириклигида кўришни истайман. Мабодо, Худо кўрсатмасин, уни кўролмасам, бу дунёдан кўзим очиқ кетади...

Ҳаётда ҳар хил кайфиятлар кечади кишининг қалбидан. Ҳазин туйғулар, оғир кечинмалар, ногаҳон бетоблик таъсирида бир гал ёзганим бор:

*Биламан, буёғимдан уёғим яқин,
Биламан, иш келган қисти қафасга,
Умр илиниб қолган нафасга,
Пичоққа тор келиб қолган қин.*

Илтижо қиламан, азиз одамлар: бу гапларимга ишонманг, ишонманг. Ишонсангиз, мени хароб қиласиз. Аслида, ҳозиргача кечган бутун онгли ҳаётим, заҳматим, изтиробларим, насиб этса, бундан кейинги

катта илмий ва ижодий ишларимга бамисоли бир дебо-ча булади, холос. Салмоқдор миллий қомусий нашр, куп жилдли туркийзабон лугат, таржима дарслиги, куп тилли мағрибу машриқ девони (антология), бир шеърий мажмуа ва Қуръони Карим таржималари таҳлилига бағишланган тадқиқот яратиш орзусида ёнаман...

Бунинг учун яшашим керак.

МУСТАҚИЛЛИК ФАЛСАФАСИДАН БИР ШИНГИЛ

Мустақиллик тафаккурими, номуустақиллик иддаларими, билмадим. Мен умуман инсон хилқатига хос ахлоқий фазилатлар ёки фожеалар ҳақида гапириш жоиз деб биламан. Зеро, уша-уша гап: «Муҳаббат ўзи куп эски нарса, ҳар бир юрак ани ёнгарта» (Абдулла Туқай). Ҳа, одам боласини, мурғак қалбни бадбинлик ва нафрат билан фақат улдириш, майиб ва ногирон қилиб қўйиш мумкин. Уни инсон қилиб тарбиялаш учун эса фақат муҳаббат ва некбинлик керак. Бинобарин, ҳозирги хийла оғир иқтисодий шароитда уша «куп эски нарса» — маънавий-ахлоқий қадриятларни сақлаб қолиш, ҳар бир қалбда уларни янгидан ундириш интиҳойи муҳим иш. Шу қадар муҳимки, бундан-да савоб, бундан-да кечиктириб бўлмайдиган, бундан-да долзарб бошқа бирон вазифани айта олмайман.

Келинг, мавсумий ва уткинчи ташвишлар билан қоврилиб ётмасдан, ҳазрати Одам сафиуллоҳ замонларидан бошлаб то чоризм асорати, буёғи 17-йилдан кейинги уша машъум узилишгача тўлқинсимон бир тарзда мавжланиб, қарор топиб келган маънавий жавҳар, нондай азиз миллий ва диний қадриятларимиз ҳақида гаплашайлик.

Айтинг-айтинг, гишт қолипдан кучмасин. Фалокат шунда бўлдики, биз ҳамма нарсани ёппасига «синфийлаштириб» ва «фирқалаштириб» юбордик. Ҳар бир янги сиёсий эҳтиросга ёки қарийб ҳар бир беш йилликка мос келадиган (ёки мос келмайдиган) ахлоқий тамойиллар ҳақида тинмай жаврадик. Одамзод мислсиз «тажриба майдонига» айланди. Ягона инсон тимсоли чунонам майдалашиб ва чучмаллашиб кетдики... Инсонни инсон қиладиган, таъбир жоиз бўлса, баний одамни йиртқич ҳайвондан жудо этган белгиларни унута бошладик. Дунёнинг қоқ ўртасидан қизил чизиқ тортдик: улар ва биз. Баайни: шўровий ва

гайри шуровий кишилар пайдо булди. Зур бериб уларни — узимизга, узимизни — уларга қарши қўйдик. Дунё икки қарама-қарши қутбга булинди. Ягона башарият парчаланиб кетди. Гуё уларда ҳамма нарса — ёмон, бизда ҳамма нарса — яхши. Эмиш, уларда одам одамга — бўри, бизда одам одамга — дуст. Энди билсак, бу даъволарда жиндай маҳобат бор экан. Шу зайл машъум синфийлик «назарияси» дунёни салкам ҳалокат ёқасига келтириб қўйди.

Айтишларича, бозор иқтисоди биз учун қисмат. Жаҳон бозорида эса «гардкам!» деб майдонга тушасиз: ё ютасиз, ё касод буласиз. Жараённинг бир моромда кетиши қийин. Бойлар бойийди, қашшоқлар қашшоқлашади. Тоабад! Хоҳлайсизми, хоҳламайсизми, шундай. Менга қолса, бойлар бойигандан бойийверсин, агар бу ялпи маъмурчиликка олиб келса. Аммо қашшоқлар қашшоқлашмасе-да! Қанийди, Аллоҳ таоло бизнинг ганийларимизга, моддий бойликларга қўшиб, шунга яраша адл-инсоф, сахийлик, тўғрилик, шафқат туйгуларини ҳам индирса. Инчунин, ҳар бир мамлакатнинг иқтисодий салоҳияти унда қанча бой-бадавлат, узига тўқ, нуфузли кишилар борлиги билан белгиланади. Қашшоқлар сонининг ортиб бориши билан эмас...

Таассуфки, моддий ва маънавий неъматлар ҳамма вақт ҳам бир-бирига қойим келавермайди. «Пулим бору ақлим йўқ. Ақлим бору пулим йўқ» дегандай...

Қозикалон афандидан сўрабди:

— Қани, хужа Насриддин, айтинг-чи, шу турушимда менга қанча баҳо берган булар эдингиз?

— Минг танга!

— Лаббай?! Эгнимдаги манови биргина зарбоф туним минг танга турадию... — деб истехзо қилибди қозикалон.

— Тақсир, менам шуни ҳисобга олиб баҳо беряман-да, — дебди Насриддин афанди.

Бир мутафаккир айтган экан: тилда шундай сузлар борким, улар узлари ифода этаётган айни нарса ёки ҳодисанинг узидан ҳам тотлироқ. «Одамшаванда», «одамохун», «заковатли» деймиз. Олийжаноб инсонларга нисбатан «шафқатли», «маърифатли», «марҳаматли», «эътиқодли» сифатларини қўллаймиз. Булар гавҳар доналаридай қимматли, тансиқ. Мазкур тушунчаларнинг мағзи тўқ, салмоғи ва қадри сарбаланд.

Баъзан дардли ўйлар чулғаб олади мени. Эй Худойим, деб хитоб қиламан ўзимга-ўзим, ишқилиб биз-

нинг ҳамма ишга улгурадиган корчалонларимиз узларини унгу сўлига қарамай улгуржи бозорга соларкан, фойда ортидан қувиб, инсофни, инсоний қадр-қимматни нуқул пул билан ўлчайдиган бўлиб кетишмасайди! Шундай хавф бор ва бу таҳликали. Ҳозирданоқ ана шу иллатнинг аломатлари кўришиб қолди. Аммо ундай бўлмаслиги керак: ҳамма нарса синса-синсин, одамгарчилик, нафсоният, орият, иймон-эътиқод касод бўлмасин. Йўқотилган ҳар қандай нарсанинг ўрни тўлади, бой берилган маънавий қадриятларнинг ўрнини ҳеч қандай бойлик, зар-зевар, дуру гавҳар билан қоплаб бўлмайди.

Бозор иқтисоди шароитида бизга энг зарури шафқат. Зеро, инсон ўзида шафқат туйғусини қанчалик тарбия қила олгани қадар инсон. Шафқатсизлик бу разилликдир. Эсизки, раҳмдиллик, мурувват ва саховатпешаликда ҳам, зикналигу ҳасад, хусумат ва шафқатсизликда ҳам одам боласининг олдига тушадиган бошқа бирон тирик хилқатни топиш қийин.

Шафқатли ҳамда марҳаматли одам ҳалим бўлади. Қиёфасида маъсумлик балқиб туради. Юз-куз ифодаси мулойим, алфозию шеваси ёқимтой, ҳаракатлари назоқатли, беозор. Шундай зотлардан иккиси: эшон Қутбиддин Муҳиддин билан Фузайил махсум Ислому ўғлининг хотираларини сира унутолмайман. Нега айнан ҳозир уларни эслаб қолдим? Йўқ, эсламадим, мен ҳаммаша бул икки ҳазратнинг ёди билан яшайман. Фақат тириклигида эмас, каминага шундай туйиладики, вафот этиб кетганларидан кейин ҳам бул валломат инсонларнинг фикру ёди, маънавий қиёфаси мен билан бирга қолди. Не улуг саодатким, уларнинг арвоҳлари бизнинг ҳолимиздан доим хабардор.

Маълумингизким, алгов-далговли ҳаёт чигириқларидан утиб, эндигина омадсиз ва толесиз олтмиш ёшга қадам қўйганимда... улигимнинг ва тиригимнинг эгаси, якка-ёлғиз ўғлим, полковник Ҳабибулло Саломовни тириклай йўқотиб қўйдим. Шундоқ қош билан қабоқ орасида. Куппа-кундуз кунни. Мен нотавон гафлатда чапак чалганимча қолавердим.

*Водариг деб йиглаб турар Файбулло,
Ҳабибим деб кўп уй сураар Файбулло,
Маст туядай бузлаб юраар Файбулло,
Дарагингни гайбдан сураар Файбулло,
Оллоҳ билан суҳбат қураар Файбулло,
Болама ухшайдир овозинг сани.*

Тошкентдай шаҳри азимга сизмай кетдим. Э, инсонку инсон, бирон-бир жонзотнинг бошига тушмасин бундай мубҳам кулфат. Қаёқдан йилг этган нур, нажот чиқаркан деган илинж билан Самарқанд томонларга юриб кетдим. Маҳобатли Шоҳи Зиндага сизгиндим. Буюк Амир Темур мақбараларини тавоф қилдим. Панжоб қабристониди шахсга сизгиниш даврининг даҳшатли қурбонларидан доно муаллим ва мураббий, саховатли инсон Саййид Ризо Ализоданинг ғарибгина қабрлари устида тиловат қилдим...

Ҳориб-чарчаб Фирдавсий кўчасидаги хонадонга қайтдим. Фикри-едим тутқунлик азобини чекаётган ўғлим Ҳабибулложонда. Чуқур хўрсиндим. Шу пайт кўзим илинибди. Бир неча лаҳза ичида туш курибман. Тушимда боғ саҳнида оппоқ фариштадай кийинган икки мўсафид зот ҳузуримга келишибди. Мавлоно эшони Қутбиддин билан Фузайил махсум домла. Худди унгимда куриб тургандай. Бир пайт эшон ҳазратлари, ҳеч қандай гап қотмасдан, қўйинларидан бир дона сўлқиллаган иссиқ патирни олиб дастурхонга қўйдилар. Сунгра менга «ушатинг» деб амр қилдилар. Ушатдим... Шу пайт бехосдан уйғониб кетдим.

О! Баъзан тириклардан жабр кўрасан киши, марҳумлардан — мурувват... Бу дунедан «ғув» этиб утиб кетган ота-боболаримиз, пиру устозларимиз биз гофил тириклардан кўра тийрақроқми деб уйлаб қоламан.

Бугунги ҳаётимизда кун сайин рўй бераётган турли хил воқеаларни куриб ёқа ушлайман: «Епирай, унгимми, тушимми бу?!» Ҳайратга тушаман. Туш десам жилла тушга ҳам ухшамайди...

Салламно Истиқлол! Тарих тилга кирди. Тошқин ва шошқин Ҳаёт дарёси узининг асл узани ва манбаларини изламоқда... Бу юртдан «во ҳасрато!» деб бош олиб кетган марҳумларга, шаҳидларга, муҳожирларга, мусофирларга — асл жабрдийда фарзандларингга иккинчи топқир умр бағишляяпсан Сен. Кузи тирикларнинг кўзини очдинг. Бу дунедан кузи очиқ кетган фуқароларингни танидинг, уларни ёмон кўзлардан асраб, ювиб-тараб сийнангга кўмдинг, эй она Ватан! Кафансиз кўмилган қурбонларингни оқ ювиб, оқ тараб олмоқдасан. Даврлар тўфониди кўмилиб кетган зилол булоқларинг аста-секин кўз очиб, улардан қон аралаш оби замзам сизиб чиқа бошлади. Бироқ ҳали макру ҳийлалар битди, мунофиқликлар барҳам топди

деб буладими? Асло. Ҳасад, игво, тухмат турлари бус-бутун парчаланган эмас. Истеҳком ва қургон чегарасиз, қуршовда. Очофат ганим ва галамисларнинг гайир кузлари Сенга ҳамон тикилиб турибди. Сенга, эй Истиқлол, эришиш осон (гарчи миллион-миллион бегуноҳларнинг, шаҳидларнинг оҳ-надомати, қурбони эвазига келган бўлсанг-да!), аммо Сени қўлда сақлаб қолиш, авлодларга узатиш минг чандон қийин. Илоё эндигина очилиб келаётган қўр кузларимизни тагин мудроқ босмасин. Яна ва яна (нечанчи маротаба!) алданишга энди ҳаққимиз йўқ. Ватаннинг мустақиллиги, салоҳияти, эрк ва ҳуррият кимга керак? Юртбошию мингбоши, ҳоқиму ҳукамо, қозию қуззо, раис ёки вазири аъзамларгами? Йўқ, бу ҳаммага ва ҳар бир эрксевар инсонга керак.

Қўз ўнгимда шундай манзара ястаниб туради. Қиргинбарот уруш йиллари биноларнинг деворларига, симёғочларга ғоят маҳобатли бир сурат ёпиштирилган бўларди. Унда муштипар, ўктам, ғазабнок бир аёл бармоғини бигиз қилиб, сиздан жавоб кутарди: «Сен жангоҳ учун нима қилдинг?» Ҳеч ким кузларини Она нигоҳидан олиб қочолмасди. Ҳозир бизга худди шундай бир хитобнома-сурат керак. Тоқим унда ўзбек халқининг отаси, шавкатли бобокалонимиз, соҳиби даврон, жаҳонгир Амир Темур ибн Тароғой Баҳодир, асрлар оша, ҳаммамизга ва ҳар биримизга юзланиб, десинлар: «Сен Истиқлол учун нима қилдинг?» Тоқим Унинг нажот талаб, ёндирувчи, меҳрибон кузларидан шафқатсиз юз йил давомида тош қотган дийдамизни, баъзан лоқайд нигоҳимизни яшира олмайлик. Бугунги кунда асрлар давомида босқинчилар томонидан топталиб келган, таланган Ватаннинг, дардчил ва фараҳли кўҳна тарих ҳамда аждодларнинг биз авлодларга хитоби, даъвати, маънавияти шундоқ бўлиши даркор.

Қўлида Қуръони, дилида иймони, тафаккурида ҳуррият даъвати бўлган халқни, иншооллоҳ, ҳеч бир ганим енга олмайди.

ТҮРТ САВОЛГА ТҮРТ ЖАВОБ

1. Мустақиллик ва маънавият. Мустақиллик шароитида рўй бераётган ўзгаришлар. Иқтисодий-ижтимоий ўзгаришлар ва муносабатлар маънавиятга қандай таъсир этмоқда?

2. Мустақиллик туфайли ватандошларимиз онгида қандай узгаришлар юз берди?

3. Миллий Истиқлол мафқураси нима?

4. Миллий ахлоқ мажмуи қандай қадриятлар асосида шаклланиши лозим?

Ж А В О Б Л А Р

1. Ватан тарихига анча тийрак куз билан қарай бошладик. Ўзбек тилини бутунлай маҳв бўлиб кетишдан сақлаб қолдик. Унга давлат тили мақоми берилди. Дийни исломга нисбатан таҳрир ва ҳақоратлар тобора барҳам топмоқда. Халқимиз аста-секин узининг асл миллий ҳолатига қайтмоқда. Айни вақтда...

Авалло бир нарсага аниқлик киритиш керак. Биз қандай тузум шароитида яшаймиз узи? Ҳозиргача жамият тараққиётининг мороми-йўналишини қуйидагича тушунтириб келишди: ибтидоий жамоа-қуддорлик-феодализм-капитализм-социализм-коммунизм. Нуқта. Шу ерда гуё жамият тараққиёти «тўхтади». Бошқа «изм» йўқ. Биз ривожланган деб таърифланган социализмдан коммунизмга ўтиш босқичида... парчаланиб кетдик. Аммо социализм билан коммунизм узининг чинакам қудратли эканини бутун дунёга намойиш эта олди. Ҳарбий маънода! Бутун фожеа худди шунда эди. Ҳарбий коммунизм иқтисодиётни издан чиқазиб юборди. Уни кафангадо қилди. Узимиз жар ёқасига бориб қолдик. Бу Худого ҳам, бандага ҳам ёқмади. Шунинг учун ҳаммаси зеру по бўлди. Шундай бўлиши керак эди ва шундай бўлди. Хуш? Маънавият бу ҳосила, мафкура. Ниманинг ҳосиласи ва мафқураси? Жавоб йўқ ёки маъхум. Биз энди сармодорликка, мулкчиликка ружув қилаётибмиз. Тугри! Йирик мулкдорлар пайдо бўлмоқда. Жуда яхши. Бели бақувват фермерлар чиқаяпти. Чиқсин! Бунга ажабланиш керак эмас. Бироқ ажаблантирадиган бошқа бир гап бор: мулк эгаси бўлиш маданияти йўқ бизда. Бу эса жамиятни тузатиб бўлмайдиган хавфли емирилишга олиб келиши мумкин. Қурмаганнынг кургани курсин, дейдилар. Мулкчилик юлғичлик, алчоқлик, шафқатсизлик, мунофиқлик, порахўрлик, фирибгарлик «янгича» жаҳолатни келтириб чиқазмаслиги керак эди. Афсус. Гоҳо шундай ҳам бўлмоқдаки, биз утмишдаги яхши сифатларни сақлаб қолиш урнига, ёмон иллатларни олиб, «бойитмоқдамиз».

2. Одамлар аста-секин ялпи боқимондалик кайфиятидан қутула бошлади, назаримда. Зиёдиларнинг энг «илғор» қисми ҳам уз «қуйруғидан» айрилиб қолганини тушунмоқда. Гарчи ҳанузгача улар аросатда бўлса ҳам, оғриниб, қарганиб юриб, узининг бир замонлар ўзбек бўлгани, мусулмонлигини тан олишга қуникаяпти шекилли. Ҳали ниҳоятда кам бўлса-да саховатпеша, муруватли, маърифатли бойлар ту-

гилмоқда. Хорижий тилларни урганишга ружув қилишмоқда. Ҳаёт узи мажбур қилаяпти.

Баъзи салбий оқибатлардан ҳам куз юмиб булмайдди.

...Бир куни дала богимиздан қайтиб келаётган эдик. Йўлда қоровулни учратиб қолдик. У уз аҳволдан шикоят қила кетди.

— Илгари бор-йўғи юз сўм маош олардим, — деди у. — Шаҳарга тушиб, уша юз сулқавойга гушт, ёғ, ун, совун, чой, ҳар хил ширинликлар харид қилардим. Хуржунимни тулдириб қайтардим. Келаётганда анови «зормондадан» ярим литрини уриб, миямни пешлаб олардим. Бай-бай-ей! Биласизми, уйимга аранг чархпалак-айрипилон булиб етиб келардим-да. Мана бундай. Мен юрмасдан, оёқларим остида ернинг узи чопади... Энди-чи? Узимнинг қимирлашга мажолим йўқ. Қўлимга фалон сўм оламану, тирикчилигим утмайди. Эсиз, ҳозир биз қарғаётган «турғунлик» даврида коммунизм булиб, ёнимиздан утиб кетган экану, билмай қолган эканмиз биз гумроҳлар. Энди булса мен уша уриснинг оёғини упишга тайёрман!..

Не ажаб, қоровул булгандан кейин «қоровулчасига» га пиради-да, дерсиз. Агар бир «лекини» булмаса, унинг алмойи-алжойи гапларига ишонса буларди. Ушгандан бир кун олдан мен бир юмуш билан унинг ҳовлисига киргандим. Қўли гул йигит узи хумпарнинг. Қурасини жаннат дейсиз! 25 сутих ери бор. Қоровулимиз мақтана кетди. Айтишича, 30 туп пайванди қандил олмаси бор экан. Ҳар бир туп дарахтдан камида уч минг сўм даромад оларкан. Биргина олмадан, қарабсизки, 90-100 минг сўм кириш! Яна: гилос, урик, шафтоли, олхури, ноқдан чунтагига фалон сўм пул келиб тушармиш. «Сен же, мен же!» Алқисса: 1 нафар боғ қоровули камида 10-15 профессордан купроқ даромад қилади. Меҳнат қилибдими — қандини урсин. Ҳеч қандай гараз йўқ. Лекин унга 25 сутих ерни ким берди? Турғунбойми ёки ака Истиқлол? Масаланинг буёғи шурликнинг ёдидан кутарилиб қолган. Ҳамон оёқ упишдан қутулолмайди...

Аравақашдан то ҳокимгача, корчалондан то сиёсий арбобгача, оддий гулаҳидан олимгача озодлик, ватан қадри ва уз қадрини тула англаб етгани йўқ. Балким табиий ҳолдир? Бунинг учун вақт керак. Ва ошқоралик, ҳурфикрликка купроқ изн бермоқ лозим. Узимизнинг ислом маданияти, ота-боболаримизнинг маънавий турмуш тарзи, панд-насиҳатлари, ахлоқ-одоби билан замонавий демократия мафқурасини сингдириб бориш зарур. Акс ҳолда одамларнинг тили бошқа, дили бошқа, сувратию сийрати бошқа булиб қолаверади. Бундай шароитда ҳар қандай қадрият ҳам уз қадрини йўқотади.

3. Миллий Истиқлол мафқураси?.. «Интернационал суверенитет», унинг мафқурасини татиб кўрдик. Охир-оқибатда бу, бизнинг «тажрибамизда», сохтакор бир нарса экан. Унда миллий қадриятларга урин йўқлиги аён булди.

Миллий Истиқлол мафқураси ҳақида гапиришдан ол-

дин аниқлайлик: *узбек миллати борми узи? Кунглингиз ягона, бир бутун, муштарак Туркистонни тусайди. Аҳлан ва саҳлан (марҳабо)! Аммо узимиз, аксарият, «бултурги Эшматлигимизча» қолиб, гоҳо тангу тор узбеклик либосига бурканиб олганмиз. Нима, узбекчилик ёмон эканми? Гап бунда эмас. Унутмайликки, узбекни — Узбекхонга (XVI аср) нисбат бериб келган эканмиз, халқимиз куп минг йиллик тарихга эга, деб даъво қилишимиз ёлгон бўлиб чиқади. Биз 92 уруғ-аймоқдан таркиб топган бир халқмиз. Узбеклар деганимиз ана ушаларнинг атиги катта бир улуши, холос. Шавкатли Амир Темур миллатимизнинг фахри, отаси деб айтамыз. Унутамизки... соҳибқирон 6 аср олдин узини ғурур билан Турк деб атаган. Узбек деб эмас! Билъакс, Темур ва темурийлар узбекларни узларининг қаттол ғаними билиб, уларга қарши курашиб келишган. Бир замонлар Ғарбнинг, алаҳуссус славянларнинг усмонли туркларга, қисман Амир Темурга ҳам нафрати туфайли биз узимизни зур бериб «узбек» деб атай бошлаганмиз. Христианлик, атеизм ва шовинизмга асосланган қизил салтанат учун бу айни муддао эди.*

Хуш? Бу билан мен халқимизнинг «миллий бошпиртини» дарҳол узгартирайлик, демоқчи эмасман. Узбек деган ном бизга иснод эмас, ифтихор! Шунчаки тарихчилигимиз, халқшуносларимиз, миллатшунослар уйлаб куришсин, деган гапни айтмоқчиман. Аммо бир нарса аниқ: тарихий ваъзият узгармоқда. Узини қандай аташдан қатъий назар, барча туркий қавмлар, кенг маънода — барча мусулмонлар, майда-чуйда гина-кудратларни йиғиштириб, иқтисодий ва маънавий тарафдан бир сафга тизилмас эканлар, аср бошида узларини узбек, қирғиз, туркман, қорақалпоқ, қозоқ... қилганларга ем бўлиб қолаверадилар! Биз қанчалик майдалашсак, бошқа баъзи бир йирик давлатлар бундан шунчалик фойдаланади.

Бас, «миллий Истиқлол» мафкураси деганда мен фақат уз «Узбегим»нинггина эмас, бир замонлар бутун дунёни ларзага солган умумтуркий савлатим, шавкатим, шижоатим, нафсониятимни англашни ва қадрлашни истайман. Майли мен узбек бўлиб ҳам қолайин. Бироқ мен аввал туркийман, сунгра узбекман. Аксинча эмас. Зеро, биз учун келажак — уруғ, қабила, жамоа, турли-туман майда «миллагчалар» даражасида майдалашишда эмас, балки оқилона Интеграциядадир. Нажот ва салоҳият — ёвлашишда эмас, бирлашишда. «Бутун дунё йўқсуллари, бирлашингиз!» деган шиордан ҳеч нарса чиқмади. Бутун бизнинг шиоримиз шундай бўлиши керак: «Бутун дунё туркийлари, бирлашингиз!» Буни қанчалик тез тушуниб етсак, узимизга шунчалик яхши. Туркий халқларнинг узаро яқинлашуви ғайри туркийларнинг парокандалиги ёки узоқлашуви ҳисобига бўлмаслиги керак, албатта.

4. Миллий ахлоқимизнинг биринчи ҳарфи — Тугрилиқ бўлиши лозим, менимча. Қизил мустабидлик сийёсатининг ҳосиласи улароқ, қизиқ. Тугри гап билан қадр топишинг

қийин. Аммо купчилик ширин ёлгонга уч. Ҳақнинг бозори касод бўлди. Кузга куринмас бу хавфли иллатни тузатмаса бўлмайди. Ҳар қандай мушкул шароитда ҳам одамлар ҳақиқатни билиши даркор. Зеро, бошқалардан туғриликни талаб қилишинг учун узинг туғри бўлишинг керак. Акс ҳолда узингда йўқ нарсани узгалардан талаб қилишга маънавий ҳаққинг йўқ. Туғри, авомунносни алдаш осон. Аммо Аллоҳни алдаб бўлмайди. Ҳолбуки, охир оқибатда, Аллоҳнинг иродаси амалга ошади.

Жалолиддин Румийда шундай масал бор. Бир киши Сулаймон пайгамбарнинг даргоҳларига бош уриб келади.

— Жаноби ҳазратим, — дейди у кузда ёш билан, — бутун кучанинг муйилишида Азройил алайҳиссалом мени куриб, чунонам совуқ қарадики, жон-поним чиқиб кетди. Авзойидан, бутун-эрта жонимни оладиганга ухшайди. Мендан ёрдамнигизни дариг тутманг.

— А? Нечук «ёрдам»? Паймонанг тулган булса, эй бандай гофил, фойдаси йўқ. Ҳеч ким жонингга аро киролмайди. Бу иш қўлимдан келмайди.

— Келади! — дейди бояги одам тихирлик қилиб. — Бир «пуф» денг: Ҳиндистонга бориб тушаман. У ёқларда одамлар мур-малаҳдай қайнаб ётибди. Гиж-гиж тумонат орасидан Азройил мени топиб бўлибди.

Карнайчидан бир «пуф». Сулаймон алайҳиссаломнинг кароматлари билан бояги киши бир зумда мулки Ҳиндга бориб тушади ва «Азройилга саломлар!..» деб, оломонга аралашиб кетади...

...Иттифоқо, уша кунни кечки пайт пайгамбаримиз кучада турсалар, қаршиларидан ҳориб-чарчаб келаятган Азройил чиқиб қолади. Қўлида бир шиша-идиш. Салом-алиқдан сунг Сулаймон алайҳиссалом сўрайдилар:

— Қани, биродар, бахайр? Буёқларда юрибсиз? Қўлингиздаги идиш нима?

— Э-э... Бутун эрталаб манови бандани куча муйилишида курувдим. Пешин жонини олақолай деб уйига келсам йўқ. Жонини ҳовучлаб, Ҳиндистонга қочиб кетибди. Шунча жойга овора бўлиб бордим. Мана, жонини олиб қайтаялман. Идишдаги уша одамнинг жони. Ё Сулаймон! Худойи таолонинг бандалари куп антиқа хилқат-да. Улар узидан узи қочолмайдию, Аллоҳнинг назаридан қочиб қутуламан, деб ўйлайди!

Миллий ахлоқ деганда мен одамларимизга хос ҳаё, ибo, шарм, меҳмондўстлик, сабр-қаноат, мулоҳазакорлик, андиша, шафқат, оилага, ота-онага, аёлга ҳурматни тушунаман. Яна: саҳийлик, хоксорлик, жавонмардлик... Мазкур жибиллий сифатлар халқимизнинг зуваласида тоабад сақланиб қолмоғи даркор. Бу бизнинг битмас-туганмас бойлигимиз.

БАҲОРГА ТАЛПИНАР ОДАМЗОД

2-фасл

ҚАЁҚЛАРДА ҚОЛДИНГ, ЕШЛИГИМ?

РИЁ ҚАЕРДА ТУГАДИ-Ю, ЗИЁ ҚАЕРДАН БОШЛАНДИ?

Мен Сизга ҳикоя қилиб бермоқчи булган воқеада асли ҳеч қандай «воқеа»нинг узи йўқ. «Нима бор, бўлмаса?» дейсизми? Узим ҳам ҳайронман. Ҳеч қандай «жаҳоншумул» гап йўқ. Башарти, ҳар қалай нимадир бирон нарса булса, бу ҳам хотирадир. Хотираки мен учун нондай азиз. Кечмиш ҳангомалардан, ўзимнинг жайдари, қўлбола «фалсафа»ларимдан бир шингилини Сиз ўқувчиларимга ҳам илиндим.

Бир инсон ўз тақдиридан қанчалик мамнун бўла олса, менинг ҳам шунчалик шукроналик қилишга, ўз тақдиримдан рози бўлишга ҳаддим сигади. «Жуда баланддан келаяпти-ку бу домласи тушмагур», деб уйлаяписиз, биламан. Э, ёғ ичида яйрамаган буйрак, яна нима керак сенга, дейсиз. Аини чоғда, менинг эллик йиллик онгли ҳаётимни ичдан кузатган киши, мендан баҳарнав воқиф булган одамлар шунга иқроп бўладики, умримнинг бирон-бир палласида сокин, осойишта яшаш насиб этган эмас. Бутун умрим меҳнат, таҳлика, кураш, баҳсларда кечди.

Бахтни, омадни ҳар ким ҳар хил тушунади. Фараз қилинг, агар шундай бир мавзуда умумхалқ раёйини билиш — референдум утказишнинг иложи бўлсайди: «Яшашдан мақсад нима?» Маълум бўлардики, бир бузбола йигитга — сулув, нозик-ниҳол ёр керак? Бир ёлғиз чолга — муштипар ёстиқдош, ҳамхона; бир онаизорнинг кунгли тусайдики, ёлғизгина углига ойдай келин топилса; бир бечора жиндай рушнолик курсам, дейди; яна бировига — қандолат дукони ёки атраупа фабрикаси дегандай; кимгадир — давлат, тагин кимгадир — бойлик, мансаб, ёглиқ амал, ер-сув, ҳовли-жой... Инсон тахаййулоти беҳудуд. Хуллас, ҳар каллада ҳар хаёл. Нафс овораси бўлиб юрганлар қанча-қанча! Эвоҳ, шундай бир анойини топиб булармикан бу ёруғ жаҳондаки, «тила тилагингни» деганда, шундай орзу қилса: «Ё Раббил оламин! Мен табиатан

гумроҳ осий бандаман. Даргоҳинг кенг дейдилар-ку Сенинг. Қанийди, каминага ҳам ақл-фаросатдан қарашиб юборсанг...»

Дунёнинг ишлари қизиқ. Бир одамни беш йил лақиллатиш мумкин. Бошқаси, айтайлик, етти-саккиз, боринги, ўн йил алданишга мойил. Яна бири, эҳтимол, бутун умр бўйи адашиб юрар. Ҳолбуки, наинки битта-яримта шахс, агар жамиятнинг маънавий негизи нобоп мафкура изнида бўлса, бутун бошлиқ халқлар, эл-элатларни, неча-неча авлодларни ҳам эллик йил, юз йиллар давомида қўйинини пуч ёнғоққа тўддириб чалғитиб юрса буларкан! Уйлаб уйимга етолмайман: нима учун Одам сафиуллоҳ қавмлари, инсон руҳияти алдашга ва алданишга бу қадар ўч экан-а?

Яқин ўтмишда, турғунлик аталмиш у даврларда, бир шоир айтганидай, «виждон минбаридан туриб сўзлаган нутқ»дан кўра (Тилак Жура), қорин бушлигидан туриб сақланган сукут минг чандон афзал эди. Аммо қорнига эмас, қадримга йиғлайман, деган гап бор. Туриб-туриб нашга қилади кишига баъзан. Эсимни танибманки, миллат қадрини ўйлаганлар — «миллатчи» деб маломат қилинди. Жамиятнинг нуфузли қатлами бўлган тadbиркору мулкдорларни — «синфий душман», ерсув эгалари, бир неча таноб жойи бўлган қўлигул деҳқонларни — «қулоқ» деб айбладилар. Насл-насабингиздан оғиз очсангиз — «ирқчи»сиз. Ўз халқингиз тарихини билишни истасангиз — нияти бузуқ, худбин, «ёт унсур»сиз. Руҳонийларни — «афъюнкор» деб сазойи этдилар. Она тилингизда хиргойи қилсангиз майли, бироқ илмий фикрлашга журъат этсангиз — қолоқсиз. Ўз ватанингиздан баҳс очсангиз — оғзингизга урдилар. Туркий фуқаро эканингизга иқроор бўлсангиз — «пантуркист»сиз. Мўмин-мусулмонмисиз? А-ҳа, «панисломист»сиз. Руза тутиб, намоз ўқисангиз — энг камида шахсий варақангизга ёзиш шарти билан ҳайфсан оласиз. Вафот этган отангизга ёки онангизга жаноза ўқитсангиз — фирқа билан хайрлашаверинг, ишдан ҳам қувиласиз балким. Уғлингизни хатна қилдирсангиз, шармандаю шармисор бўласиз. Аксарият, миллатни миллат қиладиган, унинг қиёфасини белгилайдиган кўп асрлик миллий, диний урф-одат ва тамойиллар «эскилик сарқити» деб таъқиқлаб қўйилди. Алқисса, том маънодаги янгилик сарқитлари оилани ва жамиятни издан чиқаза бошлаган эди.

...Шулар хусусида уйга чўмиб утирар эканман,

туйқусдан Бодомзор масжиди томондан муаззиннинг бомдод намозига даъват этувчи жарангдор овози баралла эшитилди: «Аллоҳу акбар..» Чучиб кетдим. Ё кудратингдан! Ростми?

Одам боласининг бир руҳий иқлимдан бошқа ҳолатга кучиши фавқулудда қийин кечади. Яна ҳадик ичида уйлай бошлайман: утган чоракам бир асрлик мубҳам давр чиндан ҳам ҳаётимизда юз бердими ёки биз гайритабиий бир туш кўрдикми? Риё қаерда тутади-ю, зиё қаердан таралди? Ёхуд аксинча: ҳамон ўша мудҳиш, гайриинсоний воқелик қўйнида яшаётимиз-у, манови асрий гафлатдан уйғона бошлаб, ўзимизни топаётганимиз ва уз-ўзимизни таниётганимиз, яъни ҳозирги ҳолатимизнинг ўзи бир руё, сароб, узига хос антиқа тушми? Сехрли хомхаёллар, чўпчаклар осмонида парвоз қилмаяпмизмикан? Яна лақиллаб қолмасак бўлди, ишқилиб. Гоҳо ўзимга ишонмаганимдан, телбаларча, уёқ-буёқларимни ушлаб, пайпаслаб кураман. Йўқ, ҳаммаси жойида. Хайрият! Шак-шубҳаларим учун ўзинг кечиргайсан, Истиқлол жаноби олийлари!

Яшириш чикора? Майлбозликка жиндай рағбатим ҳам йўқ эмас. Гоҳида жунбушга келган чоғларимда жиндай ошириб юбораман чоғи. Ёшлигимдан бор менда бундай қусур. Шунинг билан англаганимдан бўлса керак ёки беихтиёр десамми, тафаккур ва хотиралар уммонига чуқурроқ кириб борганим сайин изтиробу иддаоларим ортга чекиниб, маъсум, ёруғ уй-ниятлар зуҳур кўрғаза бошлайди. Қарабсизки, тун тугаб, тонг отаётган бўлади.

...Дарвоқе, боя айтганимдай, ўзим асли хатирчилик бўламан. Хатирчи деганингиз собиқ Бухоро амирлигидаги бекликлардан бири бўлганини ҳам писанда қилдим. Кейинчалик Самарқанд вилоятининг бағрига қўшилган район. Ҳозирда Навоий вилоятининг йирик туманларидан бири. Тоғ-тошлар, дала-туз, водийлар, кафтдай текис серунум ерлар, узоқ тарихлар, турли инсоний тақдирлар, миллатлар, тиллар, воқелик билан ривоят, утмиш билан келажак туташган жой. Баайни чорраҳа!

АНТИҚА МУШОҲАДА

Хатирчи мулки асли азалдан кўп миллатли жой келади. Одамлари серуруғ, серқатлам. Ҳар ун нафаридан тўққиз яримтаси узбек. Уч-тўрт фоиз ҳар хил мил-

лат кишилари яшайди. Чунончи, тожиклар, руслар, араблар, татарлар, лулилар, корейслар, қозоқлар, яхудиёлар, олмонлар, месхети турклари, қрим татарлари, арманилар... Отам замонларда бир неча хонадон ҳиндлар билан афгонлар ҳам истиқомат қилган бу ерда. Уларнинг ҳам бир хиллари узбеклашиб кетган. Айниқса, узбеклар билан тожиклар. Баъзан галати тақдирларнинг гувоҳи бўласан киши. Бирининг отаси узбек, онаси тожик. Ёки аксинча. Баъзи бир хилларининг акаси узбек, укаси тожик. Тагин бировларининг опаси тожик, укаси узбек... Гоҳи пайтларда бу уртага татар, рус, озарий, афгонлар ҳам араллашиб қолади. Улар, аксарият, ўзини узбек деб билади ёки узбекча гаплашади, узбекона удумлар, ирим-сиримларга риоя қилади. Ўзидан насл қолдириш бу фақат ҳайвоний рағбат эмас, балки теран руҳий-инсоний масала. Ёлғизлик ёлғиз Худога ярашади. Қобил фарзандларингиз қанча кўп бўлса, шунча яхши. Жужабирдай жон бўлсангиз қандай соз. Фарзандларнинг ҳар бири ўз ризқ-насибаси билан келади ёруғ дунёга. Аҳли мўмин-мусулмоннинг насли кўп бўлиши керак, деган гапда катта маъно бор. Бир этак болангиз бўлсин-эй, барчин қизлар, ой келинлар! Аҳил, меҳрибон ака-укалари, опа-сингиллари, тоға-жиянларию амаки-аммаваччалари кўп одамларга ҳавасим келади. Эсизки, улар ўзларининг қанчалик бахтли эканини сезмайди-да.

Раҳматли ота-онамнинг якка-ёлғиз ўғли бўлиб ўсдим. Ёш бола эканман, бунинг нима эканини тушунмасдим, албатта. Менга калтар, варрак, хўрозқанд, кучук боласи, велосипед... керак эди. Шўрлик дадам билан волидамнинг кўз тиккани, орзу-умиди мен бўлганман. Шу боис мен болақайни жуда ёшлигимда тўй қилишган. Уттиз бешинчи йил. Қаттиқ очарчилик. Қатагон. Кўп одамлар бир парча нонга зор бўлиб, ўт еб, қорни шишиб улаётган бир палла. «Оч отасини танимайди», «Оч баччағардан қоч, баччағар» деб бежиз айтмайдилар.

Кунларнинг бирида Сувдарвоза гузаридаги ҳовлимизга дадамнинг беш-олти жўралари кириб келган.

— Мулла Тожи, — деган улардан бири, — ўғилчангни суннат қилдирсанг қандоқ буларкин? Бир чиройли тўй қилайлик, оғайни. Ке, битимиз тўкилсин бизнинг ҳам. Билиб қўй, то хатна қилмагунча касалдан чиқмайди бола. Рангпар бўлиб юраверади.

Дадам эътироз билдирган:

— Бола ҳали еш. Энди учга қадам қуйяпти. Бироз узини тутиб олсин. Ундан кейин... нима ҳам дейин... бу ёғи қилдай қимматчилик. Қулимда ҳемири йук. Сенлар... тўйдан гапирасан!

— Э-э, Тожи, қизиқ одамсан, жура. Сен белингни маҳкам боғлаб, уртага туш, туйни бошла. Карнай-сурнайингни чал. Қозонни қур, — деган Абдурайим афгон. — Ақлли одамсану, оддий нарсани тушунмайсан. Эл мусулмон, халқ мусулмон. Сен битта чумолига ҳам ризқ беролмайсан, эй банда. Худо узи етказади. Ана, курасан. Биз ҳам қараб турармидик! Мана мен, тамомий ширавор, ҳолва, новвот, қанд-қурсини уз ёнимдан етказиб бераман. Абдурайим афгон деган отим бор-а! Парво қилма. Мановилар ҳам, ҳимматига яраша...

Хуллас, бири гушт, бири ун, бири ёғ, яна бирови базм ташвишини уз гарданига олган. Шундаям дадам уйлаб қолган. Хуш, НКВД нима деркин?

Мардум сал нарсага «халқ душмани» бўлиб турган бадбахт замон бўлса, мен бу ерда карнай-сурнай чалиб туй қилиб ётсам...

— Мана бу муаммони ўзинг ҳал қиласан, — дейишган аҳли улфат. — Буёғига бир нарса деёлмаймиз.

Ўша кезлари ҳовлимизда Убайдуллин деган НКВДнинг каттакони ижара турар экан. Дадам у кишига маслаҳат солган.

— Шулай... «Қулни халаллаш» нарсалигин инде англаб життем, — деган у. — Туй ясарга тигеш, де? Туй... А-ҳа, «туй» узе нарса ул?

— Туйми? Нима десам экан? Туйга одамлар келади, — деб тушунтира бошлаган дадамиз. — Ош тортамиз, буёғи базм, карнай-сурнай...

— Айёе, обзый. Бидам, бидам. Синенг туйда пролетариат-да буларми ний?

— Про... прол... Бу нима, ака?

— Ну, рабочийлар дийм.

— Ҳа-а, турган-битгани рабочий-да, садага.

— Сыйнфий душманнар булмий, шушила?

— Нима у — «синфий душман»?

— Валлахий! Нарса дийм икан... Ну, эксплуататорларни суйлийм.

— Улар ким?. Эксп...

— Кешелар, которые изалар, зулем италар рабочийларга?

— Йуг-эй, Худо сақласин, бутам. Ҳаммаси бообру одамлар. Дарвоқе, тугриси, мулла, эшон, шайх, бой-бадавлат одамлар ҳам келади. Элнинг олди шулар-ку асли. Чоракор, батрак, гурков, қоровул... ҳаммаси саф тортиб келаверади. Сен туйга кел, сен келма, деб булмайди бизда. Хафа булади, ака.

— Ничек?! Ерабий. Дурыс булмаган элементларни киритарга тигеш тугел. Смотри!

— Йуг-эй, қандай қилиб? Бизни таомилда ундай эмас. Бой ҳам, қашшоқ ҳам, раису чоракор ёки арава-каш ҳам Худонинг бандаси, биродар. Камбағални ҳам Парвардигорнинг узи камбағал қилган-да, узига қолса камбағал булармиди! Тақдирдан курсин. Балким, Худога ҳамма баравар эмасдир. Биров ундай, биров бундай. Лекин Худо ҳаммага баравар. Қочган ҳам Худо дейди, қувган ҳам... Шундай, начайлик.

— Айёе, обзый. Ни дисанг-да, шулай чига инде. Син бик матур кеше. Синенг туй-да, вообшчем-то, демократичное мероприятие. Давай, башла қул халалларга. Кирак. Батрак, дихқаннарда аш ашасын. А-то ач қала халық. Курсақлари пустой. Мин руқсат итам. Қурықма. Узем-да килам. Даже аш ашийм. Бик хайерле туй була, Аллах қушса.

— Э, раҳмат, хужайин. Кузингизга суртган биттагина уғлингиз бор Сизнинг ҳам. Эгилигини кўринг. Туйга етказсин узингизни ҳам.

— Э, миненг-да башта шушилиий проблема бар, қадерле Тажий ака. Малайым Талыбни хатна итарга тигеш иде. Давно пора. Биласинг, мин-да, алхамду-лиллах, муслим бер кеше, ақсақал. Вот только аялым руқсат итмий инде. Нишларга билмейм.

—●Хафа булманг, начайлик. Хотинингиз Лена бонуга ҳам, иншооллоҳ, Худо инсоф бериб қолар. Вақти келади, узим бош булиб уғлингизни қулини ҳалол-лаймиз.

Шу орада уй бекаси — бояги Лена бону «Узи нима гап?» деб суҳбатга аралашиб қолади. Убайдуллин оға хотинига ишора қилиб, чап қулининг устига унг қулини қўйиб, «арра» қилади. Кесиш маъносини ифода-лаб. Лена опа бирдан ут олиб кетади. Туполон қилиб, уйни бошига кўтаради. Бунини «вахшийлик», «нодон-лик», «бориб турган бемаънилик» деб айтади... НКВД бошлиғи дадамга кузини қисиб, руқсат берган булади. «Туйни бошла, ақсақал, хайерле булсин!» дейди пи-чирлаб.

Убайдуллин татар киши булган. Довюррак, инсофдиёнатли бир инсон. Хотини Лена опа поляк миллатидан эди. Уғли Володяни (теварак-атрофда ҳамма уни «Толиб» деб атарди нима учундир) хатна қилдиришга тиш-тирноғи билан қаршилик қилаверган. Бу орада НКВД бошлиғи вафот этади. Унинг рафиқаси умр буйи ўзбеклар орасида яшайди. Касби тиббий ҳамшира эди. Ўзбек тилида тузуккина гапирарди. У ҳамма учун ҳаммабоп дўхтир бўлиб қолганди. Ҳеч кимдан хизматини аямасди. Бора-бора шундай бўлиб кетдики, Лена Убайдуллина ўзбекларнинг уз одами, ўзбеклар эса Лена опанинг узиники бўлиб кетди...

Орадан ун йилдан зиёд вақт ўтди. Уруш тугади. Толиб ун олти-ун етти ёшларга тулди. У ҳаммага «Мен ҳам мусулмонман» деб гурурланарди. Бир куни гузар болалари билан Окдарёга чўмилишга борганда тенг-туш жўралари унинг уёқ-буёғига разм солиб, «Сен мусулмон эмас экансан», деб таъна қилган. Толибга бу қаттиқ алам қилади ва дадамга зорланади. У ўзини хатна қилдиришга рози эди. Дадамиз булса, бу хизматга тайёр эканини айтиб, онанг Ленадан қўрқаман, тағин, боягидай, туқимини қорнига олиб, тўполон қилиб қолса, мени маломатга кўяди, дейди. Чиндан ҳам, савоб оламан деб, катта ғалва устидан чиқиб қолиш ҳеч гап эмасди. Бироқ опадан бу хусусда сўраганларида рози эканини билдириб, деган:

— Ёшлиқ пайтида боланинг инон-ихтиёри, она сифатида, менда эди. Ким билсин, отасининг раёйини қайтариб туғри иш қилмаган қуринаман. Қилмишимдан пушаймонман. Ҳозир уғлим улғайган. Суннатни ихтиёр этган экан, мен қарши эмасман.

Шундай қилиб, падари бузургимиз ўзлари бошқош бўлиб, барча расм-русумлари, туй-томошаси билан Толиб аканинг қулини ҳалоллади. Ҳозирги вақтда уйланиб, бола-чақали бўлиб кетган. Унинг тақдири ва оиласида турли-туман миллатларнинг қони бор. Отаси татар, онаси поляк, хотини олмон, келини рус, фарзандлари ва набираларининг бошпиртига нима деб ёзилганини билмайман. Сўраш ноқулай. Бунинг қизиғи ҳам йўқ.

Мени қизиқтирадиган гап буёқда. Ҳозир Толиб ака олтмиш етти ёшда. Сувдарвоза гузарида биз, тўрт-беш оила кишилари катта бир хонадон бўлиб яшаган-

миз. Бу хонадон аъзолари ҳеч қачон, ҳатто оғир уруш йилларида ҳам айирмачилик, бир-бирини турткилаш нималигини билмаган. Лена опа, ҳали айтганимдай, ҳаммамизнинг шахсий духтиримиздай бўлиб қолган эди. Бу мушфиқ аёл тиним билмас, барчанинг оғирини енгил қиларди. Атрофдагилар ҳам уни беҳад ҳурмат қилар, ҳар ким ҳар хил — биров ўз опасидай ёки синглисидай, бошқаси қизидай ёхуд онасидай қуради бу аёлни. Дугоналари куп эди. У ҳаммани бирдай севар, ардоқларди. Гапи-сузи, муомаласи, чеҳрасидан унинг ўз ҳаётидан мамнун экани билиниб турарди. Бирон киши опани хафа қилгани ёки ранжитганини эслаёлмайман. Ёш успири эканман, бир неча марта ўзим шахсан гувоҳ бўлганман: рамазони шарифларда каллайи саҳарда ўрнидан туриб, ювиниб-тараниб, ҳовлимиздаги рўза тутувчи аёлларга қушилишиб, ифторлик қилиб юрарди. Расм-русумларга жуда зийрак эди.

Толиб ака ҳозиргача ўзи туғилиб устан эски хонадонга, ёшлигини кумсаб келиб-кейтиб турарди. Қизиқ, бозор-ўчарда, куча-қўйда бирон кишининг у билан русча гаплашиб турганини кўрмаганман. Онаси гарчи поляк аёли бўлса-да, она тили унинг учун ўзбек тили бўлиб кетган. Мабодо Толиб Убайдуллинни яқиндан билмаган бирон киши унга туйқусдан русча гап қотса, шу заҳоти тилини тишлаб қолади: ўзбек тилининг ширин Хатирчи шевасида текис жавоб қайтаради. У билан гаплашиб тўймайсиз. Гап тилида ҳам эмасдир балким. Ўзи яхши инсон. Қалбан, фикран ва зикран асл жайдари ўзбек.

... Орадан салкам эллик йил ўтди. Бир куни Хатирчида қариндошларни куриб Тошкентга қайтар эканман, иттифоқо, автобусда Толиб оғани учратиб қолдим. Куришмаганимизгаям куп йиллар бўлган. У билан кучоқлашиб, оғиз-бурун упишиб кетдик. Худди ёшлигига қайтган болакай сингари, қушдек енгил тортдим. Хурсанд бўлганимиздан икковимизнинг ҳам кўзимизга ёш келди. Зеро, орадан кечган йиллар мобайнида қанчадан-қанча дарахтлар кесилиб кетди. Йўқотишлар бўлди, биз билмаган, кўрмаган, танимаган янги насллар туғилди. Автобусда ёнма-ён утириб, ака-укалар кела-келгунча қуюқ суҳбатлашиб кетдик. Иккаламиз ҳам узоқ йўлда ўтган беш соат вақт ичида беғубор ёшлик диёрига, асл ҳолатимизга қайтгандай бўлдик. У билан чақчақлашиб борар эканман, суҳбатдошимнинг тилида шунақа ноёб, антиқа, ҳайратангиз,

теша тегмаган сўз ва ибораларни эшитиб қолардимки, мен бу «айрилиқ» йилларида «маданийлашиб», «шаҳарлашиб» кетганим боис, нутқда ва баъзан фикрлаш тарзида ҳам жуда куп нарсалардан маҳрум булганимни шундоқ англаб турардим. Уша алфозда мендан кура у купроқ Хатирчи фуқароси эди. Ажаб...

Гап орасида, қисиниб-қимтиниб, ундан бир нарсани сўрашга журъат этдим. Кейинги вақтларда бошқа миллат кишилари орасида уз ота-боболари юртига, тарихий ватанига қайтишга интилиш кучайиб бормоқда. Бу қандайдир фавқултабиий ҳодиса эмас, мутлақо табиий бир ҳол. Олайлик, тақдир тақозоси билан хорижга кетиб қолган аллақанча ўзбекларнинг ҳам буёққа, Ўзбекистонга қайтишга майл билдираётганига ухшаш бир гап. Нима булгандаям ватан-ватан экан-да! Лекин бир кун туз ичган жойга қирқ кун салом, деган гап бор. Ҳолбуки, келаётганлар ҳам, кетаётганлар ҳам у еқда ёки бу еқда бир кун эмас, узоқ йиллар яшаган. Ҳатто узларининг «иккинчи ватанида» туғилиб усган. Шундай булгач, бошқа бир юрт одамларини бадном қилиб юришларини мен ута беандишалик, ҳатто кўрнамаклик деб биламан. Айтайлик, Америка, Германия, Канада, Туркияда яшаб, бошпана топиб, обруэйтибор қозониб, бола-чақали булиб ватанига қайтган бирон ўзбек уша мамлакатларни, уларнинг одамларини бадном қила бошласа, мен уша одамни ҳурмат қилмайман. Уни игвогар, ғаламис, фосиқ кимса деб биламан.

Ўз ватанини бир карра ташлаб кетган киши бошқа ватанга ҳам сиғмабдими, демак, узи яхши инсон эмас. Бундайлардан йироқ юриш керак.

Айни вақтда, Ўзбекистон диёрида туғилиб, усиб, уйланиб, бола-чақали, ували-жували булиб, катта обруэйтибор топиб, дунёга танилиб, сунгра Янги Зеландия, Русия, Исроил, Австрия ёинки бошқа улкаларга бориб қолгач, буёқнинг одамларини ёмонотлиқ қилиб юрганларни эшитганимда хафа булиб кетаман. Иккиюзламачилик, мунофиқлик, нопоклик деб биламан буни. Бундай одамлар орасида кечагина елкама-елка ишлашиб келган ватандош олимлар, адиблар, артистларнинг номларини эшитиб тонг қоламан. Ҳайф одамгарчилик, деб юборгим келади. Ҳаёт янгидан қурилаётган кезларда ҳеч кимга, тубжой аҳолига ҳам, русийзабон ёхуд бошқа миллат фуқароларига ҳам осон тутиб булмайди. Лекин бир нарса алам қилади.

Бир киши тақдир тақозоси билан уй-жойини ташлаб, хонадонингизда йиллар давомида меҳмон булиб яшаса, у билан бир майизни қирқ булишиб есангиз-да, вақти етиб, уз уйига кетаётганида сизга маломат тошларини отиб кетса!..

«Ҳамдиле аз ҳамзабоне беҳтар аст» (Абулмаъоний).
(Тил яқинлигидан дил яқинлиги яхшироқ)*

Бу масалада суҳбатдошим билан тула ҳамфикр эдик. Мен «бошқа миллат» кишисига эмас, уз ҳамшаҳар миллатдошим, қон-қариндош янглиғ уз оғам билан ҳасратлашаётгандай эркин эдим. Оббо, буёғи қандай булди? Нафсиламрини айтганда, Толиб ака бошқа миллат намояндаси-ку, деган уй мутлақо хаёлимга келмасди.

— Толиб оға, — дедим унга. — Мени афв этинг-у, бир гапни сўрамоқчи эдим. Мана, янгамиз олмон миллатига мансуб, а? Германияда ҳаёт кечириш даражаси жуда баланд. Бу ҳеч кимга сир эмас. Келинойимизнинг у ёқларда қариндош-уруғлари йўқми? Олмонистонга кетамиз, деб хархаша қилмайдими мабодо? Ёки Татаристонда Сизнинг ота тарафдан қариндош, хеш-ақраболарингиз бордир? Кунглингиз чопмайдими? Ёки улар келинлар, деб қистамайдими?

— Э, оғайни, — деди у. — Қупол булса ҳам айтай: уёқларда менинг итим ҳам адашган эмас. Эшакмия ебманми! Ҳар ким уз кунига омон булсин. Инсон фақат қорни билан яшамайди-да. Германияда турмуш даражаси баланд булса — узига. Менинг хонадонимда ҳам турмуш даражаси немисникидан қолишмайди. Мен бу ерда уз уйимдаман. Ҳовли-ҳарамин бор. Хомтама булиб кучиб кетганларни ҳам қуряпман. Ҳой афандилар, кетмаларинг, Ўзбекистонни ҳам, узбекдай бағри очиқ халқни ҳеч қаердан тополмайсан барибир, десам қулоқ солишмади. Ҳамма биледи: Хатирчининг, манови дарёнинг лойқа сувини ичган одам Маккадан маъраб келади... Қаёқда! Гап қор қилмади. Кетиб қолишди. Бирови — Австралия ёки Қримга, бири — Исроилга, яна бирови — аллақайси гурга... Хуш? Эшитиб турибмиз: биронтаси хурсанд эмас. Улганининг кунидан, орият учун, бетини шапатилаб қизартириб юрган булса-да, аҳволини ўзи биледи. Мен уз оромимда, Худога шукр, тинчгина утирибман. Еганим олдимда, емаганим кетимда. Шахсан мен учун на дин, на мазҳаб, ё булмаса тил, дил, бозор, мозор

* Мирзо Абдулқодир Бедилдан.

муаммоси йўқ. Отамнинг қабри шу ерда. Қозон шаҳрига обориб кўмиб келмаганмиз уни, миллати татар эди, деб. Онамнинг улигини Варшавага кутариб бормаганмиз, бошпиртига поляк ёзилган эди, деб. У ҳам шу тупроқда дафн этилган. Бари ўзига. Менга хуббул Ватан — Хатирчи, оғайни. Бу ерда менга биронта бегона одам йўқ. Бари ўзимники. Ўзим ҳам бирон кишига бегона эмасман. Сен Берлин, Варшава, Қозон, Масковлардан гапирасан. Бе! Бирон жин чалиб, уёқларга кетиб қолсам, нима деган одам буламан? Эридан айрилган одам бир йил йиғлайди, элидан айрилган одам — умр буйи йиғлайди. Хабаринг бор, Тошкентнинг қоқ марказида дадамнинг қариндошлари яшайди. Бир марта, болаликда, сен билан уларникида булудик ҳам, шекилли... Улар менга бу ерга, марказга келишни кўп марталаб маслаҳат беришган... Уй-жой масаласида ёрдам бермоқчи ҳам булишувди. Кўнмадим. Нима қиламан у ерда! Ўз уйим — улан тушагим. Тиригим ҳам, улигим ҳам Хатирчида қолади менинг. «Эҳ, деревенщина!», «Қишлоқисан», дейишди. Ўзингдан қолар гап йўқ. Сенинг отанг менинг кўлимни ҳалоллади, раҳматли. Мен шунга қарор қилган эканман, фақат ўзбек журналаримнинг дашноми туфайлигина эмас. Отам, гурига нур ёғилсин, мусулмон булган. Албатта, ўз эътиқодимга кўра, қолаверса, раҳматли қиблагоҳимнинг хотирасига, арвоҳига, ўз вақтида амалга ошмай қолган хоҳиш-истагига хурматим юзасидан шундай қилганман. Э, нимасини айтасан, биродар! Яшаш, бу — Оқдарёга бориб чўмилиб қайтиш, балиқ овлаш, ғилвинди е булмаса тухумбарак ейишгина эмас. Ёдингда қолганми бундай танқис хурақлар? Сенларнинг тилингда нима дерди... Ҳа, деликатес! Мени бир нарса қийнайди. Дадам НКВД бошлиғи булган районда. Бу қанақа даҳшатли ташкилот булгани, у орқали қандай қонли, машғум-ишлар амалга оширилганининг шоҳиди булди халқимиз. Лекин Аллоҳга минг марта шукр, ҳозирга қадар бирон-бир кимса менга, домангир булиб: «Ҳой жипирик, сенинг атийинг менинг отамни ёки тоғамни хонсалот қилган, отган ёки ватанидан қувган!» деган эмас. Аксинча, уни таниган-билганларнинг ҳаммаси, яхши инсон эди, деб миннатдор булиб гапирди. Бутун Хатирчистон халқи олдида юзим ёруғ. Менинг отам, а, сенинг отангни қулоқ қилмаган. Агар шундай булганида... олайлик, сизларнинг уша ҳовли-ҳарам мусода-

ра қилиниб, у ерда ҳозир мен яшаб турганимда нима буларди? Бундай ҳодисалар жуда кўп бўлган. Йўқ, биродар! Агар шундай бўлганида, мен бугун сенинг юзингга қандай қараган бўлардим? Ана шунинг учун мен ҳам ўзбекни Ўзбегим деб биламан. Умуман, ўзбеклар бошқа ҳеч бир миллатнинг арпасини хом ўрган эмас. Хоҳ яқиндан бўлсин, хоҳ йироқдан бўлсин, ўзбекка отиладиган тошни менга ҳам отилган тош деб биламан. Чунки менинг ўзбекка бўлган ҳурматим — аввало, ўзимга бўлган ҳурматим. Қолаверса, отамнинг арвоҳи ҳам шуни талаб қилади мендан.

О, ВАҚТ — ОДАМХҲР!

...Инсон борки, ўз ўтмишини қўмсаб яшайди. Чунки ўтмиш, бу ёшлик, болалик, навқиронлик демак. Ажаб, болалик палласи шафқатсиз оғир кечган одамлар ҳам, барибир, ўзининг ўша ёшлик — бебошлик йилларини, беҳаловат дамларини ниҳоятда мамнуният билан бот-бот эслаб туради. Балким шунинг учундирки, қиш қўйнида баҳор, ғунча бағрида гул, ёшликнинг сийнасида эса келажак яшайди. Заррада қуёш акслангани сингари. Киши орзу-умидларга ғарқ бўлиб, тўйиб-тўйиб енгил нафас олади. Ишонувчан, алданувчан, довюрак, беғубор бўлади. Ҳаёт аста-секин қонингизни совутиб боради. Вақт — одамхўр деганлари бежиз эмас. Инсоннинг эси кира бошлагани сайин бепоён осмон кенгликларидан замин қўналғасига эна бошлайди... Менга шундай тўйиладики, одамзод самода тўғилиб, ерда ўлади. Зеро, бекорга айтмаганларда ҳазрат Амийн Самарқандий: ҳамонки замон ва маконда экансан, замон ва макондан хориж бўл-да, бошқа дунёларга қараб йўл ол. Насабимиз ўша ёқлардан бошланади!

ТҲЙ

Бир куни, саксонинчи йилларнинг ўрталари бўлса керак, ўйимизга аспирант шогирдим Ғулом Ҳўжа келиб қолди. Узи рангпар, ориқ, касалманд йигит. Ҳар гал уни кўрганимда ичим эзилади. Асли шаҳрисабзлик. Қарши педагогика институтида олмон тили домласи бўлиб хизмат қилган. Уч-тўрт йилдан бери Тошкентда. Аммо илмга жуда чанқоқ, билагон, тиришқоқ.

Пешонасининг тиришлари, кўзининг маънос боқишидан, икки гапнинг бирида чуқур хўрсиниши, бот-бот оғир нафас олиши, «уф» тортишидан бошига қандайдир ташвиш тушганини сезиб турсам-да, дабдуруstdан сўрашга ботинолмадим. Ниҳоят, гап орасида луқма ташлаган бўлдим:

— Қани, оғайни, бахайр? Бизга қандай хизматлар бор? Сал ҳорғин кўринасизми? Елкангиздан нафас оляпсиз?

— Ҳа, тўй қилишим керак, домла! — деди шу заҳотиёқ портлаб. — Тўй... Уфф...

— Нима, тўй?! Қанақа тўй? Қачондан бери тўй... мусибатга айланган? Менимча, ҳамманиям тўйга етказсин, бу инсон ҳаётининг гултожи-ку?! Барча замонларда шундай бўлган. Бунинг учун қайгуриш эмас, қувониш керак, чирогим. Нақ утакамни ёриб юбордингиз-е. Бирон кор-ҳол булибдими, деб уйлабман. Оббо, хўжамей!

Ғулумжоннинг чиройи очилмади. Ҳамон ҳайкал янглиғ менга маъносиз қараб турар эди.

— Ҳей, нима гап ўзи? Бундай тушунтириброк гапиринг, афандим?

— Уфф... Тўй...

— ???

— Э, тақсир, Сизга «тушунтириб» бўлмайти-да бунини! — деди у ҳасрат билан, ҳар бир сўзни дона-дона қилиб чертиб. — Бу дунё ташвиши билан ишингиз йўқ. Эл ичида эмассиз. Фақат китоб билан гаплашасиз. Шу билан бахтлисиз. Бу ёқда, пастда, авом орасида нималар бўлаётганини кошқийди билсангиз.

«Ёпирай, тинчликми ўзи? Эси жойидами бу йигитнинг? Ё тоби айнаб қолдимикан, а?» деган шубҳага бориб, унга синчи назари билан сарасоп солиб қарайдим. Йўқ, ҳаммаси бинойидай.

— Бу гапларни қўйинг, Ғулумий, — дедим парвойи фалак бўлиб. — Қачон ишингизни ҳимоя қиласиз? Мирзо кутиб қолдилар-а? (Ғулумжон Бобур асарларининг олмонча таржималари юзасидан бир яхши илмий рисола ёзиб, номзодлик диссертациясини ёқлаш тараддудида эди).

— Иложим қанча... Тўйни утказмай туриб...

— Э, қўйинг, шу тўй-пўйингизни. Узингизам, рос-ти, пича вос-вос бўлиб қолибсиз, — дедим дашном бериб.

Йигит бор кучини йигиб, жилмайган бўлди.

— Ростданам хаёлим паришон. Соғлигим узингизга маълум. Онам ҳам бетоблар. Ёшлари бир жойда. Укам, Сизга бир марта айтувдим чоғи, юк машинаси ҳайдар эди. Йул фалокатида бир болани босиб кетиб, икки йилдан буён ҳибсда. Ёлғиз қуллик. Бу ёғи... туй.

— Ҳим... дарвоқе, қанақа туй узи?

— Уғилчамнинг қулини ҳалоллаш керак. Суннат туйи.

— Ие, шунга шунча отагури, қозихонами? Туртта одам. Битта мулла. Бир уста. Тагин икки-уч холис киши. Қариндош, қушни дегандай. Борингки, узингиз билан ун киши. Битта тун. Бир лаган ош. Устага ун сўм пул. 100-150 сўм билан ора очиқ. Вассалом.

УЗБЕКНИНГ УПГАНИ — ТУЯНИНГ ТЕПГАНИ...

Ғулломий бирдан жонланиб, чеҳраси очилиб кетди. Қулларини ишқалаб, қаҳ-қаҳ уриб кулди. Чакаклари очилиб, узини ичдан вулқондай қайнаб-портлаб келатган кулгидан сира тухтатолмасди. Чамамда, уринларимиз алмашгандай бўлди. Энди у менга афандичалиш одам деб қараб, завқ билан куларди.

— Бунақада элнинг маломатидан чиқмай кетадию бошим, домлажон, — деди у кесатиб. — Қанийди, жон дердим. Жудаям мураккаб, чалкаш, зиддиятли муаммони хамирдан қил суғургандай осонгина ҳал қиласиз-қўясиз. Ҳамма ҳам Сиздай уйласа, олам гулистон бўларди-ку! Ҳолбуки, иш чигалдан-чигал. Туйни гултож дейсиз. Э, қақир тиканак! Узбекнинг упгани — туянинг тепгани. Унинг туйи билан азасини худо кўрсатмасин. Одамни кафангадо қилади...

Ғуллом Хужа билан мен баайни икки миллат киши си янглиғ, бошқа-бошқа тилда гаплашаётгандай, бир-биримизни асло тушунмаётгандек эдик.

— Саккиз-ун киши билан туй бўладими, отагинам? Камида беш-олти юз киши келади. Эл-юрт, қариндош-уруғ, ёр-биродар, тенг-туш, қўни-қушни чақирган бизниям. Элнинг туй-издиҳоми, маъракаси, йиғини, худойисига борганман. Ошини еганман. Еган оғиз уялар. Мен ҳам катта дастурхон ёзмасам бўлмайди. Ўзбекчилик.

Ўзбекчилик... Раҳматлик дадамнинг билса ҳазил, билмаса чин қабилида айтган сўзлари яна хотирамга келади: ўзбекчилик бошга бало!..

— Хуш, бу «ўзбекчилик» неча пулга тушади Сизга?

— Пулини ким ҳисоблаб чиқибди дейсиз! Энг чақадигани — ароқ. Бу зормондадан камида ўн яшик олмаса туй қизимайди. Артист ёки отарчи деганингиз ҳам анча пул! Кўнгил етарларга бунча тўн. Яна бир хит қиладигани — гушт.

— Ҳали қуй ҳам сўярсиз бу кетишда?..

— Қуй-ку нақд. Маслаҳат ошининг узига битта қуй урвоқ ҳам бўлмайди. Мол сўйилади. Буқа!

КАФТГА ЖУН ЧИҚАДИМИ?

Одат бўлиб кетгани учун балким ўзимизга унчалик билинмас. Барча мусулмон халқлари орасида хатна тўйини бу қадар довруғ билан ошириб-тошириб юборадиган бошқа бир эл-юртни топиш қийиндир. Ҳамма ёққа жарчи қўйилади. Карнай-сурнай чалинади. Той безатилади. Бир хил жойларда кўпқари берилади. Қисқаси, бутун оила бир неча йил мобайнида тўйга «бюджет» тўплайди. Кафтга жун чиқишига ишониш мумкин дур балким. Аммо ўзбегимнинг боши йил-ун икки ой тўйдан чиқмайди. Туй бор жойда аза ҳам бор. Туй-аза, туй-аза... Қанчадан-қанча қўли қисқа одамлар бир кўнлик туй деб тиззасигача қарзга ботган. Ишда тагидан камомад чиқади. Ҳибсга олиниб, қамалиб кетган одамлар қанчадан-қанча. Туй-ку бир кунда утади-кетди. Аммо серфарзанд ўзбек хонадонидида туй кетидан туй келиб туради. Кети узилмайди. Ўзбек хонадонидида тўйчи умр бўйи тўйнинг сарф-харажатларини тўлайди. Надирки қарзини узолса...

Инсоннинг бахти, балоғати, фароғати, камолоти йулида қилинадиган ҳар қандай сарф-харажатлар охири-оқибатда узини қошлайди ва оқлайди. Ўғлингизни бирон ҳунарга ургатмоқчисиз, дейлик. Харажатсиз иш битмас. Қилинг шу ишни. Қизингиз бирон хорижий тилни эгаллашга иштиёқманд. Муаллим ёллаш керак. Шаштини қайтарманг. Харажатдан қочманг. Жиянингиз, дейлик, Олмонияга ёки Амриқога бориб ўқимоқчи. Кумаклашинг. Уч-тўрт сўм харажатдан қочманг. Укангиз бирон корхона очмоқчи. Майли, оддий миҳ ишлаб чиқазсин. Қарашиб юборинг. Қимтиниб турманг.

...Лекин... Лекин мана бу хатна тўйига тушунмайман. Куръони Каримнинг қайси сурасининг қайси оятида ёки ҳадиси шарифнинг қайси фаслида,

қай бир шариятда ҳукм қилинибди ёки изн берилиб-диким, Аллоҳ таоло ё бўлмаса дийни ислом номларидан бундоқ ношаръий, номатлуб ишлар қилинсин, хонадон вайрон бўлсин деб?

Дарвоқе, масаланинг моҳияти нимада ўзи? Боланинг этидан бир бугин тери кесиб ташланади. Вассалом. Муслмонлар билан яҳудийларда бор шундай урф. Бу иссиқ иқлимда яшовчи халқларда, табиий эҳтиёж натижасида келиб чиққан. Дин пешволари шуни ҳисобга олиб, изн берган, шаръий қилинган, суннат қаторига қушилган. Қизиқ. Бирон сабаб орқасида шундай «ташмир» (операция) қилинмаган тақдирда ҳам, киши улиб қолмайди, аслида. Бироқ агар, дейлик, кўричак (аппендицит) сингари инсон вужуди-га ҳеч бир кераксиз ортиқча ўсимта касалланганда, масалан, йиринглаганда, вақтида кесиб ташланмаса, одам ҳалок бўлиши ҳеч гапмас. Дейдиларки, Фарб давлатларида гудак туғилиши биланоқ аппендицити олиб ташланаркан. Чунки, ким билсин, бир кун вақти келиб, у ҳаёт учун хавф туғдириши, инсонни ҳалокатга дучор қилиши мумкин. Шуниси ҳайратангизким, инсон кўричакдай бир фалокатдан халос қилинганида лоақал кичикроқ бир зиёфат ташкил этиш ҳеч кимнинг ҳаёлига келмайди. Худди шундай бир нарса — хатнанинг намуна «обруси» баланд, даҳмазаси куп бўлмаса! Ҳолбуки, хатнани дин фарз (мажбурий) эмас, суннат (урф, анъана, ихтиёрий) деб эълон қилган. Йуқ-йуқ. Алҳазар. Мен суннат қилишга, боланинг қулини ҳалоллашга қарши эмасман. Бу жуда ҳам зарур. Туй қилишга ҳам эътироз йуқ. Юқорида айтганимдай, узимча, ута мураккаб бир муаммога айланиб қолган хайрли ишни ута жун ҳал қилишга ҳам мойил эмасман. «Аршин мол-олон»даги қурумсоқ бой сингари, «битта мулла, бир калла қанд, уч сўм пул...» қабилада.

«ҚАЧОН ХАЛҚ БУЛАСАН, ЭЙ ОЛОМОН?»

...Ғулом Хужа бу мулоҳазаларни чурқ этмай тинглади. Эътироз ҳам билдирмади.

— Эҳтимол, мен муаммони ута жун тушунарман. Лекин Сиз ҳам, хужам, ута мураккаблаштираётирсиз.

— Мен эмас.

— Ким бўлмаса?

- Халқ.
- Халқ? Қайси халқ?
- Шу, ўзимизнинг халқ-да.

— Халқ ҳар хил бўлади, азизим: авом, оломон, тўда, гуруҳ, фуқаро бор. Сиз катта бир олийгоҳнинг домласи бўла туриб, тўйга онамнинг соғиб ичиб турган сигири-ни сўяман, дейсиз. Ўша Сиз айтган «халқ» шунга фатво берадими? Сиз шундай десангиз, бошқадан нима кутиш мумкин? Ахир, эл мусулмон, халқ мусулмон дегандай, одамлар кўр ва овсар эмас, айтмайдимики, нодон-ку нодон, ўғри-ку ўғри, аммо манави туппа-тузук, ақли расо олийгоҳ домласининг қилаётган ишини қаранг деб? Суф-е сендақа олимга, демайдими? Бирон жойда эшитганмисизким, фалончи биргина ҳалол маоши билан данғиллама тўй қилибди, деб? Профессор, академикнинг ҳам қўлидан келмайди. Унутманг: катта қарз кўтариб, соғлигидан айрилиб, оғриниб, малол келиб қилинган тўй — дин, шариат тили билан айтсак — ҳаром, қонун ва ақл тили билан айтсак — жиноят. Ҳеч ким, айтайлик, ҳовлисини сотиб ёки оила, бола-чақасининг ризқини қийиб, тўй қилиш уёқда турсин, ҳатто Маккайи мукаррамага ҳажга ҳам бормайди. Ҳаж қилиш нақадар муқаддас ва зарурий аҳком бўлмасин, у ғайриимконий бўлмаслиги, оила бу ёқда таъминланган бўлиши шарт.

Қисқаси, шундай қатъий тўхтамга келдик. Аспирант Фуломий ўғлининг қўлини ҳалоллайди, албатта. Баҳоли қудрат, дегандай. Тўй-пўй қилмайди. Ишлари унглиниб, ўзи тузалиб, укаси озодликка чиқиб келганидан сўнг, номзодлик диссертациясини эсон-омон ёқлаб олгач, чоғроқ бир тўй қилса қилар. Башарти, ўшанда ҳам фуржаси келишмаса, кейин, мавриди билан бир гап бўлар. Аммо «ҳозир», шу аҳволда, тўй ҳақида гап бўлиши мумкин эмас. Мабодо, ўғитни инобатга олмай, «ўзбекчилик» деб ўзини даврага урса — ора очиқ. Илмий раҳбарликдан воз кечаман, деб дағдаға қилдим. Бошқа бир шогирдим, бухоролик Мамаражаб Сулаймоний билан ҳам орамизда худди шундай суҳбат бўлиб ўтган эди. Ҳар иккала тадқиқотчи ҳам ҳозир фанлар номзоди, доцент. Мен уларни катта хижолатдан чиқарганимни ҳалигача айтиб адо этишмайди...

Бизнинг одамларга жуда раҳмим келади. Ўзини, соғлигини уйламайди. Бола-чақа ташвишида ёнади. Ҳар битта боласини тишида катта қилади! Дунёда бизникиларча болажон халқни топиш қийин. Фидойи,

меҳнаткаш, меҳрибон ва меҳмондуст халқ бизнинг халқимиз. Айти вақтда ёш авлодга энг... бепарво халқ ҳам биз буламиз.

ҲАР БИР ШАХСДА МИЛЛАТ ЯШАЙДИ

Ҳар бир миллат уз қавми тақдирини уйлаши керак. Томчида қуёш акс этгани сингари, алоҳида олинган ҳар бир шахсда миллат яшайди. Шахснинг уй-фикрлари, хатти-ҳаракатлари, қилаётган ишлари, қилиқлари, юриш-туриши, ҳатто қандай кулиши, изтироб чекиши, йиғлашига қараб унинг қандай миллатга мансублигини бехато айтиб берса бўлади. Айти вақтда узини ҳурмат қиладиган, комил инсон деб биладиган ҳар бир одам миллатни уйлаши, унинг тақдири, равнақи, келажаги ҳақида қайғуриши лозим. Олайлик, мен ҳар гал дорилфунунда биринчи дарсимни, илк сабоқни шундай бошлайман:

— Сиз билан биз ўзбекмиз. Ота-боболаримиз, етти пуштимиз ўзбек бўлган. Ҳали «ўзбек» деган сўз дунёга келишидан илгари, кейинчалик, эл-юртимизга шундай ном берилган кезларда ҳам ўзбекларни узининг ҳатто ганими деб билган баъзи улуг инсонлар, шоҳлар, амирлар, султонлар, лашкарбошилар, не-не донишмандлар ҳам... ўзбек бўлишган. Бу улуг алломаларнинг номи билан халқимиз фахрланади. Мен, катта-кичиклигидан қатъий назар, дунёдаги барча миллатларни ҳурмат қиламан. Одатда, шахс миллат танламайди. Шахсни миллат тугади. Бас, биз, ҳар биримиз Аллоҳ таолонинг иродаси ва марҳамати билан дунёга келганмиз. Бизни туғдирган ва туққан ота-онамизни қанчалик севсак, узимиз мансуб бўлган миллатимизни ҳам шунчалик ардоқлашга бурчлимиз. Уз миллатини, унинг шаън-шавкатини, салоҳиятини ва қадриятларини оёқости қилган, унинг дардига малҳам бўла олмайдиган киши қандай мавжудот бўлса бордир, аммо инсон эмас. Сиз ўзбексиз ва, аввало, шу билан бахтлисиз...

УЗИНГДАН КУПАЯВЕР, ЎЗБЕГИМ!..

Сунгра мулоҳазаларни давом эттириб, асосий муддаога кўчман.

— Ўзбек деган номни баланд кўтаринг. Ўзбек деган

номни ифтихор-ла ўзингизда «ташинг». Миллатинг нима? деб сўрасалар, «Ўзбек» деб айтишдан уялманг. Ҳа, бир умрга ўзбек бўлиб қолинг. Аммо... яҳудий бўлинг!

Гап мана шу ерга келганда, тингловчиларим портлаб кетади.

— Галат! Бу гапда мантиқ йўқ. «Ўзбек бўлинг... Аммо яҳудий бўлинг?!» Буни қандай тушуниш керак?

Сунгра мен шавкатли миллатимизнинг, халқимиз, эл-улусимизнинг оёғини кишанлаб турган, унинг ўзига муносиб бир тарзда кенг қанот ёзишига, юксак-юксакларга парвоз қилишига монелик қилаётган нуқсонлар, қусурлар, баъзан айнан одамохунлиги, беназир, мислсиз бағри кенглиги, қўли қадоқлиги, меҳмоннавозлиги ва булак инсоний фазилатларидан келиб чиқаётган... қусурларидан куйиб-пишиб гапираман. Мана, — дейман, — ... Сиз! (талабалардан бирига ишора қиламан). Отангиз ким бўлиб ишлайди? Ҳа, фалончи. Онангиз? Уй бекаси. Оилангизда нечта фарзанд бор? Дейлик, еттита. Оилангиз даромади?... Ва ҳоказо. Хуш, Сиз мусиқа чалишни биласизми? Мабо-до танбур чертмайсизми ёки пианино чалмайсизми? Йўқ. Шоҳмот уйнашга қалайсиз? Йўқ. Шашка уйнайман унча-мунча дейсизми? Хуп, шунисига ҳам шукур. Спортнинг қайси тури билан шугулланасиз? Бокс? Кураш? Гимнастика? Теннис? Самбо? Чавандозлик? Чанги? Турникда неча марта гавдангизни кўтара olasиз?... Хуллас, деярли ҳамма саволларга — нол. Ана холос! Энди — Сиз (бошқасига бармоғимни ниқтайман). Таржимаи ҳолга доир уша таниш оилавий сўроқлар: ота-она, касб-кор, даромад манбаи, рўзгорнинг катта-кичиклиги ва ҳоказо тифсилотлар... Ўзбекчадан бошқа қайси хорижий тилларни биласиз? Лаббай, урисчани? Яхши. Яна? Елка қисилиб, жим қолилади. Арабча? Инглизча? Форсча? Олмонча? Франсузча? Балким япон тилини биларсиз? Қаёқда! Мусиқа чалишдан хабарингиз борми? Ашулахонликка қалайсиз? Лоақал хиргойи қиларсиз? Айтгандай, хиргойи нима, биласизми? Билмайсиз? Ие. Балким яхшигина рассомдирсиз? Театрга тушиб турасизми? Лаббай, телевизор кўраман дейсизми? Пазандаликка тобингиз қалай? Айттайлик, палов пишириш, нон ёпиш, қандолатчилик қўлингиздан келар? Сигир соғиб кўрганмисиз? Сигир соғиш аёлларнинг иши дейсизми? Ҳим... Унтадан тўққизга сўроқ (агар ҳаммаси бўлмаса ҳам) жавобсиз қолади.

Сабрим тугайди. Хуш, нимани биласиз узи, буталарим? Биров ёлган нонни ейиш, биров айтган қушиқни тинглаш, биров соққан сутни ичиш ҳар кимнинг қулидан келади. Э!..

«АВИСЕНА» КИМ?

Хув анави, бурчакда кузларини яшириб утирган бир қизга мурожаат этаман. Хуш, Сиз қаерликсиз? «Ҳа, Тошкент шаҳридан». Навбатдаги саволларни кутмасданоқ гапира кетади: роял чалишни биларкан. Унча-мунча расм чизаркан. Тожик тилида туппа-тузук гаплашаркан. Тандирда нон ёпа оларкан. Дилим ёришиб кетади. «Офарин! Дадангиз ким бўлиб ишлайдилар?» «Шу ерда, Тошкент дорилфунунида Узбекистон тарихидан дарс берадилар». «Ҳай-ҳай! Ойингиз-чи?» «Аям табиб, ҳам экстрасенс. Бемор кишиларни даволайдилар». «Баракалла, ноёб мутахассис эканлар». «Хайрияте» дейман, узимча, мамнун бўлиб. «Қайси маҳаллада турасизлар? А, Ависена кучасида? Ғалат... «Ависена» ким ёки нима узи?» «Билмадим». «Дадангиз ёки аянгиздан сўрамаганмисиз?» «Сураганман. Билишмас экан. Бу нима эканини кучамизда ёшу қари ҳеч ким билмайди...» Епирай! Бир чеккадан тушунтира бошлайман: нафақат Узбекистон ёки Марказий Осиё, балки Урта ва Яқин Шарқ, алалхусус, бутун Шарқ, Оврупо ва Осиё қитъаларида донги чиққан, боринги, дунё яхши танийдиган узимизнинг улуг аллома, беназир табиб, улкан мутафаккир олим Абу Али ибн Синонинг табаррук номлари-ку бу. Оврупода ул зотни қандай атайдилар, биласизларми? Уша қизнинг узи жавоб беради: «Авиценна». Топдингиз. Ана шу урисча талаффуз ва ёзувда — «Авиценна». Лотин ёзуви ва талаффузида эса — «Ависена» бўлади. Мени ҳайрон қолдираётган нарса Тошкентнинг бир кучасига шундай ном қўйилгани эмас, балки Ибн Сино бобомизнинг исм-шарифлари ул мутафаккир зот таваллуд топган узимизнинг Бухоройи шарифдан эмас, балки дайди тақдир ила узоқ Овруподан, лотинча талаффузда кириб келганидир! Фараз қилинг: агар ҳозирги Юнонистоннинг Афина шаҳридаги кучалардан бирига... «Афлотун» деган ном берилса, бу ким эканини греклар қаёқдан ҳам билсин. Улар Платонни

билишади. Бул улуг ҳакимни Шарқда, арабча алфозда «Афлотун» аташларидан улар беҳабар булиши ажабланарли эмас.

БУВИСИГА ОПИЧИБ ЮРГАН НОРҒИЛ ЙИГИТ

Мени тинглаётганлардан бири, ниҳоят, «узини кўрсатмоқчи» бўлади. Тош кўтариш, кураш тушиш, кўпқари бизнинг ишимизмикин, домла? Мана, махсус бадан тарбия институти, мелиса академияси, ҳарбий мактаблар бор... Ҳим. Яна бири тилга киради: ашула-хонлик, дойрасозлик, рубоб чалишга, сурат чизишга, консерватория, театр-рассомчилик институти, махсус билим юртлари бор... Уларни уша ерда ўқитадилар. Шундайми? Ҳим! Тагин бирови утирган жойида луқма ташлаган бўлади: нон ёпиш, ош дамлаш, сигир соғиш ҳам иш булибдими! Узлари саводсиз бўлсаларда, бувимиз дундирадилар бундай ишларни... Ҳим!!

— Ундай бўлса, Сизлар билан ҳеч қачон умумий тил топа олмас эканмиз. Ҳуш, қани, айтинг-чи, дунёвий спорт турларидан ва мислсиз санъат бўлмиш шоҳмот Ҳиндистон, Эрон ёки Марказий Осиёда кашф қилинган, деб ҳисобланади. Не ажабким, бу гузал ақлий спорт турини бизнинг аجدодларимиз, ота-боболаримиз кашф этишган бўлса-да, биронта ўзбек жаҳон чемпиони бўлганми? Йўқ. Жаҳон совриндори нари турсин, юзлаб гроссмейстерлар орасида биронта ўзбек ёки турк, форс ёки қирғиз, қорақалпоқ йўқ. Ҳеч кимга сир эмас: яҳудийлар биринчи уринда! Сизнинг мантиқингизга кўра, қачон Тошкент жисмоний тарбия институтидан жаҳон чемпиони чиқишини кутиб утиришимиз керак экан-да, а?.. Ким айтади бизни Амир Темур, Жалолиддин Мангуберди, Темур Малик, Заҳириддин Муҳаммад Бобур, Шайбонийхондай номлари бутун дунёни титратган машҳур фотиҳ, жаҳонгир, саркардаларнинг ворислари деб? Маршал ҳақида гапирмайман, Собир Раҳимовдан узга, ўзбекдан нечта жанговар генерал бор? Уларнинг, лоақал, номларини биласизми?.. «Нон-ош бувимнинг буйнида» деди кимдир. Балли. Сиз бувингизнинг буйнида утирибсиз. Фалокат шундада. Узингиз буви бўлганда кимнинг буйнида турасиз? Ҳунарингиз оз. Фикрингиз палағда. Шунинг учун дейманким: Ўзбек бўлинг, ва... яҳудий бўлинг. Алҳамдулиллоҳ мусулмонмиз. Алҳамдулиллоҳ ўзбекмиз. Аммо бу кифоя эмас. Бугун биз дини, ирқи, миллати-

дан қатъий назар, дунёнинг барча илғор халқларидан урганишимиз, узимизга керак булган нарсаларни улардан олишимиз даркор. Масалан, дунё фани, техникаси, санъат, спорт, тил билгичлик, савдо-сотик ва молиявий сиёсатда уларнинг олдига тушадигани кам. Яҳудий даставвал яҳудий — у нима қилади? Бола тарбиясига жуда катта эътибор билан қарайди. Емаса емас, ичмаса ичмас, киймаса киймас (ваҳоланки, ейишни ҳам, ичишни ҳам, кийинишни ҳам билади!), боласи — угил қизини тарбиялайди. Узига, динига мустаҳкам. Қорни тўқ, уст-боши бут булишини таъминлайди. Соғлом қилиб ўстиради. Биринчи галда керакли тилларни ўргатади. Мусиқавийликка алоҳида диққат қилади. Ана ундан кейин — спорт. Ёнидан қўшимча харажат қилиб бўлса ҳамки, фан асосларини, аввало, табиий-риёзиюн (математика) ҳамда техника фанларини эгаллашга қўшиш қилади. Ўз ҳақ-ҳуқуқини яхши танийдиган қилади фарзандини. Яна бир муҳим фазилати: бу аҳил миллат. Ўз дийн диёнатига садоқатли. Яҳудийдан қашшоқ, тиланчи-гадо чиқишига асло тоқат қилолмайди. Буни бутун миллатга иснод деб тушунади. Арзимаган нарса учун ўз қавмини сотмайди. Умрида бир-бирини кўрмаган икки яҳудий бир-бирини бир чақирим масофадан туриб танийди! Табиий, уларда ҳам олий ва паст ирқлар бор. Лекин муомала ва оқибатда энг паст яҳудий ҳам улар учун бошқа миллат кишиларига қараганда устун ҳисобланади. Эҳтимол, минг йиллар давомида ўзининг тубжой ватани бўлмай келганиданми ёки бошқа сабабдан, улар ҳар қандай миллатни ичдан емирадиган маҳаллийчилик иллатидан холи. Бу гапларни айтишим жухудни қандайдир олий ирқ, идеал миллат деб билишимдан ҳам эмас (ҳар бир миллатнинг ўз олийжаноб хислатларию нуқсонлари, қусурлари бўлади, бундан яҳудийлар ҳам холи эмас), айна шундай фазилатларни мен ўз миллатимда ҳам куришни жуда-жуда истардим.

Инглизлар билан финлар, фаранглар билан араблар, олмонлар билан турклар, японлар билан афгонлар, испанлар билан италянлар, руслар, лотишлар ва бошқа миллатлардан ўрганадиган нарсаларимиз жуда кўп. Шак-шубҳасиз, ўзбекнинг ҳам жаҳон халқларининг инсоний-миллий хазинасига инъом этишга арзигулик (бағрикенглик, саховатпешалик, меҳнатсеварлик, тўғрисўзлик, ялангтўшлик...) ажойиб-ғаройиб сифатлари мўл.

ПАРВОЗ ҚИЛИШ УЧУН ҚАНОТ КЕРАК

Ўзбекистон — келажаги буюк давлат деб шоеън қилган эканмиз, бу келажакни таъминлайдиган, уни чинакам буюк қиладиган омиллар нималардан иборат? Бу бир қарра буюклик шоҳсупасига олиб чиққан муаззам, залворли тарихга эга бўлганимиз. Дарё бир марта оққан узанидан яна оқади. Оққанда ҳам қудратли куч ва салдам билан тулиб-тошиб оқади, иншооллоҳ. Мамлакатнинг жүгрофий мавқеи (Марказий Осиёнинг қоқ маркази бўлиб турганлиги), катта табиий бойликлари ҳам бунга далил бўла олади. Айниқса, халқининг салоҳияти. Тинчликсеварлиги, узаро фуқаровий ҳамда миллий тотувликка мойиллиги, атроф билан яхши қўшничилик муносабатлари урната олгани, бағри кенлиги, ҳалоллиги ва нияти тўғрилиги ҳам шундан далолат беради. Минг йиллар мобайнида ажодлари қўриб-кечириб келган халқ бу. Катта табиий ва ижтимоий имкониятларга эга бўлган эл-юрт. Бироқ имконият, уз номи билан, имконият. Қулай фурсат етмаса, имконият амалга ошмай қолиши ҳам мумкин. Ёки, аксинча, айтарли табиий бойликларга эга бўлмай туриб, мамлакат кўтарилиб кетиши ҳам ҳеч гапмас. Айтайлик, шўровий воқелик шароитида халқимизнинг миллий салоҳиятини таъминловчи илдишлар қирқиб қўйилди. У бошқа эл-юртларга, Марказга бус-бутун қарам бўлиб қолди. Уни юксакликларга олиб чиқадиغان қанотлари қайрилди. Дейлик, Японияда бунинг акси содир бўлди. Уруш талафотлари ва урушдан кейинги оғир асоратлардан узини унглаб, Амириқо ҳамда Фарб оламининг улкан ёрдами ва уз халқининг мислсиз ғайратшижоати натижасида узини унглаб, жаҳондаги энг кучли етти давлат қаторидан салоҳиятига тула муносиб уринни эгаллади.

ЮЗЛАРИ ШИРМОЙ, КУЗЛАРИ ЧАРОС

Ўзбекистоннинг, уз утмиши сингари, келажаги буюк давлатга айланиши учун бугун амалга оширилаётган бир қанча ишлар кишини хурсанд қилади. Булар: кексаларга яхши моддий мурувват кўрсатилиши баробарида, ёш авлод тарбиясига алоҳида ғамхўрлик қилинаётгани. Ёш истеъдодларга кенг йўл очилаётгани. Хорижий мамлакатларга бориб ўқиш, урганишнинг ҳар

томонлама рағбатлантирилаётганлиги. Иқтисодий-хужалик, илмий-техникавий, аграр ва молиявий соҳалардаги қайноқ фаолиятларни айтмай қўя қолай. Таълим-тарбия, билим, маънавият ишларини яхшилаш соҳасида тағинам бир қанча тадбирларни амалга ошириш зарур, деб уйлайман. Чунончи, энг сертармоқ маориф хужалигининг барча йўналишларини (болалар боғчасидан — мактабгача...) тубдан қайта қуриш керак. Олий таълим соҳаси ҳам худди шундай тубдан қайта қуришга муҳтож. Барча ўқув дастурлари, дарслик ва қўлланмаларнинг мундарижасини ҳам, мазмунини ҳам синчковлик билан қайта қуриб чиқиш лозим. Соғлом миллийлаштириш майлига кенг йўл очилиши даркор. Зеро, эркин ҳаётга юзланган фуқаро кечаги ҳуқуқсизлик, қуллик ва мутеълик мафқурасини ўзида, онгида ва аъмолида минбаъд «ташимаслиги» керак.

Мен бутун мамлакат буйлаб чинакам илмий-техникавий тафаккурнинг яратилиши, барқ уриб ривожланиши ва чуқурлашувини жон-дилим билан орзу қиламан. Замонавий саводхон техниклар, муҳандислар, конструкторлар, алоқачилар, компьютерсозлар, йўл қурувчилари ва бошқа юзлаб касб-ихтисос эгалари ўзимизнинг қора кўзлардан бўлишини хоҳиш этаман. Бунинг учун мамлакатнинг барча шаҳар, туман, қишлоқларини ёш техниклар клублари, муҳандислар уюшмалари қоплаб олиши ишғиёқида ёнаман. Йирик заводлар, конлар, қўшма корхоналар қошида ёш-ялангларга ҳунар ўргатувчи махсус бўлим ва лабораториялар ишлаб туришини кўргим келади.

Ва ниҳоят, диний тарбия масаласига тамом бошқача муносабат тайин этилмоғи зарур, деб ҳисоблайман. Олий мактабларда «дин тарихи», «диншунослик» ниқоби остида, ҳийлаи шаръийга кўра, моҳият-эътибори билан кечаги атеизм ёхуд ундан ҳам баттарроқ турфа «диний қоришма»лар тарихи ўқитилаётганига чек қўйиш керак. Дин асосларини сохталаштириб талқин қилиш ва бу билан ёшларни баттар чалкаштиргандан кўра, агар шароит этилган булмаса, начора, ҳозирча бундай таълим-тарбиядан тийилиб турган маъқулроқ. Дин бошқа, хурофот бошқа. Маърифат бошқа, бидъат бошқа. Буларни чалкаштириш гуноҳи азим ва жиноят. Хурофотдан, нопокликдан, мунофиқликдан халос бўлишнинг йўли битта. Олий мактабда соф динни, ислом дийни, тарихи ва асосларини ўқитиш ҳамда ибодат учун талабаларга шароит яратиб бериш вақти етди.

ЁМОНЛИКНИНГ ЖАЗОСИ — ЯХШИЛИК

3-фасл

БИР ЭЪТИҚОДКИ, ТАНАЗЗУЛДАН ҚУТҚАЗГАН

ТОҲИР ЮНУС БИЛАН СУҲБАТ

— Одамларда қандай фазилатларни кўришни истайсиз?

— Тўғри сузлик. Риёкор бўлмаслик.

Илло риё, мунофиқлик ҳаром. Қирқ йилдан кейин ҳам қингир ишнинг қийиғи чиқади. Охир-оқибатда тўғрилиқ енгади. Ҳазрат Навоий айтганларидай, ҳамма вақт фақат тўғри сузлаш керак. Аммо, тўғри деб ҳамма гапни ҳам айтгаверибдан тийилиш даркор. Тўғрилиқнинг йули битта: машаққатли йул. Шунинг учун демишлар: тўғрисини айтсанг, туққанингга ёқмайсан! Эғрилиқнинг йули мингта: етти ёт бегонага ҳам ёқаверасан. Лекин тўғрилиқ кишини қоядай юксалтиради, эғрилиқ жарга қулатади. Бири — жаннатга етаклайди, иккинчиси — жаҳаннамга тиқади. Эътиқодим: қоматинг алифдай расо бўлсаю, ниятинг букур бўлса, сен нобакор одамсан. Яхшилиқка ярамайсан. Бас, ўзинг букур бўлсанг ҳам, ниятинг тўғри бўлсин.

— Яхшилиқ билан ёмонлиқ уртасидаги масофа қанча?

— Ер билан осмонча.

— Бировга яхшилиқ қилиб, пушаймон бўлишдан қўрқсанг ёки миннат қилсанг, яхшиси, яхшилиқ қилишдан сақлан. Чунки сенинг наздингда яхшилиқ бировга қилинган олийжаноблиқ, холис инсоний мурувват эмас, балки вақтинчалиқ бериб турилган қарз. Тамаъгирлик. Тамаъ ҳаром. Зеро, миннатли ошдан беминнат мушт яхши. Ҳаётда одамлардан нуқул яхшилиқ кутиб яшаш керак эмас, балки бошқаларга яхшилиқ қилиб яшаш керак. Яхшилиқ қилиб чарчама, эй мурувватли инсон!

Истагим: бировга яхшилиқ қилсаму, буни уша одам билмай қўя қолса.

ҲИКОЯТ

Бир яхши кишидан эшитганим бор. Кунларнинг бирида раҳматлик машҳур ҳофиз Журахон Султон Олим Отахонга, ёш болакайлик чоғида, қулига юз сўм тутқазибди-да, анов ҳовлисига кириб кетаётган бир бечораҳол косибга обориб беришини илтимос қилибди. «Бу пулни ким бериб юборди?» деб сўраса, «номимни айта кўрма, уқдингми?», деб тайинлабди. Чиндан ҳам, бояги косиб ганиматни олиб, «буни ким бериб юборди?» деб сўраган экан, бола елкасини қисибди. «Ҳа-а, биламан, — дебди пулни чўнтагига соларкан, мийиғида кулимсираб ҳалиги одам. — Журахон! Бунақа ишлар фақат ундан чиқади...»

Худо раҳмат қилсин бу валломат инсонни. Уша зийрак косибни ҳам. Гўрларига нур ёғилсин уларнинг. Қанийди, жамиятимизда мана шу сингари, Журахон акадай ҳиммати баланд, жўмард, инсонпарвар одамлар кўпаяверса. Улар жамиятнинг гули.

— Яхшилик билан ёмонлик азалий ва абадий баҳс. Бунинг ўзига хос ахлоқий тамойиллари, фалсафаси бор. Бир ҳолда яхшилик бўлган нарса ёки ҳодиса бошқа бир уринда ёмонлик бўлиб қайтиши мумкин. Ёки аксинча. Яхшилик билан ёмонлик бир-бирига айланиши ҳоллари ҳам учрайди. Сизда ҳаётгий тажриба катта. Менга шундай туйиладики, Сиз мудом Яхшилик билан Ёмонлик ўртасида ўртангансиз, мана шу икки қирғоқ ўртасида «солланиб оққансиз»... Яна бир жиҳати: Зарафшон водийсидаги икки азим дарё — Оқ дарё билан Қора дарё туташиб кетадиган бир маъво — жаҳонга машҳур қадимий Миёнколнинг Хатирчи туманида таваллуд топгансиз. Баний одамнинг вужудида чор унсур: тупроқ, сув, ҳаво, олов мавжуд. Инсон барҳаёт экан, бу тўрт унсур ҳамма вақт ўзидан дарак бериб туради. Гоҳ тупроқдай хоксорсиз. Гоҳ сувдай тошасиз. Гоҳ ҳаволаниб кетасиз. Гоҳ оташин бўласиз. Шу ёруғ дунёда ҳам, охиратда ҳам бизни ҳалокатдан сақлаб қолувчи бирдан-бир нажот қалъаси — Яхшилик бўлса керак.

— Ўзни десанг, ўзгани де! Бу ҳикматни мен кашф этдим ва уни бошим узра машғала қилиб кўтардим. Тўғри, мен бир буш-тақир жойда, насл-насабсиз, ўтмиши қоронғу бўлган, ноасил бир жамиятнинг ташландиқ боласи эмас эдим. Ўзининг йўқсиллиги,

маънавий қашпоқлиги, жаҳолати билан мақтанадиган тузумдан қутулдик. Менинг бошим узра ва дилимда Аллоҳ таоло ва таборак, қибла томонимда жаноби Муҳаммад саллаллоҳу алайҳи васаллам, пиримиз Гавсул Аъзам разияллоҳи анҳу, бобомиз жаҳонгири олам, соҳибқирон Амир Темур бин Тарогой Баҳодир, ҳазрати Алишер Навоий, Улуғбек, Заҳириддин Муҳаммад Бобур сингари қояларнинг хоки пойидан кукардик, уларнинг елкалари узра жаҳонга боқамиз. Уз нарҳини арзон сўрамайдиган зоти бобаракот, соҳиби салтанат, зодагон бир миллатнинг фарзандларимиз. Шунинг учун ҳам жаҳон ҳамжамиятида феъл-атворимиз, ибодатимиз, тафаккур тарзимиз, ахлоқ-одобимиз шунга мос булиши керак.

Сиз менинг қитиқ паримга тегиб қуйдингиз. Аслида, яхшилик билан ёмонликнинг табиатига дахлдор асосий гапларни айтдингиз. Менга ана шу фикрларни оғир ҳаётӣ далиллар билан тасдиқлаш қолди, чамада. Жамиятни ушлаб турувчи ва ҳаракатга келтирувчи омиллар узгарди. Аммо аълоҳазрат Диалектика уз шоҳона тахтида барқарор ва устивор. Тараққиёт нима? Тараққиёт қарама-қаршиликлар бирлиги ва курашидан иборат. Аввал шундай эди. Тоабад шундай булади. Қарама-қаршиликлар билан зиддиятлар инсонни ўраб турган ташқи муҳитда ҳам, бир кишининг уз ички оламида ҳам мавжуд. Ҳар бир шахсда раҳмоний ва иблисона ибтидолар мавжуд. Дилида Раҳмонни жо қилган кимсанинг ҳам эти билан териси орасига шайтон ин қурган булади. Раҳмон «қил» деган ишни иблис «қилма» дейди. Иблис «қил» деган ишни Раҳмон «қилма» дейди. Қил-қилма, қил-қилма!.. Нима қилиш керак? Қай бирининг амрини бажарган маъкул? Бу муаммони ҳар гал ҳар бир кишининг иймони, виждони ҳал қилади. Раҳмон кишини ёмон ҳаракатлардан сақлайди. Билган одамга тоғдай таянч! Иблис эса уни йулдан оздиради. Вос-вос қилади. Жиноят йулига бошлайди. Иблиснинг васвасаларига учган кишига жиноятнинг рудапо турқи баайни сулув келинчак бўлиб куринади. Вос-восга учраган телбага ҳатто узини улдириш, куйдириш, осиш, отишлар ҳам роҳат-фароғат бўлиб туйилади. Ҳолбуки, узининг худди шундай куфрона даҳшатли хатти-ҳаракатлари билан дўзахий бўлиб қолганини унутди. Уз-узига суиқасд қилган кишига ҳатто жаноза ўқилмайди. Ислом дини бундай ҳаракатни қаттиқ қоралайди...

— Нажот нимада, деб уйлайсиз? Илгари жамиятни бало-қазолардан омон сақловчи куч, «нажот қалъаси» — партия, деб уйлардик. Маълум бўлдики, жуда унчалик эмас экан.

— Албатта, эътиқод жуда катта куч. Масала қандай зотга ёки нимага эътиқод қилишда. Худого эътиқод қилувчилар билан бирга, унга, астафурилло, мункир келувчилар бор. Раҳмонга эътиқод қилувчилар билан бирга, Унинг тавқи лаънатига дучор бўлган шайтони лаъинга эргашувчилар бор. Эшитгансиз, шайтон қавми, шайтончилар, шайтоншунослар, шайтоний жамоалар пайдо бўлиб қолди. Хуллас, нажот — яратган Парвардигорнинг узидан, ихлос, эътиқод ҳам — ягона, биру бор, Ҳақ таолога бўлиши керак, деб уйлайман. Одамларимиз таҳдид, зуғум остида етмиш йил Худони инкор этиб яшади. Шохи чиқмади.

— Аксинча, шохи чиқиб кетди!..

— Ҳа: айнан... буралиб чиқиб кетди.

Бошқа бирон дунёвий динга соя ташламаган ҳолда, дейманки, ислом дини бағри кенг дин. Миллати, қавми ёки ирқига қараб одамларни синфларга, табақаларга ёхуд гуруҳларга ажратмайди. Мусулмончиликни қабул қилганлар бошқа аҳли муслимлар орасида тепша-тенг ҳуқуққа эга бўладилар.

— Унинг жозибадор қудрати ҳам шунда-да.

— Ислон инсонларни тўғрилиқка, яхшилиқка, ҳалоллиқка, ахлоқий покликка даъват этади. Бировнинг дилини оғритишни, зулмни, беҳуда қон тўкишни, одамнинг одамга қул бўлишлигини, фаҳш ва зино ишларни, уғрилиқ ва одамларнинг ҳақиқага жабр қилишни бутунлай манъ этади. (Умар Хайём буюрмишлар: Дузах шарарез ранжи беҳудае мост: дузах бир-биримизни беҳуда озурда қилиш, бир-биримизга етказадиган беҳуда ранж; Хужа Ҳофизи Шерозий айтган эканлар: Қуръонни ёқ, Каъбани буз — бировнинг дилини оғритма. Бошқача айтганда, бировнинг дилини оғритиш Қуръони Каримни ёқишу, Каъбани бузишдай гуноҳ, балким бундан-да мудҳишроқ жиноят!). Ислон жамият аъзолари уртасида шундай муносабатларни урнатадики, ҳар бир шахс доимо таҳорат олиб юради, узини-узи идора этади, назорат қилади, нафсини тиядиган, қадамини билиб ташлайдиган бўлиб қолади. Унга ташқи «назоратнинг» кераги бўлмайди.

— Дарвоқе, Ўзбекистон дунёвий давлат...

— Тушундим. Дунёвий давлат. Бирок! Диний та-

мойилларга — бу хоҳ насронийлик, хоҳ буддавий, яхудий, хоҳ исломий бўлсин — таянган давлат тизимлари дунёвийликдан холи — деган гап эмас. Бошқасини билмадим, аммо муборак Исломда ҳар иккала рағбат ва ибтидо — динийлик ва дунёвийлик — бирдай зарур эканлиги алоҳида таъкидланади. Бирини деб иккинчисини четга суриб қўйиш керак эмас. Диний негиз — дунёвий асос — руҳониятни тақозо этади.

— Қанот жуфт булганидай. Фақат диний мутаассиблик ёмон. Хурофот ҳар қандай тараққиётга гов бўлади.

— Диний мутаассиблик ҳам, бир ёқлама, кўр, зурёдсиз илмий мутаассиблик ҳам яхшиликка олиб келмайди. Замонлареки, ислом динининг қуввати («қуввати исломи дийн») бўлмиш шундай Бухоройи шарифга ким хиёнат қилди? Уни Михаил Фрунзегга ким сотди? Жоҳил муллолар! Меҳнаткаш халқ эмас.

Дин гоят муқаддас туйғу. Дунёвий давлатда диннинг мақоми жуда узига хос ва нозик. Агар унга билиб ёндашилса, бу кони фойда. Унинг урнини бошқа бирон ашё билан алмаштириб бўлмайди. Бу ерда меъёрни сақлай билмоқ зарур.

Ҳар қандай динга қарши жуда куп гайри шаръий ва гайри шуурий ҳукмлар, аксар, айнан уни билмасликдан келиб чиқади. Биз, алҳамдулиллоҳ, ислом дини ҳақида анча эмин-эркин гапирадиган бўлиб қолдик. Бу айни муддао. Лекин дин ҳам қотиб қолган нарса эмас. Доимий ҳаракатда ва тараққиётдадир. Аллоҳ, дин, пайгамбарлар, Қуръони Карим ва Ҳадиси шарифлар, шариат, руҳоният пешволари ҳақида гапириш учун кишининг маънавий ҳаққи бўлиши лозим. Кеча даҳрийликдан лоф-қоф урган муаллим бугун бизга қандай қилиб исломни тушунтириб берсин? У узининг илоҳиёт ҳақидаги палағда фикрларини бугун унча-мунча «таъмирлаб», уша даҳриёна куфр маърузасини гуё узича «илоҳийлаштириб», бир қадар суфталаб уқий бошлаяпти. Мунофиқона чала «диний маърифат» ёшларни баттар чалғитади. Бундай ҳолда дин «афъюнга» эмас, бир йула оғуға, захри қотилга айланади-қуяди. Бу сингари манфур аҳволдан кутулиш учун динни қандай бўлса шундайлигича, соф ҳолда урганмоқ, жойларда диний марказлар ташкил этмоқ, урта ва олий мактабларда дин тарихи, ислом маданияти, мусулмончиликнинг асосий рукнлари, фарз ва суннатлари, савоби ширк ҳақидаги дарсларни жорий

этиб, бу ишни саводхон, билагон, ҳалол дин пешволарининг узига ишониб топширмақ керак, деб уйлайман. Ҳаёт шуни кўрсатдики, дин эмас, балки дин ҳақидаги даҳриёна таълимотнинг узи афъюн булиб чиқди. Метафизикага қарши уруш эълон қилган дие-натсиз уша қизил назариянинг узи ҳеч қандай ҳаракат учун қўлланма эмас, балки ашаддий қотиб қолган бир нарса эканлиги ошкор бўлди. Чунки у узи даъво қилган қонуниятларга тўғаноқ булиб чиқди. Чунончи, бизнинг моддийунчилик (материалистик) оғулари билан сеҳрлаб қўйилган мияларимизга ва томирларимизга қўйишдики, гуё Маркс Ҳегел таълимотининг «рационал мағзини» олиб, идеалистик пучоғини ташлаб юборган ва шу асосда узининг янги моддийунчилик назариясини яратган эмиш. Бу табиат қонуниятига ҳам, мантиққа ҳам зид. Олайлик, оқ буёқни қора буёққа айлантириш мумкин. Аммо қора буёқдан нечук тавр ила оқ рангни пайдо қиласиз? Иккинчидан, бундай қилишга кимнинг маънавий ҳаққи бор? Учинчидан, мантиқан шундай ҳукм юзага қалқиб чиқадики, Маркс Ҳегел таълимотининг идеалистик пучоғини ташлаб юбориб, унинг рационал мағзи негизида узининг моддийунчилик таълимотини яратган экан, демак, бунинг аксини қилиш ҳам мумкин. Чунончи, яна бир мутафаккир чиқиб, марксизмнинг моддийунчилик мағзини ташлаб юбориб, унинг асосий даъволарини сақлаб қолган ҳолда, яна янги бир оқилона идеалистик таълимот барпо этиш мумкин экан-да? Хулоса: бир-бирига қарама-қарши кутбда турган қарашларнинг биридан иккинчисини келтириб чиқазиш мумкин эмас.

— Турган гап, мураккаб дунёни жун тушунтириш қийин. Заррадан тортиб бутун коинотни Худо яратган экан, бир нарса кишида иштибоҳ пайдо қилади. Қизик: Худо унинг узини инкор этган даҳрийни ҳам яратган. Бу ҳам Халлоқи оламнинг иродасидан ташқарида эмас. Ҳатто шайтоннинг узи ҳам Тангри томонидан яратилган мавжудот. Хуш? Тангри таоло фақат итоаткор бандаларини эмас, балки уз қаттол рақибларини ҳам бино қилган.

— Шундай. Сиз мендан мантиқий далил кутаяпсиз. Аввало, Тангри билан рақобат қила оладиган кучнинг узи йўқ. Худо ҳамма нарсага эга. Аммо Унинг рақибни йўқ. Рақиб инсонга керак. Шайтоний васвасалар бандаси учун атиги синов.

Мураккаблик хусусида.

Мазмун билан шакл, борлик билан йуқлик, зот билан сифот, модда билан рух, ҳаққоният билан сароб, эрк билан қуллик, рушнолик билан зулмат, яхшилик билан ёмонлик, боқийлик билан фано масалаларида умум томонидан эътироф этилган таъриф, тамойилу, қарашлар билан бирга, аксарият, уларни ҳар ким ҳар хил тушунади. Олайлик, бировга яхши нарса бошқа биров учун ёмон; бир хил кишиларга йуқ бўлиб кўринган нарса бошқа одамлар учун бор; бир халққа эрк ва тараққиёт келтирган воқелик бошқа халқларни қуллик ва таназзулга солади. Ва ҳоказо.

ҲИКОЯТ

Одам билан айиқ полвон дўст тутинишибди. Улар чунонам биродар бўлиб кетишибдики, бири учун иккинчиси жонини фидо этишга ҳам рози экан. Бир кун айиқ қараса, жон дўсти инсон соя-салқин жойда маза қилиб уйқуни ураяпти. Шу топда аллақажлардан бир хира пашша келиб, одамнинг пешонасига, лабига, бурнига қўнавериб, безовта қилибди. Бун кузатиб турган айиқвойнинг дўстига раҳми келиб, пашшани ўлдирмоқчи бўлибди. Шу мақсадда қулига катта болтани олибдию, биродарининг пешонасига қўниб турган пашшани мулжаллаб солибди. Хира пашша учиб кетибдию, одамнинг калласи қоқ ёрилиб, шу заҳоти жон таслим қилибди.

Демак: ким билан дўст бўлишни билиш керак. «Айиқлик ҳиммати» («медвежья услуга») деган нақл шундан пайдо бўлган. «Дўсти нодондан душмани доно ортиқ» деган гап ҳам бор. Хулоса: идеализм билан материализм, дин билан даҳрийлик ҳеч қачон келиша олмайди.

— Бир гапга ойдинлик киритсак. Юқорида, гап орасида, «яхшига яхшиман, ёмонга ёмонман» дедигиз. Лекин...

—...Тушундим. «Ёмонга ҳам... яхшисиз!» демоқчисиз, тўғрими?

— Мана, эътибор қилинг:

Яхшиликка яхшилик билан жавоб қайтариш яхши одамнинг иши.

Яхшиликка ёмонлик билан жавоб қайтариш ёмон одамнинг иши.

Ёмонликка ёмонлик билан жавоб қайтариш одабий ҳодиса.

Ёмонликка яхшилик билан жавоб қайтариш марднинг иши.

— Энди буни уша ёмонлик қилган нобакор тушунса-да!

ҲОТАМИ ТАЙ ҚИССАСИ

— Бу ерда муаммо тушуниш-тушунмасликда ҳам эмас. Балки бу бизнинг одатий мантиқимизга, соғлом ақлга сигмаса ҳам. Аммо фавқулодда истисновий бир ҳолат. Бунинг учун Ҳотами Тай булиш керак.

— Ҳотами Тай саҳийлик тимсоли.

— Саҳийлик ила баробар ЯХШИЛИК тимсоли.

ҲИКОЯТ

Бир мамлакатнинг подшоси саҳийликда узини якто санаб, Ҳотами Тайнинг попугини пасайтирмоқчи бўлади. «Менинг саховатим қаршисида Ҳотам ип эшолмайди» деб жар солади. Алқисса, ҳалдидан ошган жоҳил, худбин подшо ҳатто унинг жонига қасд қилишни режалаштиради. Ёнига қул остидаги баҳодирлардан бирини чорлаб, дейди: «Фалон шаҳарга борасан. Айтишларича, Ҳотами Тай уша жойда яшармиш. Агар унинг калласини танидан жудо қилиб, менга бошини келтириб берсанг, сенга ун минг динор мукофот берман. Арзимаган хизматинг учун дунёда энг бой киши бўлиб қоласан. Шуниси борки, бу ишнинг улдасидан чиқмасанг, узинг бошингдан айриласан!»

Баҳодир уша «фалон» шаҳарга етиб келиб, иттифоқо дуч келган бир хонадонга меҳмон бўлади. У ерда бир ҳафта яшайди. Аммо мақсадини ошкор этолмайди. Орадан бир ой утади. Соҳиби хонадон шу қадар ҳалим, меҳмондуст, қули очик, дастурхондор эканки, баҳодир унга ошuftа бўлиб қолади. Ҳовли эгаси ҳам қуноқнинг кунглига қараб, дили оғримасин деб, бир ой мобайнида уни елғиз қолдирмайди. Ниҳоят, бир куни меҳмон уз суҳбатдошига дардини ёради.

«Тақсир, — дейди у, — мен бу ерга подшомизнинг топшириғи билан келганман. Шу шаҳарда Ҳотами Тай деган бир киши яшаркан. Мен унинг бошини танасидан жудо қилиб, онҳазрат подшоҳга обориб беришим даркор. Бу хизматим учун каминани ун минг динор кутади. Акс ҳолда, узим дорга осиламан».

— Аллоҳ таоло жаноби пайгамбаримиз Иброҳим халилulloҳга ўгли Исмойилни қурбон қилишни буюрғанида, ул зот ҳеч бир иккиланмай, ўз азиз фарзандининг бошини чоҳга тўғрилаб, бугзига пичоқ тираганлари манзарасини кўз олдингизга келтиринг!

—... Марҳаматли мезбон, ночор, меҳмоннинг арзи ҳолини эшитгач, урнидан туриб тавозеъ қилади ва дейди: «Уша Ҳотами Тай мен буламан...»

Сунгра тоқчадан уткир дудама шамширини олиб, меҳмоннинг қўлига тутқазадию, қаддини ҳам қилади:

«Марҳамат, бошим Сизга садага, азиз меҳмон!»

Баҳодир фавқуллоҳда юз берган бу ҳодисадан, мезбоннинг мислсиз, беназир саховатидан ҳанг-манг бўлиб қолади. У қўлидаги шамширни улоқтирадию, қалби жунбушга келиб, ўз шаҳрига қайтиб кетади...

— Абурайҳон Берунийда уқиймиз: «Баъзилар Ҳотам ат-Тойга ухшаб, ўз жонига қасд қилиб булса ҳам, душманига нисбатан саховат ва шафқат кўрсатади. Ҳотам душман тилагини рад қилишга кўнгли бўлмай, қўлидаги найзасини душманига тутқазган».

— Пайгамбарлар, авлиёю анбиёлар, дарвешлар ҳаётида бундай воқеалар учраб туради. Бизга булар худди узоқ ўтмишдагина учраши мумкин бўлган ривоятдай туйилади. Ваҳоланки, қайси замонда яшаганидан қатъий назар, дунё кўрган, турмушнинг аччиқ-чучугини кўп татиган бугунги Шарқ кишисининг ҳаёти ва тақдирида ҳам шунга ухшаш воқеалар учраши мумкин, деб уйлайман. Қадимий афсонаю ривоятлар бугунги ҳаётимизга эш. Ҳозирги ҳаётимиз эса ўша афсона ва ривоятларга вобаста.

— Менга шундай туйиладики, масалан, Сизнинг тақдирингизда ҳам шу тахлит ёки шунга ухшаб кетадиган воқеалар учраган бўлса керак.

АФСОНА-ОДАМ...

— Сиз кўплаб афсона ва ривоятларни биласиз. Афсоналар ошиғисиз. Уларнинг манбаи қаерда? Кўпчиликка шундай туйиладики, домла, ўзингизнинг ҳаётингиз ҳам афсонага ухшайди. Агар таъбир жоиз бўлса, афсона-одамсиз. Жисму жонингизга илми гайб қўшиб қорилгандай. Ҳаётингизнинг қайси қисми «романа» ҳаёту, қаердан афсона бошланишини илғаб олиш қийин. Шогирдларингиз, ихлосманд одамлар Сиз тўғ-

рингизда махсус пурҳикмат, ҳазиломуз ҳикоятлар, латифалар тўқиб тарқатишадими, дейман...

— Дадам мулла Тожи Салом раҳматлик юз йил умр кўрдилар. Бул зоти шариф қувноқ, ҳазилкаш, до-нишманд киши эдилар. Бир кўргандаёқ яхши ёки ёмон одамни бехато айтиб беришларига куп марталаб гувоҳ булганман. Аммо афсонаю латифаларга кон эди-лар. Энг теша тегмаган гапларни у кишининг оғизла-ридан эшитардингиз. Нега тақдир бу доно инсон ҳа-қида бошқача хулоса чиқарганига, замон уни тирик-чиликнинг тор кўчаларига солиб юборганига қойил қолмайман. У ўз замонасидан жуда илгарилаб кетган, қиблагоҳ билан воқелик ўртасида ер билан осмонча фарқ бор эди. Шунинг учун булса керак, гарчи туман-нимиздаги асл руҳонийлар, муллолар ҳамда эл-юрт ўртасида обрусси жуда баланд бўлса-да, бир турлик бе-диёнат фаоллар билан жўн, одми одамлар уни тушу-нишмасди. Аслида эса, энди билсам, менинг отам, ўзининг Худо ато этган катта қобилияти, ҳудудсиз тахаййулот олами, иймон-эйтиқодию маслаги, ниҳоят-да ширин шеvasи, ўта тағдор, сир-синоатли, таъсир-чан тили билан тайёр ёзувчи экан. Агар мен, бошқа ҳеч нарсага қўл қабартирмай, фақат дадамнинг ёнла-рида, айтиб юрган гапларини мерида-сиригача ёзиб олганимда, бутун умримга татиғулик бебаҳо хазинага эга буларканман-а, деб афсусланаман. Бутун бир маънавий-руҳий хазина билан ёнма-ён яшаётганимни кошкийди билсам ўша вақтларда мен беғубор бола-кай. Аллақандай хаёлий илму-ирфон, бойликнинг менга нима кераги бор эди, қачонки ўзим шундоқ мутафаккир муаллим билан бирга ҳамнафас булган эканман.

Мана отажонимдан эшитган ўғитларимдан бир шингил.

СОСО БУ ОС-ОС ДЕГАНИ...

...Минг тўққиз юз эллик учинчи йил. Бир кун и кўчадан жуда озурда, афтодаҳол кайфиятда уйга қайт-дим. Биров «був» деса хўнграб йиглаб юборадиган-ман. Мени бу аҳволда кўриб, дадам кўрқиб кетдилар.

«Ҳа, тинчликми? Нима гап узи?!»

«Тинчлик эмас! — дедим хўноб булиб. — Эшитма-дингизми ҳали?»

«Йук. Нимаиди?!»

«Ана холос! Тоғ қулаб кетди-ку...»

«Нима деяпсан ўзинг? Қанақа «тоғ»?»

«Отамиз жонажон Сталин дунёдан утдилар».

«У қачондан бери сенга «ота» булиб қолган? Ҳе ўша «отанг» Сталинни гүрида тўнғиз кўпсин!»

Мен барқ (электр) токи ургандай, ҳанг-манг булиб қолдим. Чунки раҳматли отамиз умрида ҳеч қачон марҳум кишини — у ҳар қанча дажжол бўлганда ҳам — бунчалик ҳақорат қилмаган эдилар. Бандаликни бажо келтирган шахс у кишининг ҳар қанча ганими бўлган тақдирда ҳам, гоҳида кўзларига ёш олиб, «Худо раҳмат қилсин, иймонини берсин» деб кўярдилар. «Ҳаммамиз ҳам бир куни уламиз. Ҳеч ким дунёга устун бўлмаган», дердилар хўрсиниб. Бу гал эса бирдан тутун қайтариб юбордилар.

«Дада, нима деяётганингизни биласизми? Бу куфр гапларингизни бирон ёмон одам эшитса борми, нақ асфаласофилинга юборади. Деворнинг ҳам қулоғи бор».

«Гапларинг тўғри, ўғлим, — дедилар босиқ овозда қария. — Аммо ўша ёмон Сталиннинг ўзи-да».

Халқлар доҳийси деб кўкларга кўтариб мақталган Виссарион ўғли Иосиф Сталин ҳақида даҳшатли сузларни илк бор дадамдан эшитаётган эдим. Орадан уч-тўрт йиллар утар, бизнинг падари бузурговоримизнинг аччиқ сузлари ўз тасдиғини топар. Лекин у йиллар ҳали, барча қатори, мен ҳам пуч гаплар билан шиширилган пуфакдай, думбулвой эдим. Хуллас, ушанда у кишидан ётиғи билан суриштира бошладим:

«Дада, доҳиймиз шахсан Сизга бирон ёмонлик қилган бўлмаса. Шундайми? Қайси «гуноҳи» учун уни бу қадар бадном қиласиз?»

«Ҳим, шундай деб ўйлайсанми? Сенингча, у «фаришта» экан-да, а? Бўлмаса, эшит...»

Дадам шунақа кўз кўрмаган, қулоқ эшитмаган гапларни айтиб бердиларки, — бу маълумотларни кимдир бошидан кечирган одам ҳикоя қилган кўринади, — этинг жимирлашиб, қонинг музлаб қоларди кишининг. Мен бутун дунё меҳнаткашларининг гўё сеvimли йул-бошчиси бўлган бу мустабид золимни қайтадан кашф этаётган эдим. Фожеанинг мазмуни шундай.

...Қонли уруш айни қизиган даврда — 1943 йилда Марказий Осиё минтақасидан: ўзбеклар, қирғизлар, туркманлар, тожик, қорақалпоқ, қозоқлардан акса-

рийт жангта мутлақо яроқсиз, касал, қуролсиз, юпун юз минглаб кишиларни қизил вагонларга тиқиб, Сибирга обориб ташлашган. Орадан куп утмай, ҳар куни минглаб оч-ночор мусулмонлар бирин-кетин ула бошлаган... Ахийри сабри тутаган рус генераллари Сталинга шундай мазмунда телеграмма юборишган: «Иосиф Виссарионович, ҳеч бир мақсадсиз ва тайёргарликсиз Сибирга ташиб келинган Урта Осиё фуқаролари бу ернинг қаҳратон иқлимига, очликка дош беролмай, ҳар куни неча минглаб қирилиб кетаяпти. Юқумли касалликлар хавфи туғилмоқда. Биз ҳарбий машқлар утказиш ўрнига, уззукун улик қумиш билан оворайи саргардон бўлиб юрибмиз. Бу ерга келтирилган одамлар урушга мутлақо яроқсиз. Шу кетишда яқин кунлар ичида юз минглаб ногирон, кекса кишилар битта қолмай қирилиб битади. Шунинг учун ижозат қилсангиз, уларни ўз юртига қайтариб юборсак. Уйлаймизки, жанггоҳнинг орт томонида жабҳага уларнинг купроқ фойдаси тегади».

Сталин шафқатсиз тошбағирлик билан шундай жавоб қилган: «Ҳозир ҳаёт-мамот кураши кетмоқда. Юз минглаб туғил, миллионлаб мусулмонлар қирилиб кетганда ҳам, садқаи сар!» Албатта, мен бу ерда шафқатсиз генералиссимус Сталиннинг алфозини раҳматлик дадамнинг жайдари услуби орқали ифодалаяпман. Лекин бу масаланинг қонли моҳиятини ва мантиқсиз мантиқини асло ўзгартирмайди. Зеро, туркий халқларни кўрарга кўзи бўлмаган Сталиндан бундай тарихий аламзадаликни бемалол кутиш мумкин.

Бизнинг қиблагоҳ ўзлари сезмай қолгандики, бутун даҳшати билан сўзлаб берилган мазкур фожеа менинг ёш қалбимни бир умрга тилка-пора қилиб юборган эди.

1953-54 йилларда мен ўқиётган Алишер Навоий номидаги Самарқанд дорилфунунида аълочи студентларни рўйхат билан ёппасига партиёга қабул қила бошладилар. Рўйхатнинг бошида менинг фамилиям турарди. Бироқ мен ҳали ёшлигим, тажрибасизлигим, гўё ҳали коммунистик партиёга муносиб эмаслигимни рўқач қилиб, унга аъзо бўлиб киришдан бўйин товладим. Негаки: партиё десам — Сталин кўз олдимга келар, Сталин десам — Сибирда атайин қириб юборилган юз минглаб юртдошларим, ҳеч бир гуноҳсиз мусулмонлар гавдаланар эди. Қулоқларим остида

уларнинг чирқираган арвоқлари «партияга кирма», «партияга йўлама» дея шивирлаётгандай туйиларди.

Орадан ун беш йил утиб, 1968-69 йилларда мен комфирқа аъзоси бўлишга мажбур бўлиб қолган эдим. Ушанда камина Узбек қомуси Бош муҳаррирининг биринчи муовини бўлиб хизмат қиламан. Бу урин Марказқўмнинг маҳрига (номенклатурасига) тушган бўлиб, фирқасиз кишининг у ерда туриши қатъиян мумкин эмасди. Бош муҳаррир, Академиянинг вице-президенти, академик Иброҳим Мумин бу хусусда сира менга калит тополмади. У менга кўп яхшиликлар қилган, худди нуроний отамдай меҳрибон эди. Домла менинг фирқага кирмаслигимни хаёлига ҳам келтирмас, «эс-хуши жойида, «қочиб» қаёққа ҳам борарди!» деб уйларди.

Шунда узим ҳам бир муддат тараддуланиб қолдим. «Бошқалардан нима ортиқ? А, нима ортиқ?! Шохим борми менинг! Катта домлани хафа қилиш не ҳожат. Бунинг устига Қомус уз уйимдай бўлиб қолган. Узим унинг қурувчи-меъморларидан бири бўлсам. Биргина фирқа аъзолиги деб шундай улуг даргоҳдан Мосуво бўлсам, узимни узим маҳрум этсам, шу ақлданми!» Дилимнинг қаъридан эса бонққа бир вулқоний нидо оқиб келарди: «Шуми оқибат? Сендаги иймон бутунлиги то йўғон бир мансабга етиб келгунга қадар экан-да? Таслим бўлдингми? Урушларда, Сибирларда, Русия ва Украина урмонларида, ботқоқзорларда, чўлу биёбонларда, тубсиз денгизларда, хорижий улкаларда беному нишон қолиб кетган, буриларга, наҳанг балиқларга ем бўлган миллионлаб ҳеч бир гуноҳсиз одамларнинг қонлари тутмайдими сени, оқфигонлари қулоқларингни қар қилмайдими? Суф сенга-а!.. Билиб кўй: партияга кирганинг тақдирда ҳам, шу мафқуранг билан уларнинг қиёфасига сингишиб кетолмайсан. Сен доғули эмассан. Артистлик қилолмайсан. Қандай кирган бўлсанг, шундай отилиб чиқиб кетасан... Ҳали кеч бўлмай туриб, эс-хушингни йиғ. Минбаъд ёдингдан чиқмасин: Аллоҳ сени партиясиз яратган. Унинг қаҳрига учрама!»

«Ўғлим Гайбулложон, сен нима учун партияга қирмайсан? Ёки мени хафа бўлади деб уйлайсанми? Йўқ, хафа бўлмайман, болам. Замона зайли шу булганидан кейин нима ҳам қиласан. Замон сенга боқмаса, сен замонга боқ. Бўлмаса тирноғингни устиргани қўймайдилар. Партияга кир, болам, кир. Мен рози».

«Сиз-ку розисиз, дадажон. Лекин анови ўзингиз айтиб берган, суяклари Сибирда қолиб кетган юз минг мусулмоннинг арвоҳлари нима дейишаркин?» десам, ул зоти пок отамга малол келмайдими? Иуқ, ундай демадим. «Қани, уйлаб қурамыз. Шунча йил партиясиз бир амалладим. Партия ҳам менсиз бир амаллар», деб бугенини ҳазилга йуйган бўлдим. Бироқ устод Иброҳим Мумин домлага бундай гайрипартиявий аъмолим жуда малол келди. Чунки ул киши фирқасиз одамга, войдод-вовайло, салкам мурасасиз синфий муҳолиф деб қарар эдилар. Мендайларга ойнаклари остидан боқиб, «шу одамда нимадир бир нарса ё ортиқча, ёки етишмайди», деб ҳукм қилардилар. Бу ҳам бир тугма «ижтимоий касаллик» бўлса керак. Аммо узоқ йиллик собит, ҳалол, фидоий хизматларим ҳурмати ҳаққи, мендан умид узмаган ҳолда ноилож хайрлашдилар. Шу куйи бошқа қуришмадик.

— Қизиқ гапни айтдингиз: «бир нарсаси» ортиқ ёки «бир нарсаси» кам одам! Иброҳим домла ҳам, турган гап, ўз даврининг фарзанди булган. Ҳар томонлама тукис инсон йуқ дунёда. Бироқ биз воқифмизки, айнан домланинг узлари, атрофларидаги куплаб содиқ шогирдлари — фирқа аъзоларидан, аксарият, мирзақуруқ рисолабоп файласуфлардан кура, Сизга купроқ умид боғлаган, узига яқин олган. Сизни фирқа аъзолигига астойдил даъват этгани ҳам шуни курсатади. Катта фирқавий пиллапоярлардан кутарилиб боришингизни мулжаллаган бўлиши шубҳасиз. Чунки уша йиллари ул зотнинг шогирдлари орасидан потирлаб йирик раҳбарлар етишиб чиқаётган эди. Сиз бўлса уз йўлингизга туганоқ булиб туриб олгансиз. Ажаб! Устод-шогирд баҳсида Сизнинг заҳмату изтироб, сарсону саргардонликларга тула дардли эътиқодингиз илалоқибат устун келганлиги чиндан ҳам ҳайратомиз. Шундай булишини билармидингиз?

— Билардим. Билмасам узимни шунчалар утдан-чўққа урармидим. Фақат шундай одам буни билардики, унинг ё бир нарсаси кам, ё бир нарсаси ортиқ бўлиши керак эди. «Рисолабоп» одамдан ҳеч қачон журъат кутманг. У ўзича аланга таратиб ёнмайди, балки уз орқадощлари қатори тутун таратиб юраверади, холос. Бир фирқа улса, бошқасига суқулиб киради. Бошқаси ҳам улса, учинчисига қушилади. Ва ҳоказо.

Бундай шахсларда эътиқод булмайди, фақат манфаат булади. Кимки мол, давлат, машина, лавозим, нишон, тамга берса, ушанинг қулини ва бошқа жойларини ялайверади... Ҳа, «шундай булишини» билардим. Фақат билмасдимки, бу нарса қачон булади? Чириган тузум қачон залолатга учрайди?

— Сизнинг ҳақингизда анча-мунча ривоятлар тарқалган. Шундан хабарингиз борми?

— Қандай қилиб хабарим бўлмасин, қачонки уларнинг қупини узим тарқатаман-ку. Аслида, булар ривоят ҳам эмас, ҳаётимда учраган оддий воқеалар. Тасаввур қилинг: мингдан зиёд киши менда уқиган. Бари қаламқаш. Сира мавзу тополмаса, мендан ёзади. Шогирдларнинг кўпчилиги шоир эмасми, менда кўрган-кузатганларига дарҳол ўзларича «бадий» тус бериб, одамлар орасига тарқатиб юборишади. Балким ҳазилдир гапларим, аммо ҳар қандай ҳазилда ҳам бир чимдим чин гап булади.

МЕНИ МЕНГА... «ТАНИШТИРАДИЛАР»

...Бир куни, кўпчилик одамлар қатори, ТошДУ майдони саҳнида, кўкаламзор устида чордона қуриб утирибмиз. Уғлим Ҳабибулло кириш имтиҳонидан ишро топширган. Натижасини билиш учун келганман, десангиз. Ҳамминг ҳам илинжи шу. Майдонда юзлаб ота-оналар тушланишган. Баҳоларни кутишарди. Шунда ёнимда утирган бир киши диққати ошиб, армон билан деди:

«Бир оғайнимиз бор эди. Айтгани-айтган, дегани-деган. 5 деса 5, 4 деса 4, 2 деса 2! Эсизки, ҳозир Тошкентда йўқ экан. Агар бўлганида, ошигимиз олчи буларди».

«Ў, зўр киши экан-да, а?»

«— Э, зўр бўлганда зўрки!.. Ҳамма ишро олувчиларнинг катта устози булади».

«Ким экан у зоти шариф?»

«Профессур Ғайбулло Саломов бўладилар».

Қулоқларимга ишонмай, қайта сўрадим:

«Ким дейсиз?»

«Ғайбулло Саломов деган бир профессур».

«Шаҳсан танийсизми ул кишини?»

«Йўқ, узим кўрмаганман. Юсуф Эшонқулов деган ургутлик укамиз бор. Шу ерда, Қомус идорасида ишлайдилар. Ўша киши айтган».

«Ундай бўлса танишиб қўяйлик: уша Ғайбулло Саломов мен бўламан. Қабул имтиҳонларида бирон марта ҳам қатнашмаганман. Ҳазар қиламан. Менда ҳечам ундай «муъжизакор» куч йўқ. Мана, ҳамма қатори, ўтлоқда чуқиб утирибман».

«Йўғе, — деди у ўнғайсизланиб. — Раҳмат, раҳмат...»

Нима учун ташаккур изҳор этаётганини на у, на мен билардим.

...Турмушимдан, яшаш ва фикрлаш тарзимдан, хатти-ҳаракатларимдан олинган айрим лавҳалар бир неча хил қайта ишловлар, бадиий тўқималар, ҳаёлот ҳосилалари билан омухталашиб, ҳар хил талқин ҳамда вариантларда тагин ўзимга қайтиб келадикки, ҳайратдан ёқа ушлайман. Мардум мени ўзимдан кўпроқ билади-я, ажаб! Бундай «тўқимачилар» — латифа тарқатувчилар, шахсимни маҳобатлаштирувчилардан айримларининг номларини келтиришим ҳам мумкин: раҳматлик Тилак Жура, Норимон Ҳотам, Ҳасан Қудратилло, рафиқам Шаҳрибону, қайин синглим Бўритош (Гулчеҳра), Саъдулла Аҳмад, Салоҳиддин Ҳайит, Абсалом Умар, Сайди Умр, Зоҳиджон Содиқий, Саидумар, Мирзо Кенжабек, Ҳамидулло Каромат, Зухриддин Исомиддин, Пошали Усмон, Султонмурод Олим, Салим Жабборий, Фулом Хўжа ва бошқалар. Нажмиддин Комил, Ҳамидулло билан Адҳам Эргаш, Фулом Мирзо, Муҳаббат Бақо қизи ва бошқалар ҳаётимни фавқуллодда маҳобатлаштириш, сеҳр-синоатлар пардасига ураб, баъзан ҳатто турли башоратлар билан қўшган ҳолда ғойибона маъно беришга уста.

Кўраяпсизки, каминани мароқли сир-синоатларга кўмиб ташлашда катта бир гуруҳ тер тўкиб хизмат қилмоқда. Уғлим Ҳабибулло билан унинг яқин оғайнилари, дўстлари ҳам бу жараёндан четда туришмайди. Қаёққа ҳам қочиб қутуласан... Улар сени «машҳур олимга», «улкан ёзувчига», хоҳласа ҳатто «экстрасенсларнинг пирига» ҳам айлантириб юбораверади. Начора, чидаб утираверасан...

— Демак, Сизга бу таъриф-тавсифлар ёқмайди. Шундайми? Хоҳлайсизки, ҳар қандай мақтов тўла ишонарли бўлсин?

— Албатта, ҳар қандай таъриф уша таърифланаётган ашёга мос бўлмоғи даркор. Ошириб мақташга рағбат ортиқ даражада ерга уришдай гап. Ҳар иккаласида ҳам меъёр бузилган бўлади. Лекин мен ўз таъ-

риф-тавсифчиларимдан норозиман десам, гирт ёлгон айтган булардим. Негаки, уларнинг сифатлашлари тилёғламаликдан мутлақо холи. Энг муҳими, уларда самимият балқиб туради. Ҳатто баъзи бирлари... ёлгон сўзлаганида ҳам! Қуйида менга жуда манзур бўлган икки ёлгонни айтиб берай.

Биринчи ёлгон. 1961 йилда «Мақол ва идиомалар таржимаси» деган китобим босилиб чиққан эди. Тезда тарқалиб кетди... Уша китобдан ўзим яна 100 дона сотиб олмоқчи бўлиб ахтардим. Ҳеч қаерда қолмабди. Қодир Ҳотам деган бир акамиз бор эди. Раҳматлик уша кезлари асаримни Урдадаги китоб дуконида курганини айтиб қолди. Уша заҳоти биргалашиб жунадик. Борсак, маълум бўлдики, сотилиб бўлган. Афсусланиб турувдик, харидорлардан бир киши биздан сураб қолди:

«Ғайбулла Саломовнинг «Мақол ва идиомалар таржимаси» китобини сураяпсизларми? Вокзалдаги китоб дуконида кўрувдим яқинда».

Бояги Қодир акамиз иттифоқо ундан самимий-китмирона бир оҳангда сураб қолди:

«Шу асарни ўзингиз ўқидингизми? Сотиб олишга арзийдими иш қилиб?»

«Ол-а! — юрагим шув этиб кетди. — Бир пулга қиммат. Ёзган одам ўзи асаридан, асари ўзидан совуқ! — деб юборса-я? Нима деган одам буламан?...»

«Ҳа, ўқиб чиқдим. Яхши нарса», — деб қолди, барака топкур».

Қодир акамиз уни ўзича имтиҳон қилиб, асарнинг у ер-бу еридан сураган бўлдилар. Бегона кишининг жавоблари бинойидай бўлиб чиқди. Яхши гапларни қалаштириб ташлади. «Хайрият-е!» — ўйладим ичимда.

Қодир Ҳотами там-там, раҳматлик, атойти Худо бўлган бу ганимат суҳбатдошни лақиллатмоқчи бўлди-ми, тагин суроққа тутдилар:

«Уша китобни ким ёзган, биласизми?»

«Э, билганда қандоқ! — деб қолди у. — Ўзимизнинг қўқонлик бўладилар. Ўзоқ қариндошчилигимиз ҳам бор».

Қодиржон домла — менга, мен — унга ялт этиб қарадик. Паққос кулиб юборишдан ўзимизни аранг тийиб, бу ердан гув этиб йуқолдик.

«Теги Қўқон хонлигидан экансиз-у, шу чоққача билмаган эканмизда? — деди Ҳотами Тоий менга ҳазиллашиб. — Янги манзил муборак, мулла».

Дарҳақиқат, камина Фаргона водийсининг куп шаҳарларида булганман-у, нечукдир Қўқонга йулим тушмаган. Мана энди, Худога шукур, қўқонлик ҳам булиб утирибман. Аммо буниси муҳим эмас. Узига ҳамшаҳар билиб, мени шунчалар эъозлагани учун уша нотаниш биродардан тоабад хурсандман. Қаерлик эканимнинг қандай қизиги бор. Муҳими, унинг китоб ҳақида ғойибона айтган илиқ гаплари кунглимга малҳам булган эди. Зеро, бир хил одамики бор, рост гапни айтаман деб дилингни оғритиб қуяди. Ғойибдан пайдо булган бу инсон эса, гарчи руйрост ёлгон гапирган булса-да, мени жуда хурсанд қилган эди. Кошкийди узи билса! Бундан чиқдики, киши бу тахлит бегубор ширин ёлгонга ҳам эҳтиёж сезар экан-да? Сиз нима дейсиз?

Иккинчи ёлгон. Бир куни самарқандлик яхши шоғирларимдан дорилфунун домласи доцент Салоҳиддин Ҳайит шундай бир суҳбатнинг шоҳиди булибди. Самарқанд қишлоқ туманидаги бир шийпонда чой ичишиб туришган экан. Даладан лой кечиб келган, уст-бошлари қора мойга беланган бир тракторчи билан гурунглашиб қолган. Маълум булишича, ҳалиги одам адабиётни жон-дилидан севар, ашъорфаҳм булиб, унда-бунда узи ҳам шеър қоралаб тураркан. «Қойил-е, деб уйлабди мулла Салоҳиддин, узбекнинг олимидан аравакашигача шоир!» Сунгра тракторчидан узининг бир-иккита шеърини айтиб беришини илтимос қилибди.

«Ҳалиги нотаниш одам мамнуният ила узининг иккита шеърини чунонам чертиб-чертиб ўқидики, шийпондагиларнинг ҳаммаси ундан хурсанд бўлди, — иккаласи ҳам сатрма-сатр Сизнинг шеърларингиз. Фашим келди. «Ҳой палид, уялмайсанми узимники дейишга! Ахир, бу менинг домлам Ғайбулла ас-Саломнинг қаламига мансуб-ку!» деб юборгим келди. Лекин уйлаб қолдим. Бу ҳам бир шукроналик. Гарчи узим ёзганман деб керилиб юрган булса-да, Сизнинг шеърингиз оддий бир меҳнаткашнинг қулфи дилини очган, уларни ўз мулкидай қабул қилган булса, бу жуда кунгилли эътироф, бундан-да зиёд эътироф булмас ижодкор учун, деб хурсанд бўлдим».

«Мен ҳам хафа эмасман, — дедим Салоҳиддин Ҳайитга. — Агар тракторчи йигитнинг қалбига менинг ички дардларим ва изтиробларим эш булган экан, олақолсин уша шеърларимни. Зеро, киши би-

ровдан бирон нарсани ҳадъя олганидагина эмас, балки бировга бирон нарсани лутфан ҳадъя этганида ҳам узини омадли деб билмоғи даркор».

— Сизнинг ҳаётигизда ҳам Ҳотами Тай воқеасига ухшаш фавқулодда жасорат ҳоллари руй берганми? Яхшилик билан ёмонлик уртасидаги мувозанат бир хил эмас. Дунё ва одамзод жуда қизиқ яралган. Халқ уртасида яхшиликка — ёмонлик деган ибора кенг тарқалган. Нима учун бунинг акси: ёмонликка — яхшилик купроқ учрамайди? Мантиқан шундай эмасми, ахир: яхшиликка — яхшилик қайтиши керак эдику. Балким бу инсон боласининг комил эмаслигидан, шайтоннинг қутқулари кучлироқ эканидандир? Бировга яхшилик қилиб қуйиб, сунгра худди уша одамнинг узидан ёмонлик кўрган вақтларингиз бўлгандир? Уша вақтларда қонингизга ташна бўлиб кетгандирсиз?

«ЙИҚИЛГАННИ ТЕПИБ УТ»?!

Бир куни раҳматли дадам ута мантиқсиз бир гапни айтиб қолдилар: «Йиқилганни тепиб ут, уғлим!»

«Нима?! «Йиқилганни... тепиб ут»?! Бу қанақаси?»

«Ҳа, айтганимни қилавер. Ушанда тўғри бўлади, барака топасан».

Ё Раббий! Бу не ҳол? Қиблагоҳнинг табаррук оғизларида Қуръони Карим сураларию оятлари, қанчадан-қанча дуойи хайрлар, Ҳадиси шариф уғитлари янграган. Шу оғиздан нечук бундай нобоп суз отилиб чиқди? Ўзи умрида бирон марта йиқилганни тепиб утмаган ва менинг ҳам ҳеч қачон бундай қила олмаслигимни мутлақо тушунган бул зоти бобаракот нега бундай деяптилар?

Бу муаммони тушуниш учун киши дадамни шайхсан таниши-билиши керак эди. Шубҳасиз, ҳар бир инсон ўз даврининг фарзанди. Давр эса ўз маҳсули — одамларнинг дил лавҳига ўз муҳрини босмай иложи йўқ. Лекин, энди билсам, бизнинг қиблагоҳ ўз давридан камида ярим аср илгарилаб кетган экан. Нодон, пандовақи, бетамиз кишиларни кўрарга кўзлари йўқ эди. «Агар ақл деган нарса бир латта бўлсаю, уни чўпга улаб, фалончининг бурун катакларидан бураб-бураб тикиб юборсанг ҳам, ул нодонга ақл кирмайди!», дер эдилар. Бировларга қилган яхшиликла-

рига ёмонлик қайтганида, — бундай ҳоллар эса нима учундир у кишида тез-тез учраб турар эди, — узларини қуярга жой тополмай қолар эдилар. Ана шундай вақтларда оғизларидан боягидай «тескари» даъватлар ҳам беихтиёр чиқиб кетарди. Буни пичинг, заҳарханда, аламзадалик аломати деб тушуниш керак эди. Бу шундай хасталик ҳолати эдики, бундай дарддан тезда узлари халос булар, жаҳл урнини яна ақл, эҳтирос урнини тафаккур эгалларди. Лойқаланган сув тезда тиниб қоларди. Дадам менинг устозларим Воҳид Абдулло, Ҳамдам Бердиёр, дўстларим Раҳмонқул Орзибек, Тухтамурод Бобо, Асил Рашид, шогирдларим Салоҳиддин Ҳайит, Пошали Усмон, Тухтамурод Файзулло, Жалолиддин билан Абдулло Юсуфийларни ниҳоятда ҳурмат қилар, ардоқлардилар.

Бу каби фазилатлар мен учун ирсий бўлса керак. Мен ҳам қиблагоҳнинг барча яқин одамлари, биродарлари, дўстларини чуқур ҳурмат қилардим. Уларнинг купчилиги, деярли ҳаммаси бу мурт, фоний дунёни тарк этишган. Худо раҳмат қилсин уларни. Гурларига нур ёғилсин...

Киши ҳар қандай аламга чидайди, аммо яхшилик эвазига уша одамдан ёмонлик кўрганида, дод деб юборади. Бу ноҳақ аламнинг заҳми жуда ёмон бўлади! Чунончи, ерда ағанаб, тупроққа беланиб, балчиққа ботиб ётган бир махлуқни (чиндан ҳам, балким у, астағфурилло, тешиб утишга лойиқ бир нобакор, фосиқ бир шахсдир?..) урнидан тургазиб, усткийимларини қоқиб, бошини силаб, эгнингдаги энгилингни бериб, тўғри йулга солиб қуйсанг-у, бунинг эвазига у қаншарингга қулочкашлаб солса, додингни Худога айт!

ТОШДАН КЎРА ПАХТА ҚАТТИҚ ТЕГАДИ

Абулла Қаҳҳорнинг «Қушчинор чироқлари» романида шундай ажойиб-ғаройиб латифа бор. Қабиҳ тухматга учраган бир кишини кукрагигача чўнқирга кўмиб, сазойи қиладилар. Ёнидан турнақатор булиб утаётган оломон уни тошпаррон қиляётган эди. Ҳар бир киши жазоланаётган одамга биттадан тош отиши керак. Шўрликнинг ҳаммаёғи қип-қизил қонга беланиб кетади. Аммо у мардонавор чидайди. Бир пайт ёнидан яқин дўсти ўта бошлайди... Жабрдийдага тош

отишга унинг сира қули бормади. Отмаса, узини жазога мустаҳиқ қиладилар. Нима қилиш керак? Шунда тунининг чокини сутиб, бир сиқим пахта оладию, худди тошдай кулочкашлаб отади. Эвоҳ, шунча азобуқубатларга, бегоналар отган тошларга миқ этмай чидаган жабрдийда мазлум уз дўсти отган пахтага дод деб йиғлаган экан. Етти ёт одамлар отган тошдан кура, уз одаминг отган момиқ пахта қаттиқ тегаркан.

Бундай фалокатларга куп дучор бўлганман. Ва ҳар гал «бас-е! Бу охиргиси. Энди ҳеч кимга яхшилик қилмаганим бўлсин!» деб онт ичаман. Ва яшин тезлигида англайманки, бу куфр. Жаҳлимдан тушаман. Яна эрталаб урнимдан туриб, даструмолимни тўрт жойидан тугаман-да, бугун тўрт кишига яхшилик қиламан деб, остона ҳатлаб чиқиб кетаман...

НОШУДЛИГИМГА... ТАСАННО!

Мен бир неча бор оғир фалокатлардан қутқазиб келган бир киши ҳасад юзасидан камина туғрисида шундай гап тарқатибди: «Ғайбулла шундай ношуд одамки, ҳатто бировга ёмонлик қилиш ҳам унинг қулидан келмайди!» А? Ёмонлик қилиш учун ҳам ақл керак эканми? Наҳотки бадкирдорлик некбинлигининг дояси бўлса? Наинки бировга ёмонлик қила олмаслик олийжанобликдан — ожизлик аломатига айланиб қолган бўлса. Аввалига ниҳоятда хафа булиб кетдим. Шу қадар ожиз эканманми деб! Бироқ кейин уйлаб қарасам, бир разил шахснинг мен ҳақимда айтган таҳқирли таърифи, аслида, каминанинг фазилатим экан. Модомики, бировга ёмонлик қилишга ожиз эканман, илоё шу «ожизлигимдан» ҳеч қачон маҳрум бўлмайин.

ИЛТИЖО

4-фасл

ИСТИҒФОР ФУРСАТ КУТМАЙДИ

РОКИРОВКА, ПИНГ-ПОНГ ВА ЧУЛИЛИ ҚИССАСИ

Энди уз ҳаётимдан аламли ва оғриқли бир воқеани айтиб берсам. Мана чорак аср булибдики, бу гапни ҳеч кимга ошкор этмаганман. Ҳозир бу нарсани пинҳон сақлашнинг маъноси йуқ. Аммо ибратли томони бор, деб уйлайман.

1968 йилнинг ёз фасли булса керак. Бир куни Бош Қомус таҳририятида Иброҳим домла иш юзасидан шошилинич мажлисга чақирдилар. Зал лиқ тула одам. Домла билан мен турдан, ҳайъатдан урин олдик. Бош муҳаррир йиғинни очиш учун энди оғиз жуфтламоқчи бўлиб турганларида, иккинчи қаторда утирган Муҳаммади Шариф деган булим мудирларидан бири дабурустан кулини кутарди.

«Тинчликми? Нима гап?» — дедилар домла.

Муҳаммади ака «дик» этиб урнидан турди-да, томдан тараша тушгандай гап бошлади:

«Муовинингиз Ғайбулла Саломов ишга ярамайди. Уни бушатиш керак!»

Иброҳим Муминов менга тешиб юборгудай кузларини қадади. Кутилмаганда елкамга санчилган пичоқ билан устознинг бундай сеҳрли нигоҳидан сиқилиб, бир лаҳзадаёқ кичкина бўлиб қолдим. Номус улимдан қаттиқ, деб бежиз айтмайдилар. Муҳаммади Шарифийга юзланиб, Бош муҳаррир, қаҳрланиб сурадилар:

«Сабаб?»

Шарифий нима учундир гўлдираб қолди.

«Нима гуноҳи бор муовинининг, билсак булади-ми?»

«Булади, — деди даъвогар. — Рокировка қилади».

«Нима қилади? Рокировка?»

«Рокировками? Нима десам экан... Шоҳ билан рухнинг ўрни алмашади-да».

«Қандай алмашади?»

«Нима десам экан... Ҳим... Чулили булади, чулили».

«Чулили нима?»

«Чулили бу чулили-да. Мана бундай...»

Ога қўллари билан аллақизиқ мантиқсиз ҳаракатлар қила бошлади. Шундай ута кулгили бир ваъзят ўртага келдики, азбаройи асабийликдан ва тангликдан ичак узилди бўлиб кулиш ҳеч кимнинг ёдига ҳам келмасди!

Хуллас, йўгон бир даъвони кутариб чиққан довдир бўлим мудирини на «рокировка», на «чулили» нималигини тузук-қуруқ тушунтириб беролмади.

Ниҳоят, гуноҳим аниқланди.

«Хуш, яна қандай «гуноҳи» бор бу одамнинг?»

«Ҳим, янами? Ҳаёт қозонида қайнамаган».

«Ана бу даъвойинг бироз тушунарли. Демокчисанки, «партия аъзоси эмас». Шундайми?»

«Қайдам?...»

«Нега билмайсан? Билиб гапираётибсан! Аммо сен муовинининг биронта гуноҳини ҳам айта олмадинг. Ҳолбуки, унинг гуноҳи бор ва бу катта гуноҳ. Биласанми, сен ношуд шахс, партия аъзосини пединститутдан қувиб юборишганда, Гайбулловой — мана шу партиясиз инсон сени етаклаб бу ерга, Академия даргоҳига бўлим мудирини қилиб олиб келганди. Тушундингми?»

«Тушундим, домла».

«Умуман, ишламоқчимисан ёки йўқми?»

Гап шу ерга келганда, тик ҳолатда қолишини ҳам, утиришини ҳам билмай, дағ-дағ титрай бошлаган Шарифий жон ҳолатда деди:

«Ишлайман, домла, ишлайман. Бундай номаъқулчилик бошқа қайтарилмайди. Тавба қилдим».

Мажлис бошланмай туриб тугади. Ранги буздай оқариб кетган домла қўл силтади-ю, эшик томон гурс-гурс юриб кетди. Менга қараб, ортидан боришимни ишора қилди.

МУВОЗАНАТ

Уша кунгилсиз гаплар уч қисмдан иборат ута ноҳуш оқибатли янги воқеаларни келтириб чиқазди. «Муқаддима»дан ҳамма воқиф бўлди. Аммо кейинги воқеалардан, орадани мана 28 йил утибди ҳамки, ҳеч ким боҳабар эмас. Бу гапларни бир Худо билди, Иброҳим домла билдию, мен билдим. Вассалом. Менинг

кейинги ҳаракатларим пинҳоний қолган бўлса-да, тулалигича шаръий эди. Чунки айнан узим жабрланган бўлсам-да, уз виждоним, иймоним ва эътиқодим олдида алифдай рост эдим. Мен жамоа олдида Муҳаммади Шарифдан чап бетимга шапалоқ едим. Кейинги ҳаракатларим шундай бўлиб чиқдики, унг бетимга ҳам урушлари учун шароит ҳозирлаётган эдим. Чунки руҳий мувозанат ҳосил бўлиши керак эди-да. Акс ҳолда, бир томонга — чап ёнингга қараб оғиб кета бошлайсан киши.

БИР МАНТИҚКИ, МАНТИҚҚА ЗИД

...Иброҳим Мумин ниҳоятда асабийлашган эди. Менга амр қилди.

«Академия ҳайъатига дарҳол фармойиш лойиҳасини тайёрланг».

Узимни гулликка солдим.

«Қанақа фармойиш?»

«Бу Муҳаммад Шарифингизни бушатамиз. Булмайди!»

«Булмайди, домла».

Ғалат. Бир суздан икки хил маъно келиб чиқди. Устознинг «булмайди»си билан менинг «булмайди»м бошқача жаранглагандай бўлди. Аллома ута нозик табиатли, бир қадар «фаранги», маънили инсон эдилар. Бошини кутариб, савол назари билан менга қарадилар. Мен гапимга аниқлик киритдим:

«Бушатсак булмайди».

«Эси жойидами бунинг?» деб уйлаган бўлса керак ичида. Аслида, ваъзият шундай эдики, «хуп булади» деб ҳукми ижро этишим вожиб эди. Чунки Шарифий жамоанинг куз унгида узини-узи бадном қилиб бўлган эди. Унинг учун нажот қолмаган. Домланинг нафаси билан бир «пуф» дейилса бас. Узини кучада курарди. Уни уша топда ҳеч ким ва ҳеч нарса кутқазиб қололмасди, бирин-кетин сабаб излай бошладим... Нима бўлса ҳам уни сақлаб қолиш керак эди.

«Сабаби, бушатсак, у гап тарқатади: «Домланинг уринбосарини танқид қилувдим, чидашолмасдан мени қувиб юборишди» деб. Маломат қилади-да. Унинг қилиғи менинг нафсониятимга қаттиқ теғди, албатта. Аммо утиб кетди. Жазосини Сиздан ортиғи билан олди. Шунинг узи билан кифояланиб қуя қолайлик. Ҳали куп пушаймон еса керак...»

«Сут билан кирган нарса жон билан чиқади. Бундайларга шафқат қилиб бўлмайди. Бугун таъзирини еди. Эртага унутади. Буйруқни тайёрланг».

«Маъқул. Бўлмайди».

«Нима учун?»

— «Узи ёмон одам эмас. Гап шундаки, икки-учта фосиқнинг таъсирига тушиб қолган. Оғиз-ку — Шарифийники, ундан чиқаётган сўзлар — бошқаларники. Хатосини тушуниб етиши, узини унглаб олиши учун фурсат ва имкон керак, менимча».

«Қуйинг бу гапларни. Ҳар ким уз оғзига ўзи эгаллик қилсин. Наинки оғзининг жоловини бировларга бериб қўйса одам. Бунақада нафақат оғиз, бошини йўқотиб қўйиши ҳам ҳеч гапмас. Фурсат йўқ».

«Яна бир мулоҳаза бор-да».

«Хуш?»

«Ўзи бир марта анови институтдан кавуши тўғрилланган. Буёқдан биз ҳам ҳайдасак, кучада қолади. Ҳеч кимнинг ўз жонида қасди йўқки, уни хизматга олса. Ваҳоланки, оиласи, бола-чақаси бор унинг! Моянаси ҳоли нима кечади!..»

«Шундай денг? Қизиқ нуқтаи назар. Сиз билан мен эмас, у қилиши керак эди бу андишани. Ўзидан кўрсин. Ичкиликдан боши чиқмайди. Ҳамма безор. Уша оиласи ҳам нотинч. Бушатамиз, вассалом».

СУНГГИ ТАДБИР ЕКИ ҚАНД КАСАЛИ НИМА?

Учинчи курсатган сабабим домлани юмшатади, деб уйловдим. Бу ҳам қор қилмади. Ниҳоят, тўртинчи, энг сунгги, қалтис бир важни кўндаланг қилишга журъат этдим.

«Бўлмайди!»

«Яна қандай мулоҳаза?»

«Бу одам касал. Оғир дардга чалинган».

Домла уйланиб қолди. Нафаси ичига тушиб кетди. Овозини пастлатиб, хавотир аралаш аранг пичирлади:

«А? Касал? Қандай касали бор унинг?»

«Қанд диабетидан қаттиқ азоб чекади шурлик».

«Ҳим... Қанд!»

Баҳс тугади. Суҳбатдошим синди. Чунки унга диабет нима эканини «тушунтириб» утиришнинг сира ҳожати йўқ эди. Билардим: ўзи ҳам худди шу оғир

дарддан азоб чекарди! Заъфарон юзларида чуқур изтироб чечаклари жилва кўрсата бошлади. Ажабмас, уша кезларда дард хуруж қилиб тургандир. Бош муҳаррирда шафқат туйғуси уйғонган эди. У бир пас сукут сақлаб турдию, тамомийла узгача, сирли назар билан меҳр тўла кўзларини менга тикди ва деди:

«Ана шунийиз бор-да, Гайбулловой».

Устознинг усмоқчилаб айтган ботиний сузлари менга ҳар қандай давлат мукофотидан ҳам зиёд эди. Мен уни булоқ сувидай шаффоф бир меҳр билан ҳурмат қилардим. У шундай беминнат ихлосга сазовор зот эди. Олимлиги ўзига, аммо асл одамохун, покиза раҳбарнинг қўл остида бўлганимдан ифтихор этардим.

УНГ БЕТИМНИ ЖАЗОГА ҲОЗИРЛАЁТГАН ЭДИМ...

Мен, ўзимча, ога Муҳаммади Шарифга узини унглаб олиши учун ниҳоятда қулай шароит яратгандим. Афсуски, буни у вақтида англаб етмади. Унги бетим жазога ҳозирлик кўраётган эди. Олтмишинчи йилларнинг охири мен учун ниҳоятда чигал, огир, алғовдалғовли, саросимали бўлди. Одамларга яхшилик қилавердим, эвазига ёмонлик самараларини олавердим. Лекин, Аллоҳ шоҳид, ҳеч кимнинг ёмонлигига қарши ёмонлик қўлламадим. Агар мени қандайдир бир илоҳий, мўъжизавий куч ёмон кўзлардан, суқ-ҳасадлардан, қуруқ тўхматлардан омон сақлаб келаётган бўлса, эҳтимол, мана шу эътиқодим туфайлидир. Олмон мутафаккири Йоханн Волфганг Гётенинг мана бу сузлари ҳамма вақт менга таскин берарди. «Ёраб! Мени ҳамма вақт айни эзгу ишларим учун жазолайдилар». Яна ўзимга-ўзим тинмай насиҳат қилардим. «Шайтоннинг васвасаларига учма, мулло Гайбулло. Қўявер, алар билганча қилсин. Нобоп одамларга қарши қўл кўтариб, ўзинг ҳам улар даражасида тубанлашиб кетма... Аллоҳ таоло сени синаяпти, қани нима қилар экан деб. Кўзингни оч, атрофга боқ: мевали дарахтнинг боши ҳам. Мевали дарахтга тош отадилар. Шохларини қайирадилар. Қаддини букадилар. Қайин дарахтига ким тош отибди?! Инчунин, яқинда дуоғуй отахонимиз Теша бобо айтганларидай, бошимга тош отди деб, аразлаб, уша мевали дарахт келаси йил мева қилмай қолмайди-ку! Хуллас, менинг «ҳаёт қозонида» (партия қозонида деб тушунаси!) қайнамаганимдан

булак айбим йуқ эди. Хуш, индаллосини айтганда, қизил фирқа аъзоси булмаслик айбми? Айб ҳам гапми, катта гуноҳ эди. Деярли бутун онгли умрим давомида, то Мустақиллик замониғача, «партиясиз» ҳамда «сиёсий хушёрлик етишмайди» деган қизил тавқи лаънатларни кутариб юрдим. Эслаб кўрайлик: худди шундай қора тамғалар билан Абдурауф Фитрат, Абдулла Қодирий, Абдулҳамид Сулаймон ўғли Чулпон, Усмон Носир, Санжар Сиддик, Боту, Назир Туракул, Ҳамид Сулаймон, Лазиз Азиззода, Аҳмадjon Ёқуб, Саййид Ризо Ализода ва миллатнинг фаҳри булган бошқа юзлаб, минглаб инсонлар таъқиб остига олинди, қамалди, отилди, эл ўртасида сазойи қилинди. Улар шахсга сиғиниш даврининг ноҳақ қурбонлари бўлдилар. Шахсга сиғиниш! Нақадар жирканч, ғайри инсоний иллат! Уша «сиғинилган шахслар» дунёдан бирин-кетин ўтиб кетаверди, аммо қуллик, мутеълик рамзи бўлмиш шахсга сиғиниш психологияси янги авлодларга мерос бўлиб қолаверди... Бу худди қирқ бошли аждаҳо, «улмас Кашчей» сингари даҳшатли махлуқ. Гуёки одамзод шахсга сиғинмай яшаёлмас экан-да. Қизил фирқачилар халқ онгидан Аллоҳга сиғиниш эътиқодини зўрлаб йўқотгани сайин одамнинг одамга, банданинг бандага сиғиниши, шахснинг «илоҳийлаштирилиши» илллати чуқурлаша борди... Бундай ноинсоний шароитда инсон олдида биргина йўл қолади: яшаю чида, чидаю яша! Қозоқча алфоз билан айтадиган булсак: яшайман-да жилайман, жилайман-да яшайман (Абдусалом Умарийдан эшитганим). Ҳожи Абдулло Орифнинг Фузулийдан келтирган иқтибоси нақадар гўзал, қанчалар пурҳикмат: Гадоям муҳташамам. Манфур ҳоким булгандан кўра, муҳташам гадо булиш минг топқир афзал-да!

Нажот динни ниқоб қилиб олган қабоҳатда, бидъатда эмас, балки фақат Аллоҳгагина бандаликни тарғиб этган, инсонларни чинакам тенгликка, шафқатга, меҳр-муҳаббатга даъват этган соф диндадир.

Гадоям муҳташамам!

ШОҲМАН – БАНДИМАН. ҚУЛМАН –
ОЗОДМАН

Шоҳ бўлиб, узига ўзи қул булгандан кўра, қул бўлиб, узига ўзи шоҳ булган афзал. Зеро, бу шундай бир

кулликки, ҳазрат Сулаймон Боқирғонийдан утказиб айта билмасман: Санга қул бўлганим султондин ортик.

Алқисса, вақтеки барманас... дегандай, оғамиз Муҳаммади Шарифий мен кутганчалик ўз муҳитидан ажралиб чиқа олмади. У ўзи ўтирган шохни қирқаётганидан тамом беҳабар қолди. Каминани қийнаган андиша битта эди: мен-ку Қомусхонанинг ўша вақтлардаги дузахий азобларидан фориг бўлиб, кўп-да нарса йўқотмасман. Бироқ мана бу мавлоно Бош муҳаррир Иброҳим Муминга қийин бўлади-да. У ўз атрофига тўшлаган баъзи бир бетавфиқ файласуф шоғирдларидан, уларнинг гумашталаридан бирин-кетин зарба ола бошлаганида, нозик табиати бу хиёнатларга дош бера олармикан?

1969 йил охирида фитна авжга минди. Мен, «ё ҳаётан набий!» деб, Қомусхона таҳририятига қандай фирқасиз бўлиб келган бўлсам, шундай фирқасиз бўлиб чиқиб кетдим. Бу сувга кириб, қуруқ чиқишдай фавкулудда бир омад эди. Минг шукурки, амал деб ўзимни бадном қилмадим. Бунинг учун то ҳозиргача ақл кўзимни мошдай очган раҳматлик дадамнинг арвоҳига сигинаман. Лекин қизиги шундаки, аччиқни аччиқ кесади деганларидай, мен кетганимдан кейин орада ун беш кун ҳам ўтмай, Бош муҳаррир уринбо-сарларидан бири оғани ишдан қувиб юборибди... Ажабланадиган жойи йўқ: ал-қасосил минал ҳақ. Нима эксанг, шуни урасан. Шамол эксанг, бурон урасан, дейди урисда. Турган гап, бунга мен хурсанд бўлишим керак эди, аслида. Рост-да. Қилмиш-қидирмиш. Бироқ... Бу менинг тарафимдан инсоний ожизлик булмасмиди? Ундай тақдирда менинг менлигим қаёққа боради. Ахир, инсонни синдириш осон, аммо унинг қаддини ростлаш қийиндан қийин. «Той от булгунча, эгаси ит булур!» Алифни дол қилса бўлади, бироқ долдан алиф чиқармикан? Чиқмаган, чиқмайди. Дарҳақиқат, шундан сўнг оға Шарифий синди.

ПОСАНГИ

Мен юқорида бу инсон ҳақида анча-мунча нохушроқ гапларни айтдим. Аллоҳ кечирсин менинг ожизлигимни. Нима қилайин, шунинг учун айтишга журъат этдимки, унга заррача хиёнат қилган эмасман. Ас-

лида, учкам ўттиз йил муқаддам қадрдон Қомус жамоаси билан Бош муҳаррир академик Иброҳим Мумин ҳузурида у билан менинг — ҳар иккаламизнинг тақдиротимиз адолат тарозусининг икки палласига қўйилганида, элга пинҳоний бир тарзда, ўз ҳиссамдан дарвешнамо оғанинг палласига посанги қўярканман, бунинг сабаби менинг олийжаноблигимдан ҳам кура, унинг яхши инсонлигида эди. Муҳаммади Шариф, менинг тасаввуримда, беназир инсон, халоскор сифатида, ожиз, камбағал, турмушдан сиқилган, бева-бечоралар, етим-есирларга яхшилик қилишнинг минг бир чорасини биладиган афанди, Алдар кўса янглиғ, таъбир жоиз бўлса, фолклор-одам эди. Шарқда бир масал борким, тулқидан сурмишлар: «Сен този-итдан қутилишда нечта ҳийла-найранг қўллайсан?» Тулки дебдики: «Бир юз битта». «Шулардан сенга энг қулайи қайси?» «Итга рўбарў бўлмаслик»!.. Чамамда, ана шу бир юз биринчи ҳийладан беҳабар эди оғойи Шарифий: гоҳо дўст билан душманни фарқлаёлмай қоларди. Худди шу иллат охир-оқибатда унга қаттиқ панд берди. Эҳ-ҳе, бул зот тўғрисида қанчадан-қанча ривоятлар туқилган!.. То ҳозиргача уни ҳаётда кўрган-билган кишилар айтиб юради. Афсус-надоматлар бўлсинким, биз ожиз одамлар, купинча ўз оғриган нафсониятимизнинг қули бўлиб, Аллоҳнинг бошқа севган бандаларини, табиатнинг муъжизакор, сеҳрли, олий мавжудоти бўлмиш ҳазрати инсонларни то гурга тикқунча таъқиб этамиз. Ераббий! Уларни душман, нобакор, муҳолиф, номусулмон деб эълон қиламиз. Ким билсин, улар — бизга эмас, балки биз ўзимиз — уларга душмандирмиз. Атиги битта миттигина чумоли яшаш қулимиздан келмайдию, филдай инсонни майиб-мажруҳ этиш, ҳатто бошбутун йўқотиб юборишга суягимиз йўқ бизнинг! Нима учун биз бу қадар бешафқатмиз, а? Нима учун бировни бугизлаётганда, дорга осаётганда Худонинг қаҳридан қурқмаймиз, қулимиз қалтирамайди, баданимиз булк этмайди. Эй ожиз банда! Уйлаймизки, бировнинг қонини тўкаётган кишигина қотил булади деб. Ёху! Ҳар куни, соат ва дақиқа сайин кишиларнинг қонини бузиб, уларнинг мувозанатини йўқотаётганда, обрусизлантираётганда, сазойи этаётганда, бу кенг жаҳонни уларнинг кўзларига тангу тор қилаётганда, биз — киммиз? Одамларга ҳуда-беҳуда дўқ-пўписалар қилаётганда, ҳайфсанлар бераётганда, уларни ишлаб турган

иссиқ жойларидан қувиб солиб, еб турган насибаларини оғизларидан юлиб-юлқаб олаётганда, қани айтинг, бизни ким деб атасинлар?

Э-э!..

ТУПРОГИМ ТОШКЕНТДАН ОЛИНГАН КУРИНАДИ

1970 йилда бола-чақамни тишимга тишлаб, Тошкентдан — Самарқандга кучиб кетдим. Шу йилиёқ куп утмай, бола-чақамни тишимга тишлаб, Самарқанддан — Тошкентга кучиб келдим. Қанчадан-қанча изтироб, миш-миш, маломат... Менинг атрофимда, ким ошди савдосида, «гап бозори» қизиди. «Ҳар ким уз юртида бек», дейдилар. Шаҳри Самарқандда атиги ярим йил ичида «ҳаёт қозонида» бақирлаб қайнадиму, тезда тушуниб етдимки, менинг юртим Тошкент экан. Асли тупрогим шу ерда қорилгани маълум бўлди. Орадан уч йил утиб, даҳшатли автомобил фалокатига йулиқдим. Ажал таҳликаси бошимни «силаб», оёқларимни синдирдию, хайрият, ёнимдан «ғув» этиб утиб кетди... Аллоҳ ёр, Ғавсул Аъзам пиримизнинг руҳлари мададкор бўлди. Узим ҳаёт билан мамот уртасида тўлғониб ётибману, яна дув-дув гап: гирт маст ҳолда машинада кетаётиб фалокатга учрабди, демишлар. Ё Парвардигор! Намунча тупрогим енгил экан менинг. Бир бошга мунча зулм... Қаттиқ озурда бўлдим: бу шум гап ҳам бизнинг Муҳаммади Шариф акамизнинг табаррук оғизларидан чиқибди. Ахир, бошқа биров эмас, айнан Шарифий домла билардилар-ку менинг шаробни макруҳ деб билишимни. Тавба, бировни қанча ардоқлаганинг сайин у сенга шунчалик ўчакишса! Тан жароҳатидан ҳам кура дил оғригани ёмон. Гарчи қарганмадим (қарғишга сира тоқатим йўқ), ғазабландим. Чорак аср илгари ҳали билмасдимки, менга ғазабланиш ҳам мумкин эмас. Бизга ғазабланиш ҳаром қилинган.

Муҳаммади Шариф валломат инсон эди, дедим. Шундай. Бироқ ҳаммамизда ҳам ожизлик бор. Бу бизга ҳазрати Одам алайҳиссалом билан Момо Ҳаводан мерос. Акс ҳолда, улар шундоқ жаннатул маъвода бугдой донасини еб қуйиб, бовур қилишармиди ва Равзатус сафодан мосуво бўлишармиди?.. Хуллас, орадан бир-икки йил утар-утмас, ул киши оғир касалликка дучор бўлди. Эшитдимки, касалхонада оғир бетоб

булиб ётибди экан. Инсон зоти бунчалар зиддиятлар туғуни булмаса! Ҳаётда шундай буладики, бир одамни қанча севганинг сайин ундан шунча озурда буласан. Қанча озурда бўлганинг сайин уни шунча... севасан, кургинг келади, соғинасан. Зотан, туғри-да. Ҳар бир одамдан ожизлиги туфайли узоқлашаверсанг, ахийри бориб ўзинг кимсасиз, одамови булиб, ёлғизланиб қоласан. Одамлар қандай булса, шундайлигича, барча кучли ва ожиз томонлари билан, «кутарасига» қабул қилмоқ керак. Zero, улар ҳам сени, қандай бўлсанг шундайлигингча қабул қилишаётибди-ку. Ё сен фариштамисан? Бе-е! Қанчалик оғир булмасин, кечиримли булган маъқул. Истиффор туйғуси инсоннинг энг олийжаноб хислатларидан биридир.

Аммо Шарифий домлани шифохонада чин инсоний муҳаббат ила йўқлаш ҳам жуда оғир эди. Буни у қандай тушунаркан? «Ассалому алайкум. Ҳормасинлар! Ҳолингиз шу экан-ку. Буёғи қандай бўлди?» қабилда, устимдан улимтикхўр калхатдай, кулгани келибди-да», деб тушунса-я?! Йўқ, қандай тушунса унинг иши. Зинҳор унит булмасинким, одамлар ночор аҳволга тушганларида, ҳар қандай гина-гудуратни унутиб, бир-бирларини туғри тушунишга мажбур. Инсоний бурч бу.

Хотиним Шаҳрибону билан бирга темирйул касалхонасига бордик. Оға Муҳаммад заҳкашроқ бир хонада, ниҳоятда маҳзун кайфиятда утирган экан. Аҳволи интиҳойи танг. Дард енгиб ташлаган. Сунгги кунларини яшаётгани шундай қуриниб турибди. Олдинги бир гапириб, ун куладиган, «лақашақилдоқ» одам-фолклордан асар ҳам қолмаган. Дард филни чивин қилади, деганлари шу-да. Эсиз.

Биз ҳеч нарсани сезмаган кишилардай, унга хуш манзират қила бошладик. Яхши одамларни, арзирли ишларини эсладик. Хотиним икковимиз, биримиз олиб, биримиз кўйиб дегандай, ул зотнинг бизга қилган бир яхшилигини минг бор қабартириб ва кўпайтириб гапира кетдик... Қуришни истасанг, ҳар қандай кимсада ҳам истаганча яхшиликларни кўришинг мумкин. Бунинг учун некбин кўз бўлиши керак сенда. Хайрлашадиган фурсат келганида, у биз билан шифохона саҳнигача, ундан ҳатто дарвоза ташқарисига қадар етаклашиб чиқди. Сира ажралгиси келмасди. Авзойидан жуда муҳим бир гапни айтмоқчи бўлардию, негадир айтолмасди. Сузамолликда Цицерондан

қолишмайдиган зукко киши нечукдир фикр калава-сининг учини тополмай қийналаётгани сезилиб турарди. Ниҳоят, тили калимага келди. Менинг тирсагимдан ушлади-да, бир зум кўзларимга маънос қараб, деди:

«Мени кечир, Ғайбулла!»

Дафъатан нима дейишимни билмай, шошиб қолдим.

«Тушунмадим...»

«Кечир мени деяпман. Агар кечиролсанг. Яна сен билан куришамизми, йўқми, билмадим...»

«Нималар деяпсиз, акахон. Қўйсангиз-чи бундай гапларни. Қайси «гуноҳингиз» учун Сизни кечирим керак экан?»

«Қўй, сенга ярашмайди. Билиб турибсан қайси гуноҳларим учун афв сўраётганимни».

Қарасам, болаларники сингари доимо жовдираб турадиган, ҳозир анча хира тортган қўй кўзларида аччиқ ёш томчилари ҳалқалана бошлади. Бироз қия ўгирилдию, мовут камзулининг этаги билан нам кўзларини секин арта бошлади... Бу манзарани ортиқ кузатиб бўлмасди. Ҳунграб йиғлаб юборишим ва бу билан бутун ишни бузиб қўйишим — дилини вайрон қилишим мумкин эди. Шу топда, унинг инсоний ожизлигида, тўрттагина мўрт суяк қалашиб турган унинг қачонлардир полвон келбатида, қалбининг туридан сизиб чиқаётган аламли куз ёшлари ва ҳар қандай тошюрак қалбни ҳам симобдай эритиб юборадиган сўнгги истиғфориди мен уни бағримга босгим, бошларини силаб-сийпалагим келарди. Қанийди, қулимдан келса, уни дардлардан буткул фориг этиб, ажал чоҳидан кутқазсам. Елкасини енгилгина силадим, худди баҳши сингари қоқиб-қоқиб қўйдим... Тилим лол эди. Нима демоқчи эканимни у тушунди. Орадан тўрт кун утиб, у бандаликни бажо келтирди. Дийдор қиёматда қолди.

ИККИ ФАЛСАФА, ИККИ МАСЛАК

Инсонга боққан бало ҳаддан ташқари кўп. Урушлар, низолар, қутқулар, табиий офатлар, улим, ижтимоий-миллий моjarолар, очлик ва даҳшатли касалликлар, жаҳолат, катта миллатларнинг майда миллатларни асоратга солиши ва баъзан бутунлай қириб юборишга

интилиши, ирқий ва диний бадбинлик ва ҳоказо. Қандай қилиб инсонни ана шу офатлардан сақлаб қолиш мумкин? деган масалада — ҳаёт ва мамот ўртасида ўртанишлар хусусида жамиятнинг илғор кишилари — мутафаккирлар, руҳонийлар, ёзувчилар, донишманд олимлар, табиблар, сиёсатдонлар азал-азалдан нажот йўллари қидириб келишган. Азал-азалдан бутун ба-шарият олдида турган муаммо шу эди:

Нима қилмоқ керак?

Қандай қилса баний одамни кишанлардан озод қилиш мумкин?

Бир хил зукколар инсон табиатан мўминтой бўлиши керак, дейди. Зеро, зулмга, истибдодга, бедодликка қарши курашнинг фойдаси йўқ. Золимларни Худонинг ўзи жазолайди. Мазлумларни бало-қазолардан сақловчи ҳам Унинг ўзи. Бандамисан, бандалигингни қил. Ҳаддингдан ошма. Худолик даъво этма. Ҳалим одам художўй, итоаткор бўлади. Узоқ яшайди.

Бошқа тоифадаги ақл эгалари эса зулмга буйин эгмаслик, зулмга қарши зулм қўллаш, исьён қилиш, қуролга қарши қурол кўтариш, қуролли кўзғолонга кўтарилишга зўр бериб даъват этишди. Улар шу қадар эҳтирос ва жазавага берилиб кетишдики, гуё инсоннинг матлаби бу кураш, қон тўкишдан иборат. «Кўтарил, эй қўллар, қўлингга қурол ол!» дея кўчаларга чиқдилар.

Табиатнинг тузилиши, коинот сирлари, инсоннинг тақдири ва матлабини ўрганишда икки ибтидо ва йўналиш қарор топди. Бу илм билан дин, илмий ва диний талқиндир. Фан билан илоҳиёт пайдо бўлди. Буларнинг қай бири мақбул? Динми ёки фанми? Олимми ёки руҳоний? Масалани бу тахлитда зидлаштириш дуруст эмас, менимча. Негаки, илм билан дин ўртасига «хитой деворини» қўйиб бўлмайди. Дин фанга зид эмас, бинобарин, уни инкор этмайди. Зотан, диннинг даъволарини фан тасдиқлайди ва далиллайди. Дин эса фанга йўл очади, файз киритади, унинг гоъвий негизи бўлиб хизмат қилади. Даҳрийликка асосланган қизил мафкура фан билан динни бир-бирига қарама-қарши қўйишга, туқнаштиришга зўр бериб уринди. Уз-узича олганда, чиндан ҳам, ҳақиқий дин билан даҳрий (атеистик) фан табиатан бир-бирини инкор этади. Чунки бири (даҳрийлик) — моддага (материяга), иккинчиси (дин) — онга таянади. Моддийун даҳрийлик ҳамма нарсани материяга

боғлар экан, узини узи боши берк кучага тиқиб қуяди. Гуё материя азалий ва абадий эмиш. Аммо уша материянинг узини ким, қандай куч яратганини айтиб бера олмайди. Узи материянинг олий шакли булган биронта ҳам тирик ҳужайрани дунёга келтира олмагани боис, унинг қолган барча даъволари ҳам пуч булиб чиқди. Илоҳиёт эса руҳни бирламчи деб исботлайди ва моддий дунёнинг Аллоҳ таоло ва таборак томонидан бунёд этилганига қўшлаб далиллар келтиради. Худосиз фан илоҳий динга қарши қанчалик шафқатсизларча курашган булмасин, илалоқибат узи бадном булди. Соғлом ақл уни қабул қилмади. Негаки, у узининг маъновий оқибатлари эътибори билан ҳам ғайри инсоний, ғайри ахлоқий эканлиги ошкор булиб қолди. Тасаввур қилинг: дин фоний ва боқий дунё борлиги, нариги дунёда жаннат ва дузах мавжудлиги, дунё эгасиз, ташландиқ работ эмас, унда тошу тарозу мавжудлиги таъкидланади. Бандаларнинг савоб ишлари билан гуноҳлари доимо узлуксиз сарҳисоб қилиб борилади. Шу ёруғ дунёнинг узида ҳам, охиратда ҳам одам боласи узининг эзгу ишлари учун муносиб мукофот олади. Унга жаннатдан жой берилади. Барча катта-кичик жиноятлари, қабиҳликлари учун муқаррар жазосини олади: дузахда жингиртоб булиб ёнади. Бу ерда ниҳоятда асосли мантиқ, соғлом ақл ва далиллар келтирилади. Бундай талқин инсонларни уларнинг муносиб ва номуносиб хатти-ҳаракатларида ушлаб туради. Жамиятни тартибга солади. Яхшилик қалъаси томон етаклайди.

Даҳрийликка асосланган, дин-диёнатсиз мафкура эса одамзодни унинг барча ҳайвоний ҳирс ва жиний майлларида қўйиб юборади. Унинг даъвосига кўра, инсонга биргина шу ёруғ жаҳон берилган. Бошқасига хомтама булма. Ҳеч қандай охират-похират йўқ. Бинобарин, шу беш кунлик дунёда билганингча яша, уйнаб-қулиб қол. Бундай пучак талқин негизида одамзод насли учун бирон нажот, истиқбол йўқ. Йилт этган нур ҳам кўринмайди, бир-биридан ер билан кўк қадар фарқ қилувчи икки хил ибтидо ва икки хил интиҳо манзараларини тасвирлайди. Бири моҳият эътибори билан — бадбинликка, иккинчиси — некбинликка даъват этади.

Табиий фанлар қанчалик ривож топмасин, барибир ажални енгиб булмайди. Тиббиёт дардни даволайди, ажални эмас. Фан қанчалик чуқурлашгани би-

лан одамзод учун абадийлик жавҳарини яратиб беролмайди. Инсон туғилибдики, улади. Шунингдек, улибдики, туғилади. Ашаддий даҳрийлар бунга ҳам шак келтиришади. «Қандай қилиб минг-минг йиллар давомида этлари чириб, суяклари кукунга айланиб кетган, мутлақо таниб бўлмайдиган ҳолга келган майит узининг асл ҳолатига қайтади?!» деб эътироз билдиради улар. Ҳолбуки улар унутишадикки, бу худонинг кароматию иродаси, муъжизавий бунёдкорлик салоҳияти олдида ҳеч гапмас. Зотан, бир уйлаб курайлик-а: ахир, жаноби Ҳақ таоло ва таоло бизнинг ҳаммамизни ва ҳар биримизни йуқ жойдан, икки томчи жавҳардан пайдо қилди-ку! Бу рад этиб бўлмайдиган ҳақиқатни қандай рад этасиз?

Барча оламшумул ютуқларидан қатъий назар, қизил мафқуранинг ожизлиги шунда эдики, у ўз жамияти ва жаҳон ҳамжамияти олдида мислсиз мунофиқлик қилди. Узини илғор, тараққийпарвар фикрлар ва қарашларнинг ягона вориси деб билди. Дунёга яккаш ҳокимлик қилиш даъвоси билан чиқди. Ҳаммадан, ҳаммаёқдан, ҳамма нарсадан нуқул даҳрийлик қидирди. Муқаддас китобларни жамиятнинг кўз унғидан яширди, уларнинг мазмунини атайин бузди, сохталаштирди. Жаҳон олимлари, мутафаккирлар, ёзувчи, шоирлар ижодининг уларнинг ўзлари муқаддас деб билган чуқур илоҳий илдиэларини аёвсиз қирқиб ташлади. Алишер Навоийни, Заҳириддин Муҳаммад Бобурни, Бобораҳим Машраб ва бошқа мумтоз адабиёт намояндаларини, уларнинг асарларини исломий негиздан холи қилиш, сидирга дунёвий бўёқлар билан чаплаб ташлаш бу буюк сиймоларни бусбутун инкор этиш билан баробар эканини ё тушунмади, ёки тушунишни истамади.

ЛЕВ ТОЛСТОЙ ҒОЯСИГА СУИҚАСД

Йуқсуллар доҳийси саналган худосиз В. И. Лениннинг Лев Толстойга муносабати буюк даҳо адиблар ижодини сохталаштириш ва йуқсуллаштириш, уларни ўз шоҳона тахтидан қулатиб, ҳаддан ташқари жунлаштиришнинг энг ёрқин намуналаридан биридир. Бундай мантиқсиз талқинга кўра, жамиятни унинг қонуний тадрижий ривожланиш йўсинидан маҳрум этиб, зуравонлик ҳамда шафқатсизлик билан қурол ишлатиб узгартиришнинг ашаддий душмани бўлган Л. Н. Толстой

ва унинг ижоди гуё... рус инқилобининг ойнаси эмиш! Бу Лев Толстойнинг узига Толстой кимлигини тушунтиришга уринишдай бир гап эди. Хуш, Толстойнинг ижоди билан уни ленинча мислсиз сохталаштириб таҳлил қилиш намунаси ўртасидаги зиддиятни Вақт кимнинг фойдасигаю, қандай ҳал қилди?

Мен мазкур йўқсулона талқиннинг саёз, сохта, бирёқлама эканини даъво қиларканман, уни бусбутун рад этиш ниятим йўқ. Агар бундай қилганимда, Ленинга ленинча муносабат билдирган булардим. Йўқ, муайян суз санъаткори ижодини қандай тушуниш, ундан узи ва уз маслаги, маслақдошлари учун қандай озиқ топиш ҳар бир укувчининг уз иши. Гап бунда эмас. Иллат шундаки, Толстойни тушунишда, унинг чин маънавияти оламига кириб боришда ҳар қандай илмий, ҳаққоний талқинлар бир чеккага суриб қуйилиб, ленинча мутлақо яграв қарашни бирдан-бир тўғри, устивор ёндашув деб даъво қилинди. Толстой негизиди ишлаб чиқилган янгича, гуё доҳиёна концепсияни бошқа ҳар қандай адиб, ҳатто Шарқ мутафаккирлари ижодига ва маънавиятга нисбатан ҳам кўркурона тадбиқ этиш барча миллий адабиётлардан беҳаёларча талаб қилина бошлади.

Лев Толстой ижодига ленинча қарашнинг саёзлиги, сохтакорлиги нимадан иборат? Фалокат шунда эдики, улуғ рус адибининг энг кучли томони — зулмга қарши зулм қўлласмаслик, жамиятни болта кучи билан ваҳшийларча қон тўкиб узгартиришга майл билдирмаслик, давлатчилик негизларини урнатишда зўравонлик эмас, балки дин талабларига қараб иш кўриш лозимлиги, ҳар қандай эркин севги ва муҳаббат яланғоч шаҳвоний ҳирсга эмас, балки жамият ва оила олдидаги муқаддас бурчга таянган тақдирдагина шахсларга чинакам бахт келтириши мумкинлиги ҳақидаги биллурий пок, тўғри фикрлар, ҳаққоний фалсафий қарашлар ёзувчи ижодининг гуё энг заиф, хароб, ожиз жиҳатлари қилиб кўрсатилди. Эмишки, булар Толстойни ғалчалаштириб, майдалаштириб, бачкана бир аҳволга солиб қўяркан. Шу тариқа, буюк ва забардаст санъаткор, жаҳон адабиётининг ифтихор этишга энг муносиб намоёндасига у аслида қандай бўлиши ёки қандай бўлмаслиги кераклигидан «насиҳат» қилиб қуйишдан иборат кулгили бир майл пайдо бўлган. Лениндай бир шахснинг, у қанчалик доҳийликка даъвогар бўлмасин, Лев Толстойдай мута-

факкир ижодини бунчалик топташга, унинг энг кучли инсоний томонларини таҳқир қилишга маънавий ҳаққи бормиди? Йўқ, Толстой узининг бу сингари «майдакашлигида» чинакамига буюклиги, Ленин эса узининг буюкликка даъвогарлигида қанчалар гариблигини Вақт яққол кўрсатди. Афсуски, Толстой даъват этган Сабр, Тинчлик, Камолотга эришиш, диний-ахлоқий маърифат гоъларининг топталиши, Ленин талаб қилган ва амалга оширган Галаён, Қўзғолон ва Тунтаришлар рус халқига ҳамда, илалоқибат, барча жаҳон оммасига қимматга тушди. Ҳозирги вақтда биз бунинг жонли шоҳиди булиб турибмиз.

«ЗАИФЛИГИ» — БУЮКЛИГИ

Юз эшитгандан бир кўрган яхши, дейдилар. Мен Лев Толстойни уч манбадан анча чуқур урганган эдим. Бири — рус тилида унинг уз асарлари мутолааси орқали. Яна бири — узбек тилига қилинган таржималари («Тирилиш» ва «Анна Каренина» романларини озарбойжонча, қирғизча ва қозоқча таржималарда ҳам ўқиб, аслият ҳамда узбекча таржималари билан қиёс этганман). Учинчи манба — Лениннинг Толстой ҳақида ёзган ишлари, И. А. Шифманнинг «Лев Толстой ва Шарқ» деган ажойиб асари эди. Булар орасида энг муътабар манба Толстойнинг уз ижоди, албатта. Буюк ёзувчиларнинг буюклиги шундаки, улар ҳамма замонлар учун ҳам уз замонавийлигини сақлаб қолади. Уйлайсизки, улар мозий учун кечаги кун нафаси билан эмас, балки бизнинг бугунги кунларимиз учун, бугуннинг нафаси билан бунёд этишган. Уша турғунлик даврида Лениннинг Толстой ҳақида айтган гапларида сохтакорлик оҳанглари яққол сезилиб турган бўлса-да, буни ҳеч ким ошкор айта олмаган. Коммунистик биқик мафкура уз йўқсулий доҳийларига «тил текизишни» қатъиян ман этганди. Чунончи, бу улкан рўмоннависга ҳеч ким у қандай бўлса шундайлигича эмас, балки «доҳийларнинг» кузи билан қарашга мажбур эди. Бу қанчалик мантиқсиз булмасин, унга ҳамма қўлуқ қилишга мажбур булган. Бироқ бошқа бир ҳолатни ҳам назардан соқит қилиб булмайди. Турган гап, агар Толстой ҳаёт булганида, Лениннинг у ҳақда айтган фикрларини ажабмас бусбугун инкор этган, унинг ковок талқини ва хулосаларига қатъий раддия берган буларди. Чунки бу Толстойни тушунмас-

лик, аксилтолстойчиликнинг яққол намунаси эди. Ахир, уз фалсафий мағзидан маҳрум этилган ҳар қандай адиб асарлари шарбати суриб олинган қуруқ туппага айланиб қолиши ҳеч кимга сир эмас. Бир ёқлама, ибтидоий йўқсулий талқин бадиий адабиётни қандай тушунмаслик кераклигининг ёрқин далили була олади. Шубҳасиз, Ленин узининг Толстойга булган ихлоси ва эътиқодида ниҳоятда изчил ва собит эди. У уз дунёқараши доирасида Толстойни шубҳасиз улуғламоқчи бўлди. Бироқ узининг худди шу ниятида уни тубанлаштириб, жунлаштириб юбораётгани ва бу билан улуғ мутафаккирга хиёнат қилаётганини тушунмади. Агар Толстой ҳаёт булиб, Лениннинг қонли инқилобий даъватлари билан танишиб, шавкатли Русиянинг асрий маънавий муқаддас илдизларига болта ураётган даҳшатли инқилобий хатти-ҳаракатларини курганида, эҳтимол, уз ватанини тарк этишга мажбур булармиди. Хусусан, шафқатсиз инқилобчининг уз ижоди ҳақида билдирган сохтакор фикрларини эшитганида, бунга асло тоқат қилолмаслиги шак-шубҳасиз. Чунки Ленин талқинида Толстой салкам оддий фирқа ячейкасининг сиёсий ишлар буйича нойиби даражасига тушурилганди. Бошқача айтганда, девқомат Толстой, ҳеч қандай таъриф-тавсифга сигмайдиган мутафаккир инсон ва адиб урнига унинг ёзув столи устига қуйиладиган миттигина қугирчоқ-хайкалчага айланиб қолганди. Толстой ижоди бутун халқ, миллат, жамият фахри эмас, балки фақат ялангоёқ люмпен пролетарлар — йўқсулларнинг «шахсий мулки» деб эълон қилинганди.

Айтилган гаплардан Ленин консепсиясини бутунлай яроқсизга чиқазиш керак экан, деган хулосага келиб булмайди. Чунки ёзувчи ҳар қандай зукко сиёсий арбобдан устун туради. Ҳар қандай сиёсий арбоб маълум бир сиёсий оқим, муайян давр, айрича бир муҳитнинг кишиси. Орадан бирмунча вақтнинг ўтиши, сиёсий жазаваларнинг сўниши, лойқаланган сувнинг тиниши натижасида улар уз мавқеидан маҳрум булиб қолади. Жуда кўп сиёсатдонларнинг аччиқ қисмати бунга далил. Номларини санаб утирмайман. Жумладан, бутун дунёга довруғ таратган Лениндай шахс ҳам бундан мустасно эмаслиги маълум бўлди. Толстой ва у сингари ёзувчию ширларнинг ижоди эса яна неча замонлар, салтанатлар, мустабиллар, сиёсий даҳою даҳочаларни, ёвузлар ва қаламкаш маҳма-

даналарни курса керак. Толстой асарларини зодагон ва йўқсул ҳам, заминдор ва деҳқон ҳам, тескаричи ва инсонпарвар ҳам, ҳарбий ва тожир ҳам, диндор ва даҳрий, консерватор, либерал, коммунист ва буржуй ҳам, қисқаси, жамиятнинг барча қатламларига мансуб кишилар ўқийди. Уларнинг ҳар бири ўзувчини ўз маслаги ва тушунчаларига мос андоза асосида тушунадилар, ўзларича қабул қиладилар. Лениннинг иддаолари ҳам шунга ўхшаш бир майлни ифода этади. Бироқ буни асло бутун жамият ёки инсоният номидан айтилган бирдан-бир тўғри, «ҳаммабоп» гоё деб бўлмайди. Бунга далил лоақал шулким, Толстой билан Ленин бутунлай бошқа-бошқа мавқеда туради, бошқа-бошқа тилда сўзлайди. Дили ва маслак-муддаоси ҳам айрича. Улар бир-бирини ҳеч қачон тушуна олмайди.

— Сизнинг далил-даъволарингизга қўшилиш ҳам, қўшилмаслик ҳам мумкин. Ленинча эҳтиросларга жон-дили билан садоқат билдирадиган мутахассислар ҳам орамизда йўқ бўлмаса керак. Бунга қандай қарайсиз?

— Ҳамма бало шундаки, тургунлик даврининг барча босқичларида, ҳатто «нотургунлик» йилларида ҳам бу сингари йирик масалаларга фақат сохта «партиявий» манфаат мавқеидан туриб ёндашилди. Бошқача ёндашувлар, қарашлар эса рад этилди. Ҳозир эса бизда плюрализм, яъни ҳурфикрлик. Ҳар ким ўз фикрини айтади. Мен ўз даъволаримни илгари сурдим. Бировга ёқар, бировга ёқмас. Бу мени қизиқтирмайди. Энди биз назарий ягравлик, ҳукмфармоликдан (монополиядан) қутулишимиз керак.

— Сиз бу хусусда ўз назарий ақидаларингизни уша оғир, мудҳиш даврларда ҳам шоён қилишга уриниб кўрганмисиз?

— Бу муаммода: йўқ. Узига-узи кўра-била душманлик қилиш нодоннинг иши. Ким узини гуриллаб ёниб турган гулханга обориб уради?! Нафақат даъвогарлик, бу хусусда ўйлаб кўриш ҳам ҳеч кимнинг ҳаёлига келмаган.

Мен Лев Толстой билан уни ленинча тушуниш уртасида чуқур бир жарлик ётганини гарчи билсам-да, маълум давргача узимнинг бундай қарашдан холи эканимни ошкор этишга журъат эта олмадим. Ҳаммамиз ҳам Ленин талқини таъсири остида бўлдик. «Ёв қочса, ботир кўпаяди» қабалида, гапни «айлантириб» утиришнинг ҳожати йўқ. Фақат айрим шахслар эмас,

бутун илмий жамият мунофиқ эди. Биров у даражада, биров бу даражада. Агар бутун биз зиёлиларни ўз виждонимиз ва Ҳақ таоло олдида бирон куч қутқазиб қола олса, у ҳам бўлса — онҳазрат Истиффор жаноби олийларидир. Кимки истиффорни ихтиёр этмабди, булак ҳеч қандай куч уни мунофиқлик балосидан қутқазиб қола олмайди.

Мен Лев Толстой ижодига охиригача урганиб чиқилмаган сирли бир олам деб қарайман. Фақат Русия эмас, бутун дунё миқёсида унинг ижоди ниҳоятда кенг қанот ёзган. Ҳайратангиз бир далилни келтираман. Шурулар даврида Русиядан ёки бутун собиқ Советлар мамлакатидан кура алоҳида олинган биргина Японияда, япон тилида унинг асарлари кўп ва хуб нашр қилинган эди.

Толстойнинг асарларини урганар эканман, унда магриблиқдан, ҳатто рус кишисидан ҳам кура биз шарқиюнларга, мусулмонларга, узбекларга кўпроқ тушунарли бўлган фалсафа ва ғоялар борлигига иқдор булардим. Унинг шахсида ҳам алланечук пинҳоний, сирли жиҳатлар бор эдики, шовинизмга муккасидан кетган рус диний, ижтимоий-сиёсий муҳити то ҳозиргача буни ошкор этмай келади. Чунончи, қанчалик ажабланарли бўлмасин, Лев Толстой шахсига, унинг диний эътиқодига ўрис православ черкови билан ашаддий даҳрий, худосиз йўқсуллар раҳнамози Лениннинг муносабатида ухшашлик, балким бир хиллик бор. Ленин Толстойнинг диндорлиги, унинг патриархал деҳқон жамоасига таяниш лозимлиги ҳақидаги фикрлари ўта ношуд, буюк инсоннинг фожеаси эди, деб таҳқирлайди. Гуё у уюшган синф бўлмиш пролетариатга, саноат ишчиларига таянганида тўғри қилган булар экану, деҳқон жамоасига суянгани, тагин диндор бўлганлиги ёзувчининг салоҳиятини пасайтириб юборар эмиш! Аслида, бутун ишқал адибнинг маслағига асос қилиб олинган нарса шарқона зулмга қарши зулм қўлламаслик ғояси, инсоннинг матлаби унинг жангарилигида, бировнинг қонини тукишида, инқилобий исъёнларга мойиллигида эмас, балки ҳар қандай мусибатни сабр-қаноат ила енгиш кераклиги, бахт, камолот ва тараққиёт инқилобга эмас, тадрижиётга вобаста эканлиги ҳақидаги қарашларда эканлигида эди. Бу маънода толстойчилик билан ленинчилик бир-бирини батамом инкор этади. Бу икки мафкура ҳеч қачон бир-бири билан кесишмайди.

Қизиги шундаки, православ черкови ҳам Толстойни инкор этди, уни раббадал қилди. Ҳатто уни черковга яқинлаштирмаслик ҳақида фармойиш берди. Насронийлик (христиан) дини билан ғирт динсиз Лениннинг улуғ рус адибига муносабати айнан бир хил бўлмаганда ҳам, яқинлик бор эди. Йўқсуллар дохийсининг мунофиқона маккорлигига яна бир карра тан бермай иложимиз йўқ. Гап шундаки, комил художуй Лев Толстойсиз инқилоб ғояси рус пролетар жангарилари, синфий кураш намояндалари жуда кўп нарсадан маҳрум бўларди. Улар Толстой сиймосида ё жуда катта маънавий мадад олар, ё бўлмаса ҳамма нарсадан маҳрум бўлар, омманинг назаридан қолар эдилар. Шу туфайли Ленин фавқулодда маккорона йул тутди. Устози Карл Марксдан ибрат олиб, жаҳоншумул адибнинг дунёқараши билан бадиияти, маслаги билан санъаткорлик даҳоси уртасига пона урди. Унинг даъвосига кўра, гуё адибнинг ёзувчилик маҳорати, реализми унинг тор дунёқарашини инкор этар эмиш. Ҳолбуки, Толстойнинг ёзувчилик даҳоси унинг чуқур инсонийлик маънавиётига таянмасдан, жангарилик ғояларини тарғиб этишга изн берганида, Толстой Толстой бўлмасди.

ҚУРЪОНИ КАРИМДАН ҲАМ БОҲАБАР ЭДИ...

— Менга шундай туйилаяптики, Сиз Лев Толстой ҳақида, узингиз айтганингиздай, гапни «айлантиряпсизу», алақандай жуда муҳим бир фикрни дангал изҳор қилишга журъат этмаяпсиз. Шундай эмасми? Айтинг: у исломга хайрихоҳлик билдирганми?

— Қалтис савол. Сталиннинг бир гапи ёдимда: кимки биз билан бирга эмас экан, у бизники эмас. Ҳуш? Унинг мантиқига кўра, «бизники» бўлмаганларни маҳв этиш керак.

Бироқ бу мураккаб масала. Ўз замонасида Абу Али ибн Синони ҳам кофирликда айблаган. Бунга жавобан ул зот деганлар:

*Куфримни аён айламак осон бўлмас,
Оламда иймоним каби иймон бўлмас.
Даҳр ичра ягонамен, манам кофир эсам,
Бас, ушбу жаҳонда бир мусулмон бўлмас.*

Инсон ниҳоятда мураккаб мавжудот. Буюк даҳоларнинг қалб дафтари, сажда қилган қибласи билан

меҳроби Тангри таолодан ўзга ҳеч кимга аён эмас. Хуллас, Сизам, тақсир, гапни кўп айлантирманг. Яхшиси, Сизни Лев Толстой ватани Ясная Полянада ўз кўзим билан кўрганларим, таассуротларим билан таништирай. 1983 йилда мамлакат Олий Тафтишхонасида (ВАК) докторлик тадқиқотим тасдиқлаганидан сўнг, биринчи қилган ишим Тула областининг Ясная Поляна деган жойига бориб, граф Толстойнинг мулкини кўриш, қабрини зиёрат қилишдан иборат бўлди. Адибнинг ижодхонасида тўртта китобни кўрдим. Булар: Таврот, Инжил, Зобур ва Қуръони Карим. Наҳотки Толстой бобомиз бизнинг муборак Қуръонни ҳам ўқиган бўлсалар, деб ажабландим. Айтишларича, мавлоно граф ўзининг шахсий табиби Дамир деган бир мусулмон киши билан ўз хос хонасида соатлаб, баъзан уззу кун суҳбатлашаркан. Суҳбат мавзудан ҳеч ким хабардор бўлмаган. Уёғи энди бир Аллоҳ, Лев Толстой ҳамда жаноб Дамиргагина аён. Минг афсуски, биз бу хусусда деярли ҳеч нарса билмаймиз.

Тагин бир муҳим кузатиш. Толстой бобонинг жасадлари христианлар қабристонига эмас, Ясная Полянадаги ўз чорбоғининг ўртасига қўйилган. У ерга бир ўзи дафн этилган. Жуда чуқур уйлаб кўриладиган айрим тафсилотларни қайд этаман. Қабр гир атрофи кўкаламзор, дов дарахтлар билан ўралган майдончада жойлашган. Дарахтларда қушлар чуғурлашиб сайраб туради. Гўр усти яйдоқ. Кўм-кўк майсалар кўкариб туради. Устига ҳеч қандай ёдгорлик ёки ҳайкал-пайкал ўрнатилмаган. Бу шундай улуг бир инсон, жаҳоншумул ёзувчининг қабри деб уйламайди ҳеч ким. Худди мусулмонларнинг дафн жойига ўхшайди. Фарқи фақат шундаки, гўр дўнгсай шаклда эмас, балки тўртбурчак супага ўхшайди. Адиб, ўлими олдидан, қариндошларини йиғиб, дафн маросимларида насроний (христиан) удумларига риоя қилинмаслигини, адалхусус, гўр устига ҳеч қандай ҳайкал ёхуд булак бирон иншоот ўрнатмасликларини махсус тайинлаган, васият қилган. Бу нарса насронийлик динига иснод, шак келтириш деб талқин этилишига қарамай, то ҳозиргача васиятини бузишга ҳеч ким журъат эта олмаган. Фақат уттизинчи йилларнинг охирларида, юбилей тараддудлари муносабати билан, собиқ Советларнинг махсус қарорига кўра, Лев Толстойнинг маҳобатли ҳайкалини бунёд этиб, мозор тепасига ўрнатмоқчи

булишган. Аммо қариндошлари йигилишиб, мархумнинг васиятига кура бундай қилиш қатъиян мумкин эмаслигини айтишган, ёдгорлик урнатишга рухсат беришмаган.

Мен бу манзарани курганимдан сунг, жуда мутаассир бўлдим ва ёзувчининг шахсига, ижодига, маслағига таҳсину тасаннолар айтдим. Унга ихлосим ҳамда муҳаббатим ошиб кетди. Уша аснода дадам айтган сузлар қулогим остида жаранглайди. Раҳматлик отамиз қайта-қайта таъкидлар эдиларки, қабр устига ёдгорлик, сурат, ҳайкал урнатиш, унинг атрофини «занжирбанд» қилиб ўраш, гўрнинг устини яйдоқ қилиб сементлаб ташлаш қатъиян мумкин эмас. Бу мусулмончилик талабларига зид иш. Қабр устига тупроқ тортилган куйи туриши, устига ёмғир, қорлар ёғиб, кум-кўк майсалар усиб ётиши лозим. Сабаби, ҳар бир майса ўша гўр ичидаги майитга славот айтиб турар экан! Мантиқнинг зўрлигини қаранг. Кулли шайъин яржиъу ило аслиҳи: ҳар бир нарса, охир-оқибатда, узининг асл ҳолатига қайтади. Чунончи, ҳамонки инсон тупроқдан яралган экан, бора-бора у тупроқ билан қушилиб кетиши лозим. Ҳар бир одамдан энг яхши хотира, бу ундан қолган савоб ишлар, қобил фарзандлар, иқтидорли шоғирдлар, боғ-роғлардир.

Ҳар гал бизнинг ҳозирги абадий оромгоҳлар, қабристонларимизни айланганимизда, мозорлар устига урнатилган метин ҳайкалларга қарар эканман, иччимдан эзилиб кетаман. Ахир, бу мархумларга нисбатан мисли қурилмаган зулм-ку. Узимиз мусулмон бўлганимиз ҳолда, аксилисломий ишларни, ғайри динларнинг удум ва таомилларини кўр-кўрона, қулларча амалга ошираётганимизни билармиканмиз? Гоҳо шундай даҳшатли ҳолларнинг шоҳиди бўласиз: устига қимматбаҳо қора мрамрдан урнатилган улкан ёдгорлик билан «безанган» гўр ёнида ғарибгина бир қабрга кузингиз тушиб ачиниб кетасиз. Чунки гоҳида каттакон расми уйиб ишланган мрамр тош остида тириклигида кўп бўлмағур ишларни қилган бир шахс ётган бўлади. Ҳаётдаги нотекисликлар қабристонга ҳам кўчганини кўриб, аттанг дейсиз. Ана шу вақтларда, қанийди бизнинг одамларимиз граф Лев Толстойнинг қабрларини бориб кўрсалар эди, деган маҳзун армон дилимнинг бир чеккасини тилиб кетади... Тириклигида-ку одамлар нотекис яшашдан уялмайди-

лар. «Шоҳлар» шоҳона яшайди, гадолар узининг гадолигидан ортмайди. Лекин улганида шоҳу гадо баробар! У ёқда ҳеч кимга ҳеч қандай «имтиёз» берилмайди. Амир Темурдай буюк соҳиби салтанат вафотидан кейин жасадини устози Саид Бараканинг оёқ томонига дафн этилишини васият қилганлар. Гурига нур ёгилсин бул улуг зотларнинг! Бизнинг кунларда эса ҳатто қабристонда ҳам бойнинг бойлиги, камбағалнинг камбағаллиги манаман деб кўриниб туради. Шу ерда ҳам, аксарият, «кимонди» савдоси ҳукмрон. Қарабсизки, баъзан нодонлар, наузам биллоҳ, «роҳатда», азоб-уқубатлар билан ҳаёт кечирган улуглар — харобазорда ётади... Бу ниҳоятда жиддий муаммо. Модомики, фуқаро буну тушунишни истамаётган экан, кенг миқёсда тушунтириш ишларини йулга қўйиш керак. Қуполлик, узбошимчалик ва гаддорликка изн бермаган ҳолда, албатта. Халқнинг даҳосига ва ирода-сига тараф йуқ. Кечагина абадийликка даъвогар бўлган золимлар ва қотилларнинг совуқ қиёфалари темир-бетон иншоотлар, ҳайкалларда рамзийлаштирилган экан, бутун улар майдонларимиз, боғ-роғларимиз, хиёбонларимиз, кўчаларимиздан олиб ташланган экан, қабристонларда ҳам тартиб урнатилиши мақсадга мувофиқ. Бу ишни кечиктириб бўлмайди. Агар ҳар бир марҳумнинг хотираси ваҳимадор темир-бетонлар билан қотирилаверса, бора-бора ҳаммаёқ метин қабристонларга айланиб кетади-ку... Бу фақат марҳумларга эмас, тирикларга ҳам зуғум. Улимни орзу қилманглар, дейилган Ҳадиси шарифларда. Улим — ҳақ, аммо мақсад эмас. Инсон улиш учун эмас, яшаш учун келади дунёга. Ҳар биримиз ва ҳаммамиз ҳам қазо қилишга улгурамиз.

Даҳрий Ленинни Кремлдаги улкан мақбарасидан олиб чиқиб, ерга топширишнинг иложини қилишолмаётибди. Бу жаҳон миқёсида мубҳам муаммога айланди. Бироқ художуй Лев Толстойда бундай муаммо йуқ...

— Уз укувчиларингизга айтадиган панд-насихат ва уғитларингиз борми?

— Бор. Мен куплаб оталар сузи, ҳикмат ва мақолларга ошуфтаман. Уларнинг ҳаётгий эканлигига ишонман. Аллақанча ҳикматларни уз ҳаёт тажрибаларимда тасдиқдан утказдим. Узим ҳам бир қанча мақоллар туқиганман.

ҲОРДИҚ ҚУНАЛҒАСИ

(Ен дафтардаги битиклар)

Икки жағ ва икки бут орасига эҳтиёт бўлган одам балодан холи (араб мақоли).

Арвоҳ рози — худо рози (мақол).

То арвоҳ тўймагунча тирик тўймайди (Мархумнинг арвоҳини фақат руҳий ғизо — дуойи фотиҳа билангина рози қилиш мумкин, деган маънода).

Биз фақат тириклар эмас, ўлиб кетганлар олдида ҳам бурчдормиз.

Ўзингга яхшиликни раво кўрсанг, ўзгага ёмонлик соғинма.

Яхшиликнинг ажр-мукофоти бор. Фақат охиратдагина эмас.

Бировга ўлим тилама.

Бошқага ўлим тилагунча, ўзингга умр тила.

Ўлим ёмонларга бериладиган жазо эмас. Барчага баробар. Табиий интиҳо.

Бошқага ўлим тилаш ғанимингни эмас, ўз-ўзингни жазолаш демак. Ғаниминг ўлмай қолиши мумкин. Сен эса ўзингни ўзинг ажалингдан беш кун олдин гўрга тикқасан. Ўлим навбати сенга ҳам келади. Охиратда унинг юзига қандай қарайсан? Гўр азобларига қандай чидайсан? Худога нима деб жавоб қиласан?

Ўлимга мункир одам мусулмон эмас.

Кўр бўлсанг ҳам, кўрнамак бўлма.

САЖДАГОҲ

5-фасл

ТОЖИ ДАВЛАТИМ ОТАМ

ТИНИҚ АҚЛ ҲАММА ВАҚТ ҲАМ ИЙМОН
БУТУНЛИГИГА КАФИЛ БУЛА ОЛМАЙДИ

БИРИНЧИ ВОҚЕА

Тошкент университетининг Журналистика факулте-тида таниқли бир олим билан тез-тез суҳбатлашиб турардик. Унинг тиниқ ақлига, зукколигига доимо тан берардим. Бир куни у мен танийдиган, узим ҳам бениҳоя кўп жабрлар кўрган қабиҳ киши ҳақида гапира туриб, азбаройи дарғазаб бўлганидан унга улим тилади. «Илоҳим ўлиб кетсин ўша одам!» деб дуойибад қилди. Мен титраб кетдим. Бундай қарғаниш мумкин эмаслиги, бунга Худо-нинг ғазаби келишини эслатдим. «Дарҳол тавба қилинг», дедим унга. У бўлса, гижиниб, яна такроран, бу куфрни қайтарди. Шундан сўнг ўша афанди билан рафту омадни йиғиштирдим. Орадан уч-тўрт ой утар-ўтмас олим дунёдан кўз юмди. Бояғи баттол шахс эса ҳалиям дупписини яримга қилиб юрибди. Ундан ҳамма безор... Унутмайликким, қайси бандасини ёрлақайдию, қай бирини қандай жазола-шини ёлғиз Тангри таоло ўзи билади.

Ғазабланиш ва қарғаниш ёмон иллат. Умрни қирқа-ди.

ИККИНЧИ ВОҚЕА

Ҳ. У. деган маълум ва машҳур олим киши бор эди. Ўз соҳасида иккитадан битта, агар битта бўлса, ўша зотнинг ўзи эди. Олимнинг волидаи муҳтарамаси ниҳоятда покиза, художуй, жаннатий бир отин бўлган экан. Бундан ун йиллар муқаддам ул муҳтарама зот вафот этадилар. Уша вақтларда атеизм айни гуллаган, динга, миллий урф-одатларга қарши ута бемаъни ку-раш авжида эди. Шундай бир телба кунлар эдики, яқин кишисининг жанозасида қатнашгани учун ҳам коммунистларни фирқадан учуришарди! Бояғи оли-мимиз онаси дафн этилаётганда жанозасига бормаган. Ҳатто дафн маросимида ҳам қатнашмаган. Ишхонаси-да утирган!..

Орадан кўп утмай, фариштадай покиза рафиқаси

ҳам бандаликни бажо келтиради. Яна уша гап: на жанозада, на дафн маросимида иштирок этмаган. Кабинетида утирган.

Ё Қаҳҳор!..

Маҳалла аҳли газабдан жунбушга келган. Қизил партбилет, мансабни деб, уша даврдаги бетавфиқ фирқа раҳбарларидан қурқиб, виждонини, одамгарчиликни сотган. Шундай улкан аллома ўз иймонини иблисга қуш қўллаб топширган.

Астафурилло. Мен бандаи ожизга ўзинг шафқат эт, Аллоҳим. Ҳ.У.нинг умри мислсиз фожеа билан якун топган. Уғли кўр бўлиб қолган. Келини икки боласини етаклаб чиқиб кетган. Манфурлик шу қадар ошиб-тошганки, у фотиҳага келган аёлларга тегажоқлик қила бошлаган. Ота-бола иккови шаробхурликка чунонам берилишганки, ахийри бутқа винони ҳам таллашиб ичадиган бўлган. Утган-қайтган одамлардан винога пул беришни сўраб шилқимлик қилишгача борган улар. Бир куни ичимлик таллашиб, ўгли отасининг қўлини синдирган!

Шу кўйи шундоқ атоқли олим ўзини ўзи итдай хор қилиб ўлиб кетди. Жаноза ва кўмиш маросимларида санокли, маҳалладош саккиз-ўн одамгина қатнашган.

Эй Парвардигор! Ҳеч ким умри қандай тугашини билмайди. Узинг асрагайсан бундай юзи қароликдан. Сўқир даҳрийликнинг жазоси шу. Ёшлик-бебошлик паллаларида-ку ҳар нарса бўлиши мумкин дир инсон ҳаётида. Аммо, лоақал маълум бир ёшга етганида, киши ким бўлмасин — пешонаси етти қабат олимми ёки шоир, сиёсатдонми ёки амалдор, донишмандми ёки косиб, — Аллоҳ олдида истиғфор айтса, таҳорат олиб намоз ўқиса, дуоғуй бўлса, нима бўлгандаям эл-юрт олдида бу қадар юзтубан кетмайди. Тангри таоло уни бунчалик хор қилмайди. Майли, худо раҳмат қилсин ўша осий бандаларини ҳам.

— Ғарб адабиётида воқеанавислик кучли. Шарқ адабиётида эса панд-насиҳат устунлик қилади. Махсус «панднома», «насиҳатномалар» кенг тарқалган. Биринчисида кўпинча яланғоч севги, ҳатто рўйрост шаҳват намойиш этилса, иккинчисида муҳаббат пардали муҳаббат тарзида, баъзан рамз ва тимсоллар шаклида намоен бўлади. Бизда ҳам турмушимизга ғарбона ҳаёт тарзи чуқур сингишиб боргани сайин парда йўқола бошлади. Бунга Сиз қандай қарайсиз?

— Биз узгаларнинг ҳаёт тарзига ва таъсирига тез берилувчан миллат бўлсак керак. Бу ожизлик аломати. Чунончи, қалпоқ — шапкага, дастор — шляпага алмашибгина қолмади, балки уша шапка, шляпа остидаги нарса ҳам асорат остига тушди. Белбоғ йўқолди, буйинбоғ-галстук пайдо бўлди. Белбоғсиз қолиш, белбоғни ечиб ташлаш қадимда номардлик аломати бўлса, буйинни буйинбоғ сиртмоғига солиш ҳам шунга ухшашроқ маъно касб этди. Кишилarning ташқи қиёфаси узгариши уларнинг ички руҳий оламидаги силжишларни тўғри ифодалайди. Шу нуқтаи назардан булак йирик Шарқ мамлакатларини куздан кечирайлик. Хитойлар, араблар, ҳиндлар, форслар, аксарият, турклар ҳам уз миллий либосларини сақлаб қола олдилар. Уйлайманки, ҳар бир миллат уз ташқи шакл-шамойилига, узлигига, миллий салоҳиятига, ички руҳий оламига хиёнат қилмаслиги керак. Бинобарин, тил, адабиёт, тасвирий санъат, мусиқа, меъморчилик, театр ва кино тараннумида ҳам узига том маънода мустақил миллатгина узлигини сақлаб қолиш қудратига эгадир. Ахлоқда, одобда, маънавиятда, адабиёт ва санъатда парданинг кутарилиши биз учун катта йўқотиш деб уйлайман. Кейинги вақтларда, хуррият шарофати билан сувлар анча тиний бошлаганини алоҳида чертиб ўтиш даркор.

— Уғит, панд, насиҳат бизнинг тарихан қарор топган маънавий-руҳий яшаш тарзимиздир. Бу зоҳирий-патриархал аломат эмас, чуқур руҳий ички олам инъикоси. Шундай эмасми?

— Жуда ҳам шундай. Эътибор қилинг-а, биз айтиб берган уғитларни, ҳикматли гапларни, ибратли ишларни умримизнинг турли даврларида — ёшлигимизда, урта яшарлик пайтимизда, кексайганда, ночор аҳволга тушганда бот-бот эшитиб борамиз. Қизиги шундаки, ҳар бир даврда уларни, айтиб берган панду-насиҳатларни бошқача, яъни ҳар хил қабул қиламиз. Ажаб: юз марта эшитган гапинг эндиликда худди биринчи марта тинглаётганингдай туйилади сенга. Сабаби, гарчи сен уша сенсан, лекин ҳаётингнинг турли паллаларида сен «уша-уша сен» эмассан. Чунончи, ҳар қандай ҳолда ҳам «бултурги Эшмат» булиб қолишинг қийин. Ҳар бир инсон онадан туғилиб, дунёни таний бошлар экан, уни ўзи учун янгидан кашф этаётгандай бўлади.

Баайни дунё ҳам уни янгидан кашф этаётгани сингари. Бояги дилбар бир қўшиқда айтилганидай:

Гарчи бу эски дутордир, аммо навоси ўзгача!..

Ҳеч ким онадан олим бўлиб туғилмайди. У олимлик хирқасини кийган донишманд инсон бўлиб етишганида ҳам, ҳамма қатори турмушнинг паст баланд ўрқачларини босиб ўтишга, хатолар қилишга, шу хатоларни тузатишга мажбур бўлган. Албатта, ҳар бир кишининг қонида ворисийлик ибтидолари бор. Шунинг учун ҳам етти пушт аждодлари, ота-боболари ким бўлганига қараб, ҳар ким ҳар хил шахс бўлиб етишади-да. Ҳар ким ҳар хил қилиқ кўрсата бошлайди...

— Отанг кимчи, онанг кимчи — ўтириб ортингни чимчи, деган нақл бор. Демак, боболаримизнинг сиймоларига қараб, бизнинг қиёфамизни суратга тушурса булар экан-да?

— Ва аксинча. Минг йиллар муқаддам, етти пушт нарида ўтган бобою бобокалонларимизда, момою момокалонларимизда мавжуд яхши фазилатлар ҳам, жирканч иллатлар ҳам биз — дунё гўдақларида такрорланишга мойил экан, биз буни билмаймиз ва сезмаймиз. Чунки уларни ўз кўзимиз билан кўрмаганмиз-да. Бинобарин! Аждодларимизга қараб биз авлодларнигина эмас, балки биз авлодларга қараб ўтмиш аждодларимизнинг ким бўлганлиги, уларнинг қиёфаларини бир қадар аниқ билиб олишимиз, тўғри тасвирлашимиз мумкин. Бас, қонда, наслда, ирсиятда, генетикада жуда гап куп. Ирсият илмини дуруст билмай туриб, биз касалликларни даволай олмаймиз, янги нав ва турлар яратиш амри маҳол. Таълим-тарбия ирсият негизига қурилгандагина самарадор бўлади. Атеизм буни инкор этиб келди. Фожеанинг илдизи мана шу ерда.

— Бир инсоншунос сифатида, баний башар қиёфасидаги қандай аломат ва ҳолатлар Сизни лол-ҳайрон қолдиради?

— Одамзоднинг энг мураккаб муаммоларни ҳал қилишга ақли етгани ҳолда, энг оддий нарсалар олдида ожиз қолиши сабабларини сира тушуна олмайман.

— Масалан, қандай?

❖ Илло, одамзоднинг турфа ирқ ва миллатларга, ҳар хил дин ва мазҳабларга парчаланиб кетганлиги манзараси унинг ягона антропологик илдизга эга эканлигига рўйрост ишора ва исбот эканлигига қара-

май, нима учун улар орасида ирқий, диний, миллий адоватлар мавжуд? Нега инсонлар бир-бирларини тушунмайдилар, тушунишни истамайдилар?

* Нима сабабдан уруш ҳозирга қадар халқлар орасида қонундан ташқари деб эълон қилинмаган?

* Бировлар ариқ қазиб сув чиқазиш, шаҳарлар қуриш, боғ-роғлар барпо этиш билан узларини бахтли деб ҳисобласалар, бошқалар ариқларни қумиш, атроф-муҳит ва сувни булғаш, шаҳарларни вайрон қилиш, ҳаммаёқни харобазорга айлантиришдан ҳазар қилмасликларининг боиси нима?

* Бир рус адиби (А. П. Чехов) айтганидай, агар ҳар бир киши атиги биттадан кучат утқазса, ер юзи жаннатга айланади. Қанчалар оддий нарса! Нима сабабдан одамлар бунга риоя қилмайдилар. Наҳотки, биттадан кучат утқазмиш шунчалар душвор булса!..

* Агар Тошкентдай шаҳри азимда гир айлантриб экилган бефойда, на мева, на тароват, на файз бермайдиган дов-дарахтлар ўрнига минг-минглаб гектар майдонларга узимизнинг терак, ширин-шакар мевали дарахтлар экилса, ахир, бу қурилиш ускуналарига, мева-чевага булган эҳтиёжнинг каттагина қисмини қоплайди-ку. Сайроқи қушлар нашъу намоси: чуғур-чуғур ортади. Сассиқ қайин дарахтига қуниб, чаҳ-чаҳлаб сайраётган булбулни ким кўрибди?

— Дунеда ким куп? Яхши одамларми ёки ёмонлар?

— Умр бўйи санаб адоғига етолмадим. Аммо бир нарса аниқ. Нокас одамлар куп булганида, руҳий мувозанат бузилиб, она замин ағдарилиб кетган, қиёмат қойим булган буларди. Дунё яхшиларнинг елкасида туради. Шуниси борки, ёмон битта булса ҳам — куп, яхшилар мингта булса ҳам — кам.

— Бетакаллуф савол учун узр. Сиз яхши одамми-сиз ёки?..

— Валлоҳий! Нима десам экан? Бунақа усал суроқни биринчи топқир эшитишим. Яхши одамман десам, ким узини ёмон дейди? Ёмонман десам, унчалик туғрига ҳам ухшамайди. Узини ёмонман деб ҳисоблаган одам, чиндан ҳам, яхши булмайди. Кимки узини севмас экан, уни бошқалар ҳам севмайди. Мени қийнаб нима қиласиз. Узингиз жавоб бера қолинг: қандай одамман?

— Яхши одамсиз.

— Яшанг. Ўзим ҳам шундай дерсиз, деб турувдим. Аммо, жилла ундай ҳам эмас. Яхшига — яхшиман,

ёмонга — ёмон. Бир яхши қўшиқда шоир яхши айтган:

*Яхшига яхшиману, ёмонга ёмонман,
Умрим борича-ей халқим томонман.*

— Йўқ, Сиз ёмонга ҳам ёмонлик қилолмаслигингизни узингиз эътироф этдингиз-ку.

— Келинг, Сизнингча булақолсин.

— Узингиз, ўз ҳаётингиз ҳақида нима дея оласиз? Бошқаларникига ўхшаган ва ўхшамаган жиҳатларингизни узингиз пайқайсизми?

*— Эл начук топқай маниким,
Ман узимни топмомон —*

деганлар ҳазрат Алишер Навоий.

Бир куни мавлоно Боязид Бастомийнинг (бир хил манбаларда Бистомий ёзишади) хонадонларига келиб, дарвозаларини қоқди бир киши. Соҳиби хонадон ичкаридан туриб сурайдилар:

— Ким керак?

— Жаноби Боязид Бастомийни кўрмоқчи эдим.

— Ажаб, — дейдилар ул зот, — дарвоқе, Бастомий узимга ҳам керак эди. Неча вақтлардан буён ахтариб юрибман. Тополмайман, тополмайман...

Шу сўзларни айтиб, ул зоти шариф эшикни ҳам очмай, ичкарига кириб кетадилар...

Мана икки улкан мутафаккирнинг фикрлари. Ҳа, инсон дунёни таниди, билди. Табиат ҳақида жуда кўп нарсаларни узи учун кашф этди. Бу ёруғ дунёда ундан-да буюк, доно хилқат йўқ. Зеро, Аллоҳ мўъжизаларга тўлиб-тошган бу ёруғ жаҳонни унинг учун яратди-да. Узининг борлигидан дарак бериш учун. Одамзод ернинг қудратли тортиш кучини енгиб, кўкларга парвоз қилди. Коинот сари йўл олди... Денгиз остида шаҳарлар барпо этди. Узига-узи тақлид қилиб, темир-одамлар ясади. Унинг ақл-идрокига ҳам, закосига ҳам тараф йўқ. Бироқ! Биз, Одам алайҳиссаломнинг фарзандлари, узимизни-узимиз таниб-билиб олдикми? Агар одамзод уз инсоний матлабини дуруст англаганида, миллион-миллион йиллик ҳаёти давомида ақалли бир дона тирик мавжудот, лоақал биттагина чумоли ярата олмагани ҳолда, бутун Ер юзини, барча тирик мавжудотларни кунфаякун қилиб, беному-нишон

йўқ қилиб юборишга қаратилган даҳшатли курулларни ясаган булармиди!..

Инсон... Бунёдкор ҳам узи, бузгунчи ҳам узи. Ҳзи барпо этади, узи емиради. Ҳзи-узига султон, узи-узига кул, мутеъ.

Узим ҳақимда билганларим шу: барча яхши инсоний сифатларим билан, — агар шундай сифатлар менда бўлса, — булар учун мени йўқдан бор қилган Парвардигорга, ота-онамга ҳамда одамларга, жамиятга бурчдорман. Барча ожизликларим, заифликларим, қусурларим — шахсан узимники.

— Кишининг исми жисмига монандми? Унга қўйиладиган ном тасодифийми? Ном уша ном берилган шахсга нисбатан бефарқми?

— Бу муаммо мени куп уйлантиради. Менимча, тасодифий ҳам эмас, бефарқ ҳам эмас. Янги туғилган фарзандга қўйиладиган ном, — қуполлигим учун узр сурайман, — кучук боласига бериладиган номдан фарқ қилиши керак, ахир! МЭЛС, Вил, Нинел, Клара, Маузер, Стахан, Революция, Октябр ва ҳоказо. Шу ҳам гапми? Биз учун мутлақ мантиқсиз бўлган шундай номларни ташиб юрган кишиларнинг айби эмас бу, албатта. Булар уша турғунлик даврининг муҳри, пупанаклари. Ҳолбуки, шарқона номлар, аксар, илоҳий мазмун-мундарижага эга. Ҳозир қандайлигини билмадим, илгари гудакка Қуръони Каримдан олиб ном қўйиларди. Қодир, Муҳаммад, Раҳмон, Раҳим, Азиз, Мустафо, Салом, Карим, Жаббор, Холиқ. Дунёвий ва тарихий номларимиз ҳам гузал: Нафиса, Шарофат, Гуландом, Гулираъно, Назокат, Шафоат, Муяссар, Темур, Алишер, Улуғбек, Наргиз...

Уз исмим хусусида. Гайбуллоҳ. Бу «гайб» ва «Аллоҳ» сўзларидан таркиб топган: Аллоҳ бу бандани ожизни гойибдан ато этди, деган маънода. Олайлик, «илми гайб» — Парвардигорнинг узигагина аён бўлган илм; «лисонул гайб» — сирли тил, сирлар муҳасам бўлган тил. Ҳужа Ҳофиз Шерозийнинг газаллари, аксарият, лисонул гайба ёзилган. Умуман, Шарқ мумтоз адабиётининг нодир жаваҳирларини чуқур тушуниб етиш учун қадимда маҳсус шарҳлар битилган. Чунончи, Искандар Зулқарнайн, Чингизхон, соҳибқирон Амир Темур, Мирзо Улуғбек Қурагон, Жалолоддин Румий, Абдураҳмон Жомий, Алишер Навоий, Бобораҳим Машраб, Абдулқодир Бедилларнинг табаррук номлари ва таҳаллусларини, том маънода Ҳазойинул

маъоний ҳисобланмиш асарларини қули гул шорихларнинг талқини ва тушунтиришларисиз англаб етиш қийин. Шу уринда эслаб қуйиш жоиздир: Бедил уз ўқувчилари, шорихлари, бедилхонлар таърифида Абулмаъоний, яъни «Маънолар отаси» деб эъзозланган. Бас, мазмуни теран, бадиияти ниҳоятда сержило бўлган бу асарларни «оддий куз», йўқсулий идрок ила ўқиш китобхонга кўп нарса бермайди. Жун мутолаа тафаккурни бойитмайди, юксак санъат обидаларининг қадр-қимматини пасайтиради... Ҳамд-сано ёлғиз Худого ярашади. У «ал-Мутакаббир»дир.

— Ота-онангиз Сизга кароматли ном беришган. Номингизда, исми шарифингизда ҳам Аллоҳ таолонинг номи зикр этилган: Ғайбуллоҳ, Салом. Шу муносабат билан сурамоқчийдим: ўзингиз бунинг таъсирини сезасизми? Каромат кўрсатиш маъносида, демоқчиман.

— Йўғе... Муъжиза Аллоҳга, каромат пайғамбарларга хос сифат. Ўз жамолини бирон кимсага ошкор этмагани ҳолда, миллион-миллион одамларнинг унга иқрорига сазовор бўлиш — шунинг ўзи ихтиҳойи каромат эмасми? Кишилар гоҳида ўз кўзлари билан кўриб, билиб, ушлаб, сезиб тургани ҳолда, айрим нарса ва ҳодисаларга ишонмайдилару, Маъбудни, яъни яратган Эгамни кўз билан кўрмай туриб, унга иймон келтирадилар. Туғри-да. Кўз алдаши ҳам мумкин. Кўриниб турган нарса асл кўриниб турган нарса бўлиб чиқмайди баъзан. Сароб бўлади. Аллоҳни эса кўз ёки бошқа сезги аъзолари билан эмас, қалб билан, бутун вужудинг билан, таъбир жоиз бўлса, қалб кўзи билан кўрасан. Зеҳни ўткир киши Аллоҳ таоло ва таборакни кўз билан ҳам кўради. Бошқача айтганда, атроф муҳитда, ўзи кўриб турган жамийки нарса ва ҳодисаларда Халлоқи оламнинг иродаси ва даҳоси мужассам бўлмиш. Чумолидан то қуёшгача, майсадан то тоғтошларгача, томчидан то тошқин дарёлару, беҳудуд денгизлар, океанлар, бепоён осмон, саноқсиз сайёраларгача... бари Худонинг каромати. Ақлинг лол қолади кишининг! Осмон жисмларини қандай куч бир моромда ушлаб тура олади, ҳаракатлантиради? Қандай қилиб улар бир-бирлари билан тўқнашиб кетмайди?..

Айрим кишилар: мен фақат кўзим билан кўриб турган ашёгагина ишонаман. Унинг борлигига амин бўламан, дейди. Бундай муҳокамада иккита қусур бор.

Бири: куз билан курса, ҳамма ҳам ишонади. Бунинг учун катта ақл керак эмас. Катта ақл керак шунинг учунким, сен Аллоҳни кўрмай туриб кўр! Ахир, У сени йўқ жойдан барпо этди, бор қилди. Сен эса, аксарият, бор нарсадан ҳам бирон янги асбоб-ускуна кура олмайсан. Бу ҳақиқатни рад этиш учун киши қанчалар гумроҳ ва мислсиз, меъёрсиз, чексиз калтабин бўлиши керак.

Иккинчи қусур шуки, ҳар қандай ўткир куз ҳам ожиз. Фақат Аллоҳ эмас, атрофимизда оддий инсоний куз билан кўриб бўлмайдиган бутун бир салтанат мавжуд. Микроблар оламини кўриб бўлмайди. Радио ва ойнаи жаҳон тўлқинларини кўриб бўлмайди. Минг турфа фаришталар, парилар, арвоҳлар, инс-жинслар, ёруғлик ва зулмат элчиларини кўриб бўлмайди. Шундан кейин ҳам «мен кўрмаган нарса — йўқ нарса» деб бўладими? Менимча, одамзоднинг кўрадиган нарсасидан кўрмайдиганлари чандон кўпроқ. Уларни асло инкор этиб бўлмайди. «Менга кўринмайди» деб.

Муъжиза кўрсатиш Худонинг иши. Узига хос бундай хусусиятларни: баъзи бир илоҳий хислатларни узининг ёрлақанган бандалари, ҳабиблари, пайгамбар, авлиёю анбиёларга ва бошқаларга ҳам юқтиради. Мусо пайгамбар, Исо пайгамбар, жаноби Муҳаммад саллаллоҳи алайҳи васаллам, Сулаймон пайгамбар, Хизр алайҳиссалом ва бошқа кўп азизлар, Баҳоуддин Нақшбанд, Хужа Аҳмад Яссавийлар ҳам жуда кўплаб ҳайратангиз каромату муъжизалар соҳиби бўлишган.

— Кўп кишилардан, жумладан бир қанча шахсан воқиф бўлганлардан эшитганмиз. Дарвоқе, узингиз китобларингиз ва мақолаларингизда тасдиқлагансиз ҳам. Содир этган бир қанча ишларингиз сирли, масиҳий нафасдан холи эмас. Бир китобингизга «Ваҳийдан келур бир садо» деб ном қўйгансиз. Бу ҳам тасодифий эмас...

— «Яхшиси, бўйнингизга олинг», демоқчисиз-да? Йўқ, менда илоҳий зако, яъни Аллоҳ томонидан берилган хусусиятлар бор, деб даъво қилолмайман. Негаки, ҳамма қатори оддий, хом сут эмган бир бандаман. Лекин мен мол-мулк, шуҳрат, лавозим, шахдушаҳват бандаси эмасман. Аллоҳнинг бандаси, пайгамбарнинг умматиман. Аммо мана шунинг узи: «ло илоҳа иллаллоҳ»га — Аллоҳдан бошқа Аллоҳ йўқлигига иймон келтириш, калимаи шаҳодатни билишнинг узиёқ катта гап, деб уйлайман. Ҳар қандай каромат-

нинг уқ илдизи шунда. Ҳақиқий ибодат бу ботиний ибодатдир. Менинг эътиқодим шундай: сен Аллоҳ билан бирга булсанг, Аллоҳ ҳам сен билан бирга. Бас, дуч келган ҳар қандай беш кунлик даҳога эмас, ёлғиз Аллоҳнинг узига ибодат қилмоқ вожиб.

— Каромату муъжиза, гайри табиий ҳодисалар масаласида Сизнинг иқрорингиз хусусидаги гапни давом эттираман. Ҳозир йул-йулакай яна муҳим бириккита жумбоққа ойдинлик киритсангиз. Сиз шуро даврининг одамисиз. Шуровийлар замонида салкам уттиз йил давомида КПСС мафкурасини тарғиб-ташвиқ қилгансиз. Ҳа-да! Шуро тузумининг нон-тузини егансиз. Даҳрийликка сажда қилгансиз. Айни вақтда, қандай қилиб узлигингизни сақлагансиз? Собит, ҳудожуй бўлиб қолгансиз? Сувдан қуруқ чиқиб буладими?

— Умуман мушкул, мен учун эса мароқли савол. «Даҳрийликка сажда қилгансиз?» деган даъводан булак деярли ҳамма гапларингиз туғри. Сувда чумилаётган кишининг сувдан қуруқ чиқиши мумкин эмас. «КПСС мафкурасини тарғиб-ташвиқ қилгансиз» деган даъвони рад этаман шу важданки, аввало, ҳар қандай тазйиқларга қарамай, фирқа аъзоси бўлмаганман. Мен мафкурашунос, сохта тарихшунос эмас, балки таржимашунос эдим. Қолаверса, уша машъум тургунлик йилларида партия сафига ўтганларнинг барчасини ҳам бир зайлда салкам «халқ душманига» чиқазиб қуйиш инсофдан эмас. Чунончи, мен ва минглаб менга ўхшаганлар қанчалик собит партиясиз бўлсак, шунчалик ҳалол, эътиқодли, содиқ фирқа аъзолари ҳам булганлигидан куз юмиш керакми? Йуқ! Энди «КПСС мафкураси»га келганда, келинг, кулимизни куксимизга қуяйлик: ёмон мафкура эдими? Фуқаролар, халқлар, тиллар, барча миллий республикалар тенг ҳуқуққа эга, деган тамойилнинг нимаси ёмон? Миллатлар ўртасида дустлик, биродарлик, оқибат, ўзаро ёрдамни таъаб қилинса, наҳотки бунинг рад этиш керак булса? Йуқ, айни муддао. Халқлар, мамлакатлар, фуқаролар олдида бундай ижтимоий неъматларга эришиш барча замонларнинг асл ва адл муддаоси бўлиб қолаверади. Лекин!!! Бу ерда камида иккита зиддият бор. Коммунистик қизил мафкура худога мункир келиб, динни «халқ учун афъюн» деб эълон қилди, уни бусбутун инкор этгани ҳолда, ўзи барча дунё динлари томонидан илгари сурилган ва халқлар онгига сингдирилган биллурий талабларни қабул қилиб олди. Фарқи шунда эдики, дунё

вий динлар Худо номидан эълон қилган ижтимоий муносабатларни коммунистлар турли фирқалар, инқилобчилар, йўқсул даҳолари номидан айтиб, амалга оширмақчи бўлдилар. Хуш, оқибат қандай бўлди? «Шоҳу гадо баробар» деб шоён қилган диннинг даъволари тўғри ва самимий бўлгани ҳолда, мислсиз ижтимоий-ғоявий уғрилиқка (плагиатликка) журъат этган уша иймонсиз мафкура ўз даъволарида изчил бўлиб қола олмади. Билъакс, тил учида илгари сурилган мақбул шиорлар, аксарият, ҳаётда бутунлай номаъқул ғайри миллий, ғайри инсоний хатти-ҳаракатлар билан алмаша бошлади. Халқлар ҳеч қачон мунофиқона мафкурани қабул қила олмайдилар. Айрим лақма шахсларни, қолоқ кишиларни алдаш мумкин. Аммо бутун бошлиқ халқларни абадий лақиллатишнинг иложи йўқ. СССРнинг парчаланиб, пароканда бўлиб кетганлигининг бош сабаби шу, деб ўйлайман.

Шуро ҳокимиятининг динга ёпирилиб ҳужум қилиши сабабларидан бири унинг ўз қавми, умматларини Худога банда, қул қилиб бериши эди. Аслида эса худди шу даъвода диннинг яна бир устиворлиги аён бўлади. Бошқача айтганда, дин фақат яратган Парвардигорга банда бўлишга даъват этади. Зеро, Худо қаршисида шоҳу гадо баробар. Халқни эзувчи, унинг ҳисобидан тотлиқ-тотлиқ егувчи ҳукмдорлар, Худованди Каримнинг буюрганларига шак келтирган золимлар охиратда ўз қилмишларига яраша қаттиқ жазо оладилар. Уларга ута даҳшатли дузах азоблари ҳозирлаб қўйилган.

Хуш, Худога соя ташлашга уринган қизил мафкурарчилар ўзлари нима қилди? Илгари биргина Худога банда бўлиш, фақат Унга ҳамд-сано ўқиш жоиз деб топилган бўлса, қизил Шуролар даврида эркин ва ҳур деб эълон қилинган инсонлар нафақат йўқсул доҳийлари, балки баъзан йил сайин, ой сайин алмашишиб турган ҳар бир янги «даҳочалар», «генсеклар»гина эмас, ҳатто ҳар бир райком, обком, марказком котиблари, мелиса, прокурор, суд, ҳарбий комиссар, турлитуман марказий ва маҳаллий назоратчиларга ҳам чинакам қул бўлиб қолди. Фақат якка шахслар эмас, бутун бошлиқ халқлар таъқибга олинди, бехонумон қилинди. Шовинизм рўйроқ қутургандан қутуриб кетди... Мунофиқликни хаспушлаб бўлмайдиган ҳолга келди. Дил билан тил айру тушган жойда нима бўлади? Парчаланиш, смирилиш, чириш, ҳалокат юз беради. Бу муқаррар.

Тақдир тақозоси ила ноёб бир тарбия олиш бахтига мушарраф бўлдим. Раҳматлик дадам мулла Тожи Салом эскича, илми қадимдан яхшигина саводхон киши эдилар. Бидъат ва хурофотдан йироқ, дунёвий ишларда ҳам соҳиби тадбир бўлиб, гоят зукко, билагон, маърифатпарвар бўлганларини атроф туман одамлари яхши билишарди. Якка фарзанд бўлганим боис, мени на ерга, на кукка ишонишмасди. Айни вақтда, не ажабки, мен болакайни сира эркалатишмас, қўлимга жарақ-жарақ пул беришмас, оиламизда «бола азиз, одоби ундан азиз» деган қараш ҳукмрон эди.

Падаримиз менинг янги дунёвий илмлардан атрофлича, тўла баҳраманд бўлишим учун барча шароитларни яратган эдилар. Айни вақтда комил мусулмон бўлишимни истардилар. Бироқ калтак остида қилмасдилар бу ишни. Одатда, каллаи саҳардан туриб, мен ухлаб ётган каравотнинг ёнига оҳиста келиб, Қуръони Каримни овоз чиқазиб ўқирдилар. Айрим сура ва оятларни ёдлаш учун қайта-қайта баланд овозда мутолаа қилардилар. Энди билсам, қиблагоҳим илмий методика соҳасида жадид (янгилик яратувчи) зиёли эканлар. Чунки шу тариқа ҳар кун қўлоқларим остида Қуръон тиловатлари билан Ҳадис ўғитлари жаранглаб турар, уйқу аралаш арабча илоҳий таълимот, талаффуз ва қироатларни дилимга ҳамда миямга сингириб борганман. Узим буни билмаган ҳолда!

Гурингизга нур ёғилсин Сизнинг бошимда чароғбоним, мунисим, мушфиқ отам! Сиз теша тегмаган, антиқа, фалсафий фикр-мулоҳазаларга кон, узбекнинг аслию наслини, сифатию сажия-тийнатларини, ислом маданияти, шарқ одоби, мусулмончилик асослари, асл миллий урф-одатларни билишда тенги йўқ донишманд бўлган экансиз, энди билсам. Кошкийди узимизнинг ўша қутичадай чоққина ҳовлимиздан изларингизни тополсам, кўзларимга суртсам. Кошкийди кийимларингизга сингиб қолган шиптир тер ҳидларидан тўйиб-тўйиб нафас олсам... Сиз менинг қаршимда икки дунёнинг — диний ва дунёвий билимларнинг дарвозасини ланг очдингиз. Ёруғ олам билан охират манзараларини намоёиш этдингиз. Бу дунё лаззатларидан, охират хабарларидан қанчалик баҳраманд бўлиш мумкин бўлса, шунчалик сарафроз бўлдим. Минг афсуски, узимга гал келганда, бу азалий анъана ришталари узилди... Фарзандларимга ана шундай катта тарбияни бекаму кўст муҳайё эта олмадим. Сизнинг

арвоҳингиз ҳам, болаларим олдида ҳам таобад қарздор бўлиб қолдим. Бу гуноҳим учун Аллоҳ ва арвоҳлар олдида ҳар қандай жазога мустаҳикман. Начора. Буқаламун замона зайли шундай бўлди.

Дадам мулла Тожи Саломнинг менинг тарбиям хусусидаги меҳрибончилиги фақат шахсий саъй-ҳаракатлар билан чекланмасди. Ул зот (жумладан мен ҳам, албатта), Саййид Муҳйиддин Абдулқодири Жилоний: ҳазрат Ғавсул Аъзам разияллоҳи анҳунинг муридларимиз. Шу муносабат ила ҳовлимизда ҳар ойнинг II — санасида махсус маросим — хатми Қуръон қилинарди. Ҳар гал бу маросимда 5-10 кишидан тортиб 80-100 нафар одам тўпланмишди. Бу муборак хатмларнинг сел бўлиб янграган сеҳрли оҳанглари, «Сураи ёсин»дан ўқилган оятлар, зикр, нидо, муножот, «Меърожнома»дан таваллолар ҳар қандай тошбағир кишини ҳам симобдай эритиб юборар, одамлар беихтиёр юм-юм, пиқ-пиқ йиғлар эди. Мен норасида мурғак қалбнинг шууримнию, дил пардаларимни бу оҳанглар ларзага соларди. Гарчи илк кезларда ҳеч нарсани тушуниб етмасам-да, ўша самовий сирли муножотлар қулфи дилимни очиб юборар эди.

Дадам дин пешволарини жуда ҳурмат қилар, уларнинг талаффузи ва талқинидаги айрим бир хил қусурларни тузатиб борар эдилар. Шу сабабдан, ул зотнинг суҳбатларидан ҳар қандай мулла ҳам барҳаманд бўлишдан истиҳола қилиб турарди. Айни чоқда, қиблагоҳ қўли очик, ширингуфтор ва дастурхондор киши бўлганларидан Худонинг берган ҳафтасида, бозор куни бирон сабаби тирикчилик ёхуд савдо-тижорат ташвишида атроф-жавонибдан, узоқ-яқиндан келиб турадиган меҳмонлар билан хонадонимиз банд бўларди. Камина уларнинг менга қўл очиб қилган дуоларидан, кажрафтор фалакнинг зулмларидан, Сибир сургуни, қамоқ азобларидан паст овозда пичирлаб сузлаган сирли ҳикояларидан хабардор бўлиб, анграйиб утирардим. Бу даҳшатли зулмларнинг асл сабаблари ва сабабкорлари кимлар эканини тушуниб етишимга салкам ўн беш йил бор эди ўша кезларда.

ЭҲ, ҚИБЛАГОҲ, ҚИБЛАГОҲ!

Падари бузургимиз художўй, диндор одам бўлганларидан дарёдил, теран денгиз, хаёлпараст десам дуруст булмас-ку, беҳудуд кенг тахаййулот оламида

яшайдиган инсон эдилар. Аммо дунёвий шахс сифатида ниҳоятда чапдаст, маҳнаткаш, фаол булганлар. Бир гал у кишининг нозик фикрловчи, тадбиркор эканликларини куриб, чунонам фахрланганман.

...Қибла томондаги айвонимизнинг сомонсувоқ томи беҳад огирлашиб кетганидан, заваррови қоқ белидан синиб, иморат бугун-эрта кулаб тушадиган булиб қолганди. Дадам бир кунни қаршимиздаги ҳамсоямиз уста Иноят тоғани чақирдилар. Бу киши етти пушти иморат устаси утган қули гул бир одам эди. Хатирчи мулкида бундан-да уста иморатсоз утмаган. Аммо узи феъл-хуйли, бир сўзли, узига хийла бино қуйган мутақаббир устазода сифатида ном чиқазганди. Дадам унга қадди дол булиб букилиб ётган айвонни курсатдилар. Аҳволни куриб, уста Иноятнинг кайф-пайфи учиб кетди.

«Бузасан айвонингни. Бузиб янгидан қурасан, жура, вассалом», — деди қатъий қилиб.

«Нима? Бузасан?! Агар сен чиндан уста булсанг, бузмасдан тузат-да».

«Эсинг жойидами, мулла Тожи, — деди у тажанг булиб. — Уликни ҳам тирилтириб буладими ҳеч жаҳонда!»

«Уста булсанг тирилтирасан-да, оғайни».

«Қандай қилиб?»

«Билмайсанми?»

«Э, қуйсанг-чи булмағур гапларни!..»

«Мана бундай қиласан: заварров остига манови бақувват тахтани ташлайсан. Синган жойининг остидан болорни тикка қилиб қўясан. Тагидан узунасига яна бир болор тирайсанда, буёғидан оёгинг билан босасан. Ана кўрасан нима булади!..»

Уста Иноятнинг жон-пони чиқиб кетди.

«Менга қара, — деди у Хатирчи шевасида дадамни болохонадор қилиб сўкиб. — Бор, тушингни сувга айт. Мулла булсанг намозингни ўқи. Менинг ишимга аралашма. Айвонни бузасан дедимми бузасан. Гап битта».

«Йўқ, гап иккита. Шу қалланг билан устачилик қилиб юрибсанми ҳали. Ҳайф-е. Ундан кўра «був!» деб қўяқол».

Шу топда мен дадамдан хафа булиб кетдим. Ростда. Мутлақо билмаган ишига нима қилади аралашиб, уз қадрини кетказиб. Иноят тоға туманнинг Бош қу-

рувчиси, қилни қирқ ёрадиган меъмор. Шундай одам билан баҳслашиб буладими!..

Аммо айвонни бузуш-бузмасликдан ҳам кура, тадбир муаммога айланиб жиддийлашган эди. Қизишиб кетган бизнинг «бобой» устага адл фармон бера бошлади.

«Хой, галварс» — удагайлади дадам. — Ундай булса, баҳслашамиз. Мен нима қилиш лозимлигини айтиб тураман — сен ижро қиласан, буптими?»

Уста Иноят бу шартга жон деб рози булди. Чунки дадамнинг тадбиридан ҳеч нарса чиқмаслигини дангал куриб турган эди. Мен ҳам титраб-қақшаб, ичимда: «Эҳ, уjar отажоним-а, иморатсозлик «дуойи қунт» эмаски, қойил қилсангиз. Мана энди шарманда буладиган булдингиз», деб узимча афсус-надоматлар чекардим.

Хуллас, иш бошланди...

«Хов анови бақувват тахтани ол»,

Тахта олинди.

«Заварровга ёпиштир».

Ёпиштирилди.

«Энди мана бу болорни тира».

Тиралди.

«Остидан манови кундани қуй».

Қуйилди.

«Энди анави узун болорни ол-да, кунда билан тик болорнинг остига миндир».

Миндирилди.

«Йуқ, болорнинг нариги учи қисқа, бериги учи узун булсин».

Бериги учи узун қилинди...

Кейин билсам, иш авжи қиёмига етган экан. Аммо уша кезде бунини ҳали билмайман. Дадамнинг узлари ҳам бир зум тарадудлангандай булдилар. «Лоп» этиб тадбир иш бермай қолса-я? Ана шармандалик! Жин ургур, Иноят тоға барча жабҳаларда галаба қилаётган эди, назаримда. У шодлигини ичига сиғдирилмай, менга қараб бир кузини муғомбирона қисди-ю, соқолини чайнаб турган уз муҳолифига қараб, бир нарса-ни қойиллатиб қуйгандай, тантанавор, пичинг оҳангда деди:

«Хуш, уста-мулла Тожи, яна нима қилай?»

«Нима қилардинг, БОС!» — дедилар амр қилиб.

«Нимани босай?...»

«Э-э, оёгинг тагидаги болорни бос!»

«Қанақа одамсан ўзинг, ахир иморат ҳаммамизни босиб қолади-ку».

«Бос дедимми, бос. Айвон устингга ағанаса, хуни-ни тулайман!»

Уста Иноят жони ҳалқумига келиб, алланарсалар дея гудуранди-да, ноилож дадамнинг амрини бажарди: болорни унғ оёғи билан паққос босиб юборди. Ё Гадой Селкин! Не куз билан курайликки, муъжиза содир бўлди: дабдала синиб қийшайиб ётган заварров даҳшатли бир тарзда қисирлаб қолди.

«Ё Тангрим!.. — деб қичқириб юборди чапани уста. — Ё Сулаймон пайгамбар! Устачилиқда суягим қотиб, бунақасини биринчи қуришим. Усталарнинг пири мен эмас, сен экансан, Тожи. Булди, бой бердим... — деб уйига равона була бошлади. — У ярамас-ей, қулингни совуқ сувга урмай ютдинг-а...»

«Тухта, Иноят, — дедилар дадам норози оҳангда. — Қаёққа кетаяпсан?»

«Булди, иш битди».

«А?!»

«Битди».

«Битгани йўқ, энди бошланди...»

«Тагин нима дейсан, совунгар?»

Мана буни қара. Ҳали тўғри булган эмас. Куздан ҳам қисганми дейман, нима бало? Яна камида икки қарич кутариш керак.

Усал булиб, қора терга ботган устайи калон болорни зарб-б-б билан яна уч марта босган эди, бояги тик ёғоч худди кутаргич крандай заварровни даст ростлаб, туппа-тўғри қилиб қўйди. Сўнгра унинг синган жойидан битта тиргович-устун қўйилиб, қолган чўп-ёғочлар олиб ташланди. Хуллас, ярим соат ичида йиқилай деб турган айвонимиз таъмирланди — бус-бутун ҳолга келди-қўйди.

Шу топда шуровий мактабда бир кун ҳам ўқимай туриб, механика ва физика илмининг қонуниятини нозик идрок этган шундай олиму муҳандис дадажоним билан ифтихор этиб, ич-ичимдан уни дуо қилаётган эдим. Уқигандан уққан яхши деганлари шу-да. Бояги фаранги устамиз, отамдан ҳам кура мен болакайдан купроқ изза тортди шекилли (кузини иблисона, бемаврид қисган эди-да, раҳматлик!), апил-тапил кучага урди узини...

«Менга қара, ҳой девона!..»

«Тагин нима дейсан?»

«Ие, меҳнат ҳақингни олмайсанми?»

«Э, бошингдан қолсин пулинг-е! Ҳе уша... Сен менга эмас, мен сенга ҳақ тулашим керак бу сабоқ учун. Пулингни ўзинг пишириб е».

Бу гал падари бузургвор ҳеч нарса демадилар. Фақат мен «ҳакамга» қиё боқиб, хиёл қошларини чимириб қўйдилар.

...Шундай. Мен бир йўла бир нечта мактабни хатм қилаётган эдим. Дадам билан онам мен полапонни чиниқтиришга, қанот қоқишга, ернинг оҳанрабо кучини енгиб, учишга, баланд-баландларга парвоз қилишга ҳозирлашаётган эди. Турган гап, отажоним, замон зайлига кўра, мени бирон мачит, мадраса ёки хонақоҳга мутавалли, имом, суфи ёки юртга қозикалон қилишни мулжаллаётган эмасдилар. Ҳовлимизнинг ортидаги мачит вайронага айланиб, сунгра татом бузилиб кетган ва нашавандхона булиб қолганди. Хонақоҳлар топталиб, отхонага айланган, мачит-мадрасалар зеру по қилинган, қабристонлар бефайз, чангалзор, салкам ахлатхона булиб қолган, пахтанинг дастидан ариқлар кумилган, дарёлар тусилган, бутун бошлиқ қишлоқлар, тегирмонлар, тарихий обидалар тугатиб юборилган эди. Аллоҳ, дин, иймон, намоз, рўза, мушкул кушодлар энг собитқадам, комил аҳли муслимнинг онгида ва қалбидагина гўё «эскилик сарқити» сифатида (астағфурилло) сақланиб қолганди. Чамамда, даданинг биргина ниятлари бор эди: ҳаётда ким бўлмайин — хоҳ муҳандис ёки шоир, хоҳ врач ёки муаллим, хоҳ ҳарбий ёки бастакор — ботинан эътиқодли асл мусулмон бўлишимни истар эдилар.

ТАБИАТ ВА ИНСОН

6-фасл

КАКЛИКЛАРНИ АСРАНГ, ОДАМЛАР!

АЛИШЕР НАВОИЙ ёзмишлар:

«Мажнун: — Бул ит эрмас, итлик — менда».

«Одамлардан қоч, чулу биебонларга, буриларга бор!»

Иосиф Ницше.

КУЗ ҚУРҚОҚ, ОЕҚ БОТИР

Ёдимда, туқсонинчи йилнинг феврал ойи эди. Қиш қаттиқ келди. Оғир хасталикдан сўнг, энди-энди «тетапоя» қилиб юраётганим. Гарчи шаҳардан узоққа чиқиш менга қатъиян ман этилган булса-да, наинки узоққа, тоққа қараб кетдим!.. Пойтахтдан етмиш чақирим нарида, Чарвоқ денгизи яқинида, Чотқол тоғининг шундоқ этагида каминага бир парча ер теккан. Жумҳурият Ёзувчилар Уюшмаси дала-боғ барпо этиш учун берган. Узоқ вақт ётиб қолганим учун далага бориш, ул-бул қуришга ҳам имкон бўлмади.

Кунларнинг бирида қаватимга Зоҳиджон Содиқий деган шогирдимни олдимда, таваккал қилиб жўнаб қолдик. Э, бўлганича бўлар! У ёққа етиб борсак... Ҳаммаёқ оппоқ қор. Ҳаво чунонам тозаки... кўкрагимни тўлдириб, енгил-енгил нафас оламан. Қиш ҳавосининг ҳам уз таровати бор. Тошкентдай шаҳри азимда диққинафас бўлиб, димиқиб ётган одам уёқларга бориб қолса, худди яккашин авахтадан озодликка чиққандай бўлади. Биздан бор-йўғи икки-уч соатлик масофа нарида, уйлайсизки, бутун бошлиқ Швейцария ястаниб ётибди.

Э, ношукур банда! Енгил, беғубор тоғ ҳавосидан... энтика бошладим.

Мен шу топда кўзни қамаштирувчи оппоқ чойшабга бурканиб ётган бийдай даладан узимга ажратилган жойни топмоқчи бўлдим. Аммо наинки бирон нарсани билиб бўлса. Кенг дала-туз. Тизза бўйи қор. Сахий қуёш нурида қор инжу зарраларидай живирлайди. Кўзни

қамаштиради. Табиатимда инжиқ болалиқдан қолиб кетган уजारлигим бор эмасми, шеригимни бир юмушга қушдим-да, кунчиқар томондан бошлаб ёлғиз ўзим юриб кетдим. Гирч-гирч-гирч-гирч...

Қор худди юмшоқ тушакдай ерни кучоқлаб етибди. Поёндоз дала кафтдай теп-текис. Аммо қорнинг тагида унқир-чунқир, ариқ, жарлик, уққонлар бор. Тушиб кетсанг додингни Худога айт. Ҳеч ким сени тополмайди. Тўғри асфаласофилинга жўнайсан. Кўз кўрқоқ, оёқ ботир. Қарасам, даланинг уртасига бориб қолибман. Бирдан ваҳима боса бошлади. Бу ерда кўхна қабристон бор, деб эшитувдим. Ер аста-секин эриётган қор тагида сувда бўккан нондай купчий бошлаган. Худо курсатмасин, бирон гўр уйилиб, лоп этиб тушиб кетсам-а... Ҳар эҳтимолдан, калимамни ўгириб олдим-у, яна олдинга қараб босдим. Чунки ортга қайтиш, чеккага чиқишнинг сира иложи йўқ: майдоннинг қоқ уртасида турибман.

Тиззамгача қорга ботиб, шалаббо бўлиб кетдим. Хуллас, ўн беш дақиқада босиб утса бўладиган жойда уч соатлар чамаси йўл юриб, тоғ ёнбағрига, виқор билан осмонга буй чўзиб турган минг йиллик чинор яқинига етиб келдим.

Уфф! Маррага етдим-ов. Йўловчи кишигина йўлнинг танобини тортади, дейишади. Чекинмай тўғри қилдим, деб ўзимни-ўзим овутидим. Қанчалик мушкул бўлмасин, истиқболга, фақат истиқболга қараб юриш дарқор...

Йигитга ўлим йўқ, агар у ўзини ўзи ўлдирмаса, қимирлаган қир ошар, деган гап бор. Ҳориб-чарчаб манзилга етиб келганимдан кейин, барча хавф-хатар ортда қолганини сезиб, ўзимни босиб олдим. Ён-верига синовчан назар ташладим. Қарасам, шундоқ қаршимда баҳайбат тоғ ҳамлага чоғланган шердай кўкрак кериб турибди. Хув ана, минг-бобо уша азим чинор. Она табиат билан юзма-юз турибман. Шаҳарлик одамга камдан-кам насиб этадиган фусункор манзара.

ПОЙИНГДА ТУРИБМАН УМИДВОР...

Шу пайт унг томондаги жарликка, чап биқинимда эса учта тут дарахтига кўзим тушиб, ниҳоятда қувониб кетдим. Ие, бу менинг ерим-ку! Ўз уйимга келиб қолибману, билмабман. Уни қаранг! Излаган топади,

дегани шу-да. Худди телба одамдай, атрофга аланг-жаланг қараб, овозимни баралла қуйиб қичқирдим:

— Ҳей тоғлар! Ложивард табиат! Она Чинор! Мени эшитаяпсизми? Сиз билан дийдор кўришиш менга тагин насиб этмиш. Мана пойингизда турибман. Орзу-умидларга гарқ. Ё Парвардигор, бу на муъжизаки, инсонни бунчалар сарафроз, дунени бу қадар гузал, табиатни интиҳойи сулув қилиб яратдинг!

Совуқ изғирин ялаб, пўстакдай тириштириб қўйган ёноқларимга уч-тўрт томчи қайноқ кўз ёшларим инди.

Шу пайт менинг ваҳший овозларимга акс садо бердим, ё уз эҳтиёжи юзасиданми, ҳеч бир қутилмаганда қулоқларимга бот-бот ғоят антиқа овоз эшитила бошлади:

— Какира-какир, какир-какир...

— Какир-какир, какира-какир...

Силсабил овоз секин-секин узоқлашиб, сўнди.

Ёраббий! Мастманми ёки ҳушёрманми? Ўнгимми ё тушимми? Наҳотки қуш сайраган бўлса? Йўқ, хаёлимда сароб жилваланган бўлса керак. Кишида шундай ҳолатлар бўлади. Айниқса ҳозир. Яна теварак-атрофга сарасоп солиб, синовчан қарай бошладим.

Дарвоқе, мана шу мен турган кимсасиз сайхон ер аслида ёввойи майдон эмас. Қизиқ, хув, ана, оёқ тарафда дунглик бор. Бу ерда бир вақтлар кимлардир яшаган. Эллик йил, юз йил, минг йиллар муқаддам қандай одамлар ўтганим, бу жойдан? Эҳтимол, худди шу турган еримда, оёқларим остида бирон улўғ инсоннинг хоки бордир? Мен уни кўрмайман. Аммо у, унинг арвоҳи мени кўриб турибди. Иймоним комил.

— Мен нотавон эзгу ният билан келганман бу ерга, эй арвоҳлар! Сизнинг ташландиқ, хароб ҳолда ётган ерингизни обод қилиш, боғ-роғ қуқартириш, сўнган чирогингизни ёқиш учун... Мадад беринг менинг ҳорғин руҳимга!

Шу пайт ҳалиги сеҳрли овоз тагин такрорлангандай бўлди:

— Какира-какир, какир-какир...

Сеҳрланган дев янглиғ, турган жойимда қотиб қолдим. Қимир этмайманки, шарпамдан сайроқи қуш ҳуркиб кетмасин деб.

Каклик!..

Шаҳар одами чўлу биёбон, дашту саҳро, тоғу тошни тушунмайди. Унинг идроки тўрт девор иқлимига

мосланган бўлади. Дафъатан мени қизиқтирган нарса шу бўлдики, бу кимсасиз ҳайҳотдай далада, тоғ-тошлар орасида... каклик нима қилади. Бошпана булмаса. Тизза бўйи қор қўйнида бошпанадан дарак йўқ. Совуқ, изгирин. (Гуё паррандаю-дарранда халқи фақат ҳайвонот боғида яшаши керак!)

Ҳа-а.. Уни қаранг! Турган жойимдан ярим чақиримча нарида, «кулбага» бало борми, шоҳона, ҳашаматли дала ҳовлилари қурилибди. Уларда яшаётганлардан битта-яримтаси роса миришкор одам эканда. Қойил. Қафасда каклик сақлаган кўринади. Ундай десам, шу қаҳратон қишда ким яшайди бу ерда? Совуқ, қимирлаган шарпадан дарак йўқ. Жонидан тўйибдими?.. Шу пайт яна ва яна:

— Какир-какир, какира-какир...

— Какир-какир, какира-какир...

— Войдод, овозингдан ўргилай, каклигим! Менга болалик чоғларимни эслатдинг. Биз аслида хатирчилик буламиз, билсанг. Навоий вилоятидан. Уруш йиллари эди. Дадам раҳматлик бир куни Лангар тоғларидан каклик жўжасини менга келтириб берганлар. У қўлга ўрганиб қолиб, ҳовли юзида худди товуқдай эркин сайр қилиб юрар, бот-бот сайрар эди. Худди сендай. Сайра, сайрайвер! Сен мени муборакбод қилаётганга ўхшайсан. Тушундим. Бугун шаҳарга жўнаб кетаётибман, билсанг. Энди баҳорда кўришамиз сен билан...

ЕМОНГА ЕҒ ЯРАШМАС

Орадан қиш утди, баҳор келди. Баҳор ўрнини ёз эгаллади. Ваъдам устидан чиқишнинг иложи бўлмади. Аттанг. Келолмадим. Узимдан ортмадим. Хуллас, утган йил ёзинг оёғию, эрта кузда, ниҳоят, Хужакентга келиб, бир ярим ой мобайнида қурилиш ташвиши билан юрдим. Яна уша какликнинг сайрашию, беғубор тоғ ҳавоси, шифобахш булоқ сувидан баҳрамандлик.

Бир куни қурилиш машмашаси билан куймаланиб юрган эдим, эски қадрдонимиз Абдулла ака келиб қолдилар. Чой устида мен каклик воқеасидан гап очиб, «бу кимники экан-а?» деб қизиқсинган эдим, у киши:

— Вой беғубор-ей, кимники буларди, Худоники-да! Каклик деган хумпар тоғда булмай қаерда бўлади! Тоғда турганингизни билмаяпсизми, домла? — деб қолди.

Дарвоқе! Кимсасиз тоғларда бундай жаннатосо

паррандани сайратиб қўйган Аллоҳимнинг каромати-ни қаранг-а!..

— Бу ер Сизга мадраса эмас, тақсир,— заҳарханда қилди Абдулла ака. — Ё шаҳри азимда бул, ё кўҳи баландда, деган. Сиз уша кўҳи баланд — Тошкандни томида турибсиз. Шаҳарни унутинг, бутам... Биласизми, яқинда бир ошнамит шаҳардан зерикиб, тоғ ҳавосидан нафас олишни кўнгли тусаб қолибди. Упкаси яллиғланиб қолган экан шўрликни. Ҳув анави узингиз билган чинор ёнидаги чойхона ёнида тўхтаб, булоқ сувидан ичдик. Оби-замзам! Тепадаги чойхонага чиқиб бир пас дам олган булдик. Бир вақт қарасам, у бир-икки энтикдию, паққос ҳушини йўқотди. Яхшиям, бахтимга шу уртада духтир ойимчалар дам олиб, овқатланиб туришган экан. Дарҳол ёрдам кўрсатилди. Бирови дори ичирди, кимдир ҳар эҳтимолдан санчқи (укол) урди. Бири жонсарақ булиб ҳушга келтирувчи дори (нашатир спирт) ҳидлатди ҳамки... бари бефойда! Не кўз билан кўрайки, нафас олиши оғирлашиб, жағлари қапишди хумпарни. Лаблари кукариб, ранги буздай оқариб кетди бирпасда... Кўз унгимда бир мусулмон улаяпти, қарасам! Ҳайҳот, нима қилиб қўйдим, а? Шунда бирдан ёдимга келса буладими (бировдан эшитувдим). «Кутаринглар бун!» — деб амр қилдим тезёрдамчиларга. Ҳалиги одамни аранг пастга тушириб, машинанинг ёнига олиб келдик-да, моторни гуриллатиб ут олдириб юбордим. Бензин ёниб, буруқсаб тутун чиқа бошлади. Шу денг, паққос ҳушсиз ётган одамнинг димоғини ҳалиги тутунга бирпас тутиб турдик. Бирдан кўзини очиб, урнидан даст туриб кетса буладими хумпар!..

Шунақа, бутам. Упкамит шаҳарни бузуқ ҳавосидан қуруқшаб, «капчоний» булиб кетган. Мусаффо тоғ ҳавоси билан ҳазиллашиб булмайди. Ёмонга ёғ ярашмас, дейди. Буёғига эҳтиёт буласиз, тақсир-домлажон. Бирон кор-ҳол булса, ёрдам бериш амри маҳол. Бензин тақчил, йигирма баробар қимматлашиб кетган, деб ҳазиллашди суҳбатдошим.

Шаҳарлик шаҳарлик билан уришса, «илоҳим уй-жой қуришни бошингга солсин!» деб қарганар экан. Бу ун йил илгариги гап. Ҳозир-чи? Тақчил қурилиш ашъеларига нарх-наволар афсонавор бир тарзда ошиб кетган шу кунларда нима дейиш керак?

Бир кунни Чирчиқ қурилиш омборхонасига тушиш учун Хужакент бекатида турган эдим, қарши тарафдан

келаётган ун чоғлиқ одам автобусдан тушди. Бу атрофнинг фуқаросига ўхшамайди улар. Олазарак. Ҳар бири тепадай, бир хилда кийинган, қорувли, ниҳоятда бақувват, ҳаммаси бир текис, сариқ мағиздан келган, мовий кўзли, девқомат. Рангидан қон томади. Юрагим «шув» этиб кетди. Кимлар булар? Қандайдир шубҳали, совуқ кўринди баччағарлар. Елкаларига илиб олган яшил йул халтасидан қўштира милтиқларининг учи чиқиб турарди. Наҳотки, беимон «боягилар» бўлса? Оти нимайди, ҳаҳ... Келинг, ушалар-да. Ундай десам, уст-бошларидан мелисага ўхшамайди.

Хуллас, ҳалиги милтиқли «чақирилмаган меҳмонлар» тўғри тоққа чиқиб кетишиди...

Эртаси куни тонгла саҳардан бутун водийни ўқ овозлари босиб кетди. Кеча бекатда кўрганим сўхтаси совуқлар ёдимда йўқ, бирон ҳарбий ҳолат содир бўлдимикан, деб ўйладим. Ҳали нариги ўнгирда, ҳали бериги қояда тартибсиз ўқ овозлари эшитила бошлади. Пақ-пуқ!.. Шарақ-шуруқ!..

Нима гап, ёв босаяптими? Бу қиёмат-қойим бирон ҳафта давом этди. Кети кўринмайди. Қимирлаган жой борки, бесаранжом. Тоғ ҳавоси, булоқ суви, роҳатбахш онлар барҳам топгандай бўлди. Водийдан файз кутарилди. Ҳавони ўқ-дори ҳиди босиб кетди. Куйинди иси димоқни қичиштиради. Хуллас, бу ёқларда чидаб бўлмайдиган жуда хатарнок аҳвол юз берди. Эй худойим, ҳарбий машқ ўтказишга шу ердан бошқа жой қуриб кетибдими, деб ўйлайман.

КУҲИ БАЛАНД, Ё ШАҲРИ АЗИМ

Қуйингки, бу даҳшатли ғулгуладан тамом безиб, шаҳарга, уйга қайтиб кетадиган бўлдим. Абдулла ака ҳам машинасида йулга чиққан экан. Ҳамроҳ бўлдим. Йул-йулакай у киши ҳам ўқ овозидан безиб шаҳарга қочаётганини айтиб қолди.

— Ҳаммасиям майлию, еру кўкни ларзага келтираётган отишмалар какликларни чўчитиб юбормасмикан? Улар безиб, бу ёқларни тарк этса-я?! Ҳарбий машқ ўтказишга бошқа жой қуриб кетганми? Буларнинг дастидан на одамзодга тинчлик бор, ва на паррандаю-даррандаларга!

— Вой домласи тушмагурей, — деди шеригим. — Сизга ҳайронман! Мулоҳазангиз анови қозоқнинг гапини эслатади. Айтиб берайми?

...Уруш йиллари бир содда қозоқ аскар нақ олти ой ертўлада (траншеяда) ётавериб, зерикиб кетибди. Буйруққа кўра, нуқул осмонга қараб ўқ узишаркан. Бир куни қизиқсиниб қолибди: немис қанақа одам экан, а? Уйга борганимда овулдошлар сўраб қолса нима дейман? У ҳам ўзимизга ўхшаган одамми ёки бирон бошқа махлуқмикан?..

Қозоқ ертўладан секин бошини чиқазиб, мўралай бошлаган экан, боши устидан ва қулоқлари ёнидан ўқлар визиллаб уча бошлабди. Физз-физз... физ-физ!... У чўчиб кетибдию, жон ҳолатда ертўлага олибди ўзини:

— Вой, шешенгди!.. Кузига тегедиям демейди-ғўй!..

Кулдим.

— Бу латифани менинг гапимга қандай алоқаси бор?

— Алоқасими? Қанақа «ҳарбий машқни» гапираяпсиз? Овчиларнинг иши-ку бу. Улар какликларни «чўчитиш» учун эмас... отиш учун келган! Жониворларга қирғин солиш учун, билдингизми?

Юрагим орзиқиб, алланечук бўлиб кетдим. Кўз ўнгимда у кунги бекатда турган хирсдай-хирсдай совуқ башаралар лаънати қотил қиёфасида гавдаланди. Тиш-тирноғигача қуролланган сўлоқмондай ёвуз овчиларнинг мутлақо ҳимоясиз какликларни омонсиз ўққа тутаётгани ниҳоятда энсамни қотирди. Инсон ҳам шунчалар йиртқич, йиртқични эса инсон деб бўладими! Хушовоз какликларнинг ўша галги маст бўлиб қийғоч сайраши эндиликда уларнинг самовотга муножотидай хазин эшитилди:

— Какира-какир, какир-какир...

ВАТАНИМ БОРМИ МЕНИНГ?

Республикамызда мустақиллик эълон қилинди. Диёримизнинг ўз байроғи, ўз тамғаси бор. Бироқ агар тез орада ўз дарвозасига эга бўлмаса, мустақиллик ҳақидаги шиорлар бу гал ҳам (тўртинчи маротаба!) ҳавойи ва мавҳум гапга айланиб қолиши ҳеч гапмас. Чув тушиб, алданиб қолаверамиз. Ё раббил оламин. Бундай бўлмаслиги учун шимол томондан эсаётган довул, совуқ шамолларнинг йўлини тўсиш керак. Вассалом. Бошқа чора йўқ.

Хуш, тоғ каклигининг... Жумхурият мустақиллиги-га қандай алоқаси бор?

Ватан нима? Бу фақат ҳудуд яхлитлиги, фуқаролар бирлиги, тарихан таркиб топган инсоний муносабатлар мажмуасидангина иборат эмас. Ер, сув, осмон, хонадон остонасидан то миллий чегарагача булган жамии нарсалар, оддий қум заррасидан то юксак тоғ қояларигача ҳамма нарса — Она Ватан.

Интиҳойи таажжуб: биз етмиш йил ичида «ватан» сузини катта ҳарф билан ёзиб келдик. Гуё ундан муқаддам ўз ватанимизга эга булмаганмиз. Шундайми-кан? Ўз мулкига: ўзлиги, инон-ихтиёри, иродаси, диний-ижтимоий қадриятлари, ер усти ва ер ости табиий бойликларига эгалик қила олмаган миллатнинг ватани бор деб буладими?

Ҳа, булбул ҳам, зағизғон ҳам, бедона, типратикон, тустовуқ, капалак ҳам мен учун — Ватан. Мен уларни ғайрилар билан босқинчиларга раво кура олмайман.

Ўзбек қомусида каклик ҳақида шундай маълумот берилибди: Қримда бусбутун қириб юборилган ва эндиликда уларни яна у ерга олиб бориб купайтириш чоралари курилмоқда эмиш. Яна: какликнинг гўшти жуда мазали буларкан. Эвоҳ, содда, анойи узбегим-а! Бундай деб «таърифлагандан» кура, каклик эти захри қотилнинг ўзгинаси, еган одамни тешиб чиқади, демайсанми!

Ҳозирги вазминчилик замонида ўз юртида бир-бирининг этини еб ётган бир хилги шимолий қўшнилари-миз, нонимизни туя қилиб бериб келган кечаги «ҳомийларимиз»нинг қарангки... каклик гўшти тановул қилгиси келиб қолибди! Ҳуқуқ-тартиботга асосланган жамият қуришни орзу қилаётган республикамизнинг жиноят қонунлари мажмуаси мантиқига кўра, товуқ угирлаган одамга жазо бор. Аммо каклик угирлаганга жазо йўқ! Қизиқ: товуқнинг эгаси бор, какликнинг эгаси йўқ экан-да? Бу қандай мантиқ? Бундан чиқадики, Ўзбекистон фуқароси ҳам бепоён марказий Русиянинг бепоён далаларида бедана ушлаб, қирғий овласа буларкан...

Тушингни сувга айт!

Булиб ўтган воқеалар анча вақтгача менга тинчлик бермади. Бугун биздаги ҳайвонот ва махлуқот оламига қирғин келтираётган, она диёримизнинг бойликларини руй-рост талаётган нобакорларга «тухта!» десак, анав ёқда...

Ит — инсоннинг дусту бўлса, яхши. Инсоннинг дусту — ит бўлса-чи? Ёмон. Ҳар бир кишининг қадр-қиммати унинг бошқа кишига қандай муносабатда бўлганига қарабгина белгиланмаслигини айтдим. Гарчи бу одамийликнинг бирламчи шарти бўлса-да. Инсон шу вақтга қадар инсонки, то у ўзининг тилсиз дустлари бўлмиш ҳайвонларни ўзига қанчалик меҳр-оқибат билан ром-эта олгунча. Таассуф, баний одамнинг йиртқичлиги ҳайвоннинг йиртқичлигидан минг карра даҳшатлироқ. Яна бир карра писанда қилайин. Тирик мавжудот борки, ўз ризқини ўзи топиб ейди. Бовужуд, Худонинг иродаси шу бўлдики, у ҳайвонотни башариятга мутеъ қилиб яратди. Тирик мавжудотлар учун инсон баайни ўзига хос бир Маъбудга айланди. Бас, боз таъкидлайман, инсон уларга илоҳий қилиқ қилмоғи лозим. Айнан: илоҳий қилиқ!

Бир нарсани зинҳор унутмайлик. Одамзотнинг ҳайвонот оламига билдирган марҳаматию, меҳр-оқибати ҳам, қаҳр-ғазабю, зуғуми ҳам мукофотсиз ёхуд интиқомсиз ўтиб кетмайди. Уйламаслик керакки, ҳайвон инсонни тушунмайди деб. Тушунади, эсизки, айтолмайди! Водариг! Сиз ўзингиз уни тушунмайсиз. Оддий мисол. Огир уруш йиллари. Бизнинг хонадонда ҳам танглик, вазминчилик сезила бошлади. Зоғора нон еймиз. Гушт осмонда. Палов анқонинг уруғи. Раҳматлик онам Мелиой гушт деб хархаша қилганларми, бошқами, бир кун дадам фавқулодда хатарнок бир фикрни айтиб қолдилар:

— Мусичаларни ушлаб еймиз... Бекорга ҳаммаёқни ифлос қилиб ётибди.

Мусича этини тановул қилиш шаръийми ёки ношаръийми, билмадим. Чумчуқ, типратикон, тустовуқ, қирғий, ёввойи каптар гуштини истеъмол қилинади. Нега энди мусичани еб бўлмасин. Бунинг устига ҳовлимизда мусичалар чунонам купайиб кетган эдики, сон-саноксиз...

Бу узбек деганингиз кизиқ-да. Ҳар бир паррандаю даррандага бирон хислат ёки ривоятни олиб бориб тақайди. Чунончи, қалдирғоч Куръондан «Валфажр»ни хониш қилиб чуғурлайди. Ҳакка — ёмон хабар ташувчи беҳосият қуш. Бойуғли — «нияти» бузуқ, харобазорни ихтиёр қилади. Мушук — «Абу Мухайра», Муҳаммад пайгамбаримиз силаганлар. Ит — вафодорлик тимсоли.

Жумладан, мусича — Биби Фотимамизнинг товуғи, «Мусо қуй келтирар» дегани-деган, жонивор...

Шундай булгач, бу беозор қушни ким ейди. Э, йўқлик қурсин. «Оч отасин танимас», «Оч баччагардан қоч баччагар», деган гаплар бор. Хуллас, маъсум этиқоддан оч жиғилдон «фалсафаси» устун келди... Номозшом қуюқлашиб, ҳовлимизга тун чойшабини ейганда, дарахт ва айвон тагига чодир тортиб, мусичаларни битта қўймай ушлашдию, парт қилишди. Онам ниҳоятда пазанда аёл эдилар. Эртаси куни мусича гўштидан кабоб тайёр бўлди. Мен, ун бир ёшлик болакай, бу парранда ҳақида ҳалигидай яхши гапларни эшитганимданми ёки кўнглим тортмадими, қушнинг биргина оёғини ейишим билан кўнглим айнаб, қайт қила бошладим. Менга шундай тўйилдики, қуш эти орасида мусичаникидан бемазаси бўлмаса керак. Қопқора, таъмсиз. Алфозимни қурган бошқа хурандаларнинг ҳам таъби тирриқ бўлди. Овқатни охиригача ейишдими, йўқми, эслаёлмайман.

Хуллас, ҳамманинг кўнгли чўқди. Мислсиз шаккоклик жаврини асосан дадам билан онам тортди. Кўп ўтмай Ҳасан-Ҳусан укаларим улик туғилди. Онам шўрлик дардлардан ўлиб-ўлиб қутулди. Уйимизга ўғри кириб, шипшйдам қилиб кетди. Лангар йулида даданинг оёғи чўрт синди. Сунгра туҳматга дучор бўлиб, анча азият чекдилар. Мен кўричак билан оғриб, тиф остига тушдим... Бу бизнинг оиламиз учун шунчаки хато эмас, бир кўргилик бўлди. Шу-шу дадам умрининг адоғигача минбаъд мусичаларга ола қарамайдиган, аксинча, уларга сифинадиган бўлдилар. Ҳовлимиз лиқ-лиқ мусичахонага айланди:

Қу-қу-қу-қу... Қу-қу-қу-қу...

Ҳа хонишингдан айланай, Биби Фотима онамизнинг товуқлари!

Тез орада ишларимиз юришиб кетди.

ФАШИЗМ ВА ФАҲШИЗМ

Мусулмонлар дунёдаги ҳамма жониворларга қандайдир бир муқаддас нарса, Худонинг махлуқи деб қарашади. Жонли нарсани бежон қилиш гуноҳи азим ҳисобланади.

Қиблагох ҳикоя қилишларича, оббаҳолам Юнус пайғамбар бўлсалар керак, катта кўчада борар эканлар, қарасалар бир сайхонликда иккита кучук шундоқ

чақилишиб турибди-да! Агроф тумонат одам. Ёввойи оломон бу манзарани куриб, қий-чув, бақириб-чақириб «томоша» қилмоқда. Мавлоно хунук аҳволни куриб, кўп афсуслар қиладилар. «Бу жониворлар айбини ёпишни билмаса, аттанг, яхши бўлмади. Итлар изза чекаётибди!» деб, уз устиларидаги янги сувсар пустинларини ечиб уларнинг устига ёпибдилар. Шу заҳоти ваҳий келибдиким, бул зот биргина шул иши учун пайғамбар булсин деб!

Нақадар олийжаноблик! Бировнинг айбини эл кузида ошкор этиб изза қилиш катта гуноҳ ҳисобланади ислом оламида.

Фаҳшизм (фаҳшбозлик) билан фашизм (бу хоҳ қунгир, оқ, алвон ёки бошқа тусдаги фашизм булсин, барибир) бир-бирига яқиндай туйилади менга. Қизиги, илмий-техникавий тарафдан юксак тараққий этган аксарият Оврупо мамлакатлари ва дунёнинг баъзи бошқа иқлимларида кишиларнинг маънавий-ахлоқий юзтубан кетиши, яланғоч шаҳвоний ҳирсга мубтало бўлиш, ҳайвоний ва ашаддий ошкора майлларга берилиш, беҳаёлик, танфурушлик, манфурилик, кўз кўрмаган, қулоқ эшитмаган таносил маразларининг тарқалиши, инсоний қиёфани йўқотиш ҳоллари кузатилади. Узимизда ҳам, марказий ойинайи жаҳоннинг аллақанча курсатувларида айниб кетган «ғарбона эстетик дид» асосида «тарбияланган» турфа вос-вос мусиқий жазавалар, ваҳший қийқириқларга жўр булган ҳолда ўта беҳаё, беномус, шармандали, намойишкорона ҳирсий ҳаракатларнинг узлуксиз кўз-кўз қилиниши биз — Шарқ кишилари учун рўй-рост, беандиша ички қупорувчиликдан бошқа нарса эмас. Яна тақрор айтаман. Шарқ муҳаббати пардали муҳаббат. Парда йиртилган нуқтадан бошлаб бизнинг ҳали суяги қотмаган ёш авлод ўз маънавий-ахлоқий қиёфасини йўқотиб, ибтидоий ҳолатга қайта бошлайди. Бунга қатъиян йўл қўймаслигимиз керак. Бундай бетамиз «маданиятнинг» кераги йўқ бизга. Ҳайвоний табиий ҳирс айб ҳисобланмайди. Аммо бундай ҳайвоний ҳирс «инсоний» яланғоч шаҳвоният, ўта айниган тан жазавалари билан қушилганда, ҳайҳот, ҳақиқатан ҳам қиёмат қойим бўлишига оз қолибди-да, деб ўйлаб қоласан киши. Модомики шундай экан, айтилган барча бемаъниликларга дарҳол барҳам берилиб, ўз иболи, ҳаёли, покиза шарқона муҳаббатимизга қайтиш чораларини изламасак, ҳолимизга маймунлар уввос тортиб йиғлаши аниқ.

ОЛИЙМАҚОМ САНЪАТ СИРЛАРИ

7-фасл

ТАРЖИМА САЛТАНАТИ

ТИЛЛА ТУҒНОҒИЧ ВА ЯНГИ ҒОЯ

Таржима тил ва тафаккурнинг бузилмас иттифоқи, муқоясаси, ширин ҳосили ўлароқ, табиат инсонга ато этган улуг неъмат, ажойиб мўъжиза. Таржима бор экан, халқлар бир-бирлари билан доимий жонли мулоқотда, адабиётлар бир-бирига вобаста, бир-биридан баҳраманд. Таржима бор экан, фикр-фикрдан сув ичади, бойийди, ўткирлашади.

Таржима, кенг маънода, тил, тафаккур, маънавий ҳаёт тарзини қийслашга асосланган экан, унинг таърифи ва аҳамиятини белгилашда ҳам қуйидаги антиқа бир муқояса хотирга келади.

Иқтисодий тараққиётда давлатлараро моддий бойликларни ўзаро айирбошлаш жуда катта аҳамиятга молик. Айтайлик, хомашё, озиқ-овқат маҳсулотлари, кийим-кечак, рўзгор ашёлари, машина ва турли механизмлар, асбоб-ускуналар ва ҳоказо. Хўш, маънавий бойликлар, сўз санъати ҳисобланмиш адабий асарларни айирбошлашчи? Турли тилларда ёзилган китоблар, биламизки, таржима орқали «айирбош» қилинади. Қизиги шундаки, бирон асарни ўз тилимизга ўгирар эканмиз, шу асарни бизга тақдим этган адабиётнинг ўзи ундан маҳрум бўлиб қолмайди. Масалан, ўзбек адабиёти узининг бирон асарини бошқа халққа узатса, уни йўқотмайди. Чунончи, икки киши ўзаро, фарз қилайлик, биттадан тилла туғноғич алмашса, ҳар бир киши — биттадан тилла туғноғичга эга бўлади. Иккитадан эмас! Лекин икки киши ўзаро биттадан янги ғоя алмашса-чи, уларнинг ҳар бири... иккитадан янги ғояга эга бўлади. Биттадан эмас! Бинобарин, таржима туфайли янги асар ҳосил бўлади, аммо йўқотиш содир бўлмайди. Олайлик, Раҳмат Файзийнинг «Ҳазрати инсон» романи еттита хорижий тилга ўгирилган экан, бу етти тилда еттита янги асар деган сўз! Лекин ўзбек адабиёти ўз «Ҳазрати инсон»идан маҳрум бўлиб қолганмас. Шундай экан, таржима шарофати

билан миллий адабиётларимизда яратилган энг сара асарлар ўнлаб, юзлаб маротаба ортади. (Белорус шоири Янка Купаланинг «Кимлар келади?» шеъри жаҳон халқларининг саксон уч тилига ўгирилган ва атиги ўн беш мисрадан иборат булган бу шеър каттакон китоб ҳолида босилиб чиққан. Ҳамзанинг «Яша шуро»си ҳам ўнлаб тилларда янграб туради). Қайси бир санъат шундай баракали имкониятга эга? Миллий адабиётлар ўз асарларини бошқа тилларга узатгани сайин камайиб ёки қашшоқлашиб қолмайди, балки ўн чандон, юз чандон ортади ва бойийди. Демак, таржима миллий тиллар ва адабиётларнинг мавқеини мустаҳкамлайди, салоҳиятини беқиёс оширади.

Бундан келиб чиқадиган ҳулоса шуки, бадиий таржима умумадабий ишимизда тозариш, бойиш жараёнининг ҳали етарли фойдаланилмаётган нақдиналаридан биридир.

Аммо ҳар қандай қудратли кучда бўлгани сингари, бадиий таржиманинг ҳам муҳолифлари йўқ эмас. Улар таржимадан чўчийдилар. Нонимизни яримта қилади, деб!

Ҳолбуки, таржима ҳеч қачон адабиётнинг ризқини қиймаган, аксинча, фаровон қилган. Таржима ҳеч қачон адабиётнинг манфаатига лат етказмаган, аксинча, унинг равнақига равнақ қушган. Энг яхши таржима намуналари ҳеч қачон ғоявий турғунлик, ифодавий-услубий ғализликка олиб келмаган.

Туғри, бадиий таржима иккиламчи, тобеъ адабий жараён. Оригинал адабиёт эса бадиий таржиманинг доясидир. Лекин баъзан шундай буладики, у ватан адабиётининг ўзи ҳам айтолмаган гапларни айтади, қилолмаган ишларни қилади. Жон Риднинг «Дунени титратган ўн кун»ини ким берди? Буюк Шекспирнинг жаҳоншумул асарларини, Пушкиннинг инсон эркини мадҳ этувчи дилбар шеърляти, Толстойнинг чуқур фалсафаси ва гўзал бадиият олами, Маяковский ва Нозим Ҳикматнинг уқтам фикрлари ҳамда долғали овози, Зошченко, Анна Ахматованинг ҳазрати инсонга булган сунмас меҳр-муҳаббати, давримизнинг қалби ва мазмунини бутун зиддиятлари билан ифодалаган Шолоховнинг шафқатсиз ҳаққоний тафаккурини бизга сахийлик билан ҳады этган ҳам ўша — таржима булади. Чингиз Айтматов яратаётган катта адабиётни, унинг жаҳон афкор оммаси онгшуурини лол этган, журъатли, инқилобий мазмунга

тулик фикрларини ҳам биз бадий таржималар ту-
файли урганамиз, узлаштирамиз.

Аветик Исаакяннинг «Абул Аъло»сидаги инсон хилқатининг моҳияти, унинг ёвузликлари, қаттол ғанимдан минг баттар мунофиқ дўстлар, одамни одамга бўрига айлантирган воқелик, бевафо аёллар ҳақидаги араб мутафаккири ал-Маъаррий номидан укинч ва нидо билан қалбдан лахча ут булиб отилиб чиққан мисраларни қайси бир шоир шундай айта олади? Нодар Думбадзенинг бугунги кунда иқтисодий, ижтимоий, маънавий-ахлоқий ҳаётимизда кенг куламли музаффар хуррият даврини бошлаб берган жиддий сабабиятларни ҳаққоний акс эттирувчи «Абадият қонуни» романи бизнинг энг дилкаш маҳраимиз булиб қолган экан...

Булар барчаси бадий таржима салтанатининг маҳсулидир.

ЖАЛОЛИДДИН РУМИЙ БУЮРАДИЛАР...

Буюк шоир ва мутафаккир Румийда (1207-1273) шундай масал бор. Бир кимса Сулаймон алайҳиссаломга рупара бўлади ва арз қилади:

— Ҳазрат, — деб зорланади у дағ-дағ титраб, — бугун айни тонг маҳалда менга — Азройил йўлиқди. Авзойи жуда бузуқ кўринди. Каминага шундай ўқрайиб қарадики... Нақ жонимни оладиганга ухшайди!

— Хуш, муддао?

Муддао шулки, фақат Сиз жонимга ора кира оласиз. Биладан, Сизда каромат зур. Шамолга амр этсангизки, жанобингизни ёмон кўзлардан нари қочириб, бир зумда Ҳиндистонга олиб бориб ташласа. У ерда сон-саноксиз одамлар орасидан Азройил мени топиб бупти!

Сулаймон пайгамбар каромат кўрсатиб, ул кимсанинг айтганини бажо келтиради. Зум ўтмай ул шўрлик мулки Ҳиндистонга бориб тушади...

Орадан кўп-да муддат ўтмай, Сулаймон иттифоқо Азройилни учратиб қолади.

— Дарвоқе, Сиз нега бир бечоранинг жонига жабр қиладирсиз? Ул шўрлик бола-чақасидан йироқларда тентираб юрибди. Бу инсофдан эмас! — дейди Сулаймон жон олгувчига юзланиб.

— Худойи таоло ва таолонинг амрига кўра, мен бугун бир гуноҳкор банданинг жонини олиб, эгасига элтиб топширишим керак эди, — деб жавоб қилади Азройил. — Қарангки, эрталаб ул кимсани шу атроф-

ларда кўрган эдим. Туппа-тузук юрувди. Бир вақт изласам, ул гойиб булибдир. Ҳиндистонга қочган экан. Шамол бул-э! Уша ёқларга овора булиб боришга тўғри келди. Шу топда унинг жонини танасидан жудо қилиб, келиб турибман.

Жалолиддин Румий бу ривоятдан шундай хулоса чиқарадилар: бир уйлаб кўрайлик-а, биз кимдан қочиб, қаёққа ҳам кетардик? Ахир, баний одам узи ўзидан қочиб қутулолмайдию, тагин Худодан қочиб кетмоқчи бўлгани таажжуб.¹ Буни юқорида ҳам қайд этувдик.

Бу, албатта, афсона. Лекин Румийнинг инсон руҳиятининг азалий бир хусусияти: унинг ўзгалар нари турсин, ўз-ўзидан, ўзининг ички оламидан, қилиқ-қилмишларидан қутулиши амри маҳол эканлиги ҳақидаги хулосаси гоётда оқилона мазмунга эга.

Тарки одат — амри маҳол.

Етмиш йиллик тарихий тараққиётнинг турли даврларида бизда кишилик жамиятини қайта қуриш, табиатни ўзгартириш хусусида кўпдан-кўп куч ва маблағлар сарфланди. Эндиликда эса, табиат ва жамиятдан ҳам олдин, энг аввало, ҳар бир киши ўз-ўзини, онг-шуури ва ички руҳий оламини қайта қуриши лозимлиги аниқ бўлиб қолди. Бу эса дунёдаги энг мушкул ишлардан бири эканлиги юқоридаги масалдан ҳам маълум.

Бироқ бошқа бир ҳақиқатга ҳам шак келтириб бўлмайди. Инсон қанчалик камолотга эришган, юксак тараққиёт чўққисини забт этган бўлмасин, у ўша чўққида, мудом бир жойда депсиниб тура олмайди. Унинг қалби доим уйғоқ, ҳамиша, бетиним олға қараб интилади. Ўз камолотига тусиқ бўлиб қолган ҳар қандай нарсани муқаррар ўзгартиради, ўз муҳитини, яшаш шароитини, иқтисодий, моддий ва маънавий ҳаёт тарзини ҳам муқаррар қайта қуради. Бошқача бўлиши мумкин эмас.

Ҳозирги даврнинг асосий даъвати —янгилашиш билан қайта яратиш санъати ҳисобланмиш таржима ўртасида яқинлик, муштараклик бор. Фарқ шундаки, инсон ўзига мақбул келмай қолган нарсаларни қайта

---

¹ Жалолиддини Руми. Нигаристани Азроил алайҳас салом бар шахс ва гурехтани у дар сарои Сулаймон алайҳас салом... — Маънавий маснави. Якум дафтар. Нашри Ҳиндистон. Лакнау, сах. 38; Джалаладдин Руми. Поэма о скрытом смысле. Избранные притчи. Перевод с персидского Наума Гребнева. М.: Наука, 1986, с 16-17.

курса, таржима санъатида, аксинча, маънавий ва руҳий ҳаётимизга мос тушадиган, мақбул буладиган нарса — бошқа тилда ёзилган асар она тилимиз воситалари орқали қайта яратилади.

Мустақиллик даврининг таржималари шу улуғвор даврнинг мақсади, талаби ва вазифаларига мос ҳамда муносиб бўлиши лозим. Улар минглаб, миллионлаб уқувчиларни ишонтирадиган, кишиларни янгича яшашга, уйлашга, фақат атрофга, бошқаларгагина эмас, балки ўз-ўзига янгича қарашга ва шу янги шароитда курашишга ўргата олиши керак. Бу жиҳатдан қайта яратиш санъати тимсоли бўлмиш бадий таржимачиликнинг ўзи янгича талқинга, эҳтимол, ҳаммадан кўра кўпроқ муҳтож бўлган соҳадир. Бу ерда жуда кўп нарсалар: аввало, таржимага китоб танлаш, қоғоз лимити, тираж, муаллиф ва таржимонга ҳақ тулаш тартиби, моддий ва маънавий рағбатлантириш, таржималарнинг миқдори ва сифати, тил билиш, ёш таржимонларни етиштириш ва тарбиялаш, таржима танқиди ва таржима таҳсили, маҳорат масалалари жиддий бир тарзда қайта куриб чиқилиши, ҳаётга мослаб ўзгартирилиши лозим.

Ёмон бўлмасди, агар сифатни яхшилашнинг янги чора ва тадбирлари билан бирга, бундан авваллари қўллаб келинган айрим тартиб ва таомиллар яна кучга кирса. Масалан, таржима қилишга китоб танлаш билан баробар, таржимон ҳам танланса. Фақат хоҳиш-истаги, шахсий «садоқати» ёки улфатчилиги юзасидан эмас, балки — қобилиятига қараб! Ҳозир эса, кўп ҳолларда — бунинг акси. Балки атоқли ёзувчи ва шоирларнинг айрим йирик асарларини таржима қилишга даъвогарлар ўртасида очиқ конкурс ўтказишни урф қилиш ҳам мумкин бўлар.

Умуман, бу ерда уйлаб кўрадиган гап кўп.

ТАРЖИМОН ИСТЕЪДОДИНИНГ ҚАДРИ

Олим таҳлил қилади, ёзувчи тасвирлайди, актёр характер яратади, деймиз.

Таржимон нима қилади? Таржимон, турган гап, таржима қилади.

Илм, адабиёт, санъат аҳлининг меҳнати машаққатларини заррача камситмаган ҳолда, айтиш керакки, мутаржим жудаям ўзига хос лаёқат, иқтидор, истеъдод ва билим соҳиби бўлишдан ташқари, унинг

заковатида деярли барча ижод аҳлининг фаолиятига хос: таҳлил, тасвир, бошқаларнинг қиёфасига кириш (тақлид қилмаган ҳолда!), характер яратиш, кайфият туғдириш, танқид қилиш ва ҳатто махсус «уқий билиш» сифатлари жамулжам. Чунончи, таржимонда ёзувчи ва танқидчи, актёр, рассом, бастакор ва олим меҳнатидан ҳам нимадир бор. Бу шундан иборатки, таржимон лингвист бўлиб лисоний материални таҳлилдан утказди, актёр сингари бировнинг (бу уринда — муаллифнинг) қиёфасига киради ва айни вақтда узлигини сақлайди, ўзи угираётган нарсага ва, айниқса ўз меҳнатига танқидий назар билан қарайди, таржима қилинаётган оригинал (аслият)ни яхлит ҳолда ҳамда бўлакларга бўлиб бир неча марталаб (керакли жойда — овоз чиқазиб!) ўқийди, «ўлик» матн орасидан муаллифнинг жонли сиймосини ва қалбини қидиради. Хуллас, гап орқасидан қувмайди, балки маъно, куй, оҳанг, бўёқ излайди.

Ўзбек адабиётидаги энг яхши таржималар шу йўсинда дунёга келган. Абдулла Қаҳҳорнинг — Н. В. Гогол ва А. П. Чеховдан, Мирзакалон Исмоилийнинг — Л. Н. Толстой ва Рашид Нури Гунтекиндан, Ҳамид Олимжоннинг — А. С. Пушкин ва К. М. Симоновдан, Миртемирнинг — Н. А. Некрасов ва Расул Ризодан, Ғафур Ғуломнинг — Вилиям Шекспир ва Мирзо Турсунзодадан, Сарвар Азимовнинг — Лев Толстойдан, Амин Умарийнинг — Т. Г. Шевченкодан, Усмон Носирнинг — М. Ю. Лермонтовдан, Эркин Воҳидовнинг — Гёте ва Есениндан, Абдулла Ориповнинг — Данте ва Леся Украинкадан, Наби Алимўхаммаднинг — Н. В. Гоголдан, Рауф Парфининг — Нозим Ҳикматдан, Ваҳоб Рўзиматов билан Миркарим Осимнинг — М. А. Шолоховдан, Омон Матжоннинг — Ю. Марцинкявичюс ва Е. Евтушенкодан, Шавкат Раҳмоннинг — Гарсиа Лоркадан қилган аллақанча таржималари шундай. Ўзбек таржима адабиётида етмиш йил ичида яратилган энг сара асарларни санаб ҳам адоғига етиш қийин. Етук таржимонларимиз қаторида Р. Абдурахмонов, Н. Ҳабибуллаев, Ф. Эргозиев, Ж. Азизхонов, М. Мирзоидов, О. Раҳимий, А. Ёқубовларнинг номларини эслаймиз. Шунингдек, К. Қаҳҳорова, Ш. Толибов, А. Уразаев, М. Иброҳимов, Қ. Мирмуҳаммад, И. Ғафуров, О. Шарофиддинов, Ҳ. Турабеков, Низом Комил, Ш. Усмонхўжаев, Зумрад, А. Рашидов, М. Ҳакимов, Ҳ. Муҳам-

мадхонов, Х. Аҳророва, Л. Тожисва ва бошқалар уз ишининг катта устаси эканлигини китобхонлар яхши биладилар. Узбек адабиётини рус тилига таржима қилишда С. Бородин, Л. Пенковский, В. Державин, С. Липкин, С. Иванов, Н. Грибачев, С. Баруздин, С. Сомова, М. Салие, В. Липко, С. Паластров, Н. Владимирова, С. Северцев ҳамда яна бошқа куплаб қалам аҳлининг ҳам муносиб хизмати бор.

Бу уринда номлари узоқ йиллар давомида унутиб келинган Абдулла Қодирий, Чулпон, Элбек, Саидгани Валиев, Санжар Сиддиқ, Роик, Абдулла Авлонийларнинг 20-30-йилларда жаҳон, рус адабиётидан қилган таржималарини эсламаслик мумкин эмас. Халқимиз Гарб ижтимоий-сиёсий адабиёти намуналарини, рус мумтоз адабиётининг бир қанча асарларини, Н. В. Гоголнинг «Уйланиш» ва «Ревизор» комедиялари, М. Горкийнинг «Менинг дорилфунунларим» романини илк дафъа ана шу адибларнинг таржималарида уқиган эдилар.

ДИЛ ДИЛНИ «ТАРЖУМОН» ЭТГАНИДА

Биз бадий таржимада Чулпон, Усмон Носир, Ойбек, Гафур Фулом, Абдулла Қаҳҳор, Миртемир, Мақсуд Шайхзода, Мирзакалон Исмоилий, Асқад Мухтор, Зулфия, Йулдош Шамшаровлар ижодига нисбат берганимиз ҳолда, улар яратган мактаб ёхуд муҳит ҳақида гапиримиз. Бу «ошириб» айтилган таъриф эмас. Бунинг боиси уларнинг куп ва хуб таржима қилганларида ҳам эмас. Гарчи бу жуда муҳим кўрсаткич бўлса-да. Зотан, улар оригинал ижодга ё таржима орқали кириб келдилар, ё умр бўйи таржимага содиқ бўлиб қолдилар: узларининг куч ва қобилиятларини таржимага бағишладилар, оригинал асардан кўра бир неча ҳисса ортиқ бадий баркамол таржима яратдилар.

Етмиш йиллик узбек таржимачилиги мактабининг сабоқлари шундаки, бизнинг йирик шоир, ёзувчи, драматург ва профессионал таржимонларимиз қайта яратиш жараёнига санъат ва ижод деб қарадилар. Улар бу «иккиламчи», «ҳосила» ижодий иш узбек адабиёти тараққиётининг ҳар бир даврида бирламчи аҳамиятга эга эканлигини чуқур ҳис қилдилар.

Ойбек «Евгений Онегин» таржимасига ун икки йил давомида икки топқир қайтган (1937, 1949 йилларда),

уни бошқатдан чуқур ишлаб чиқиб қиёмига етказган экан, бунга А. С. Пушкин айти шу шеърин романни аслида ёзишга сарфлаганидан кура (1823-1831) бир ярим ҳисса купроқ вақт сарфлади. Йулдош Шамшаров узи таржима қилган И. С. Тургеневнинг «Лиза», «Баҳор тошқинлари» қиссаларини ёд билар, «Арафа» романини ҳар қандай тургеневшунос адабиёт олимидан кура нозикроқ тушунар ва таҳлил қилар эди.

Усмон Носир М. Ю. Лермонтовнинг «Демон» поэмасини ўзбек тилига ёниб таржима қилган. Асарни ёд билган.

Инглиз тили билагонлари «Ҳамлет»нинг Мақсуд Шайхзода таржимаси трагедиянинг инглизча аслига жуда яқинлигини ҳайратланиб гапирадилар. Ваҳоланки, Шайхзода асарни инглиз тилидан эмас, балки драматург Жаъфар Жабборлининг озарбойжонча таржимасидан қисман фойдалангани ҳолда, Борис Пастернакнинг русча таржимасида уғирган. Ажабланидиган жойи шундаки, Шайхзода таржимасида гоҳи уринларда русча таржимада йўл қуйилган нуқсонлар... инглизча аслиятга мос ҳолда тузатилган. Бошқача айтганда, бундай уринларда ўзбек шоири ўз таржимасига асос қилиб олган русча таржиманинг гоҳо қусурли талқинидан кура инглизча Шекспир матнига содиқ қолган. Бу чинакам фавқуллодда далилнинг гувоҳи бўлган тадқиқотчилар Шайхзода, ажабмаски, инглиз тилини бир қадар билган, бинобарин, шоҳ трагедияни Шекспирнинг ўз тилида ўқиган бўлиши мумкин, деб тахмин қиладилар. Аслида эса, Шайхзоданинг инглиз тилини билганлиги ҳақида бирон жуъали далил йўқ. Ҳамма гап шундаки, у Шекспирни фақат муайян бир русча таржимадангина ўрганиш ва шу асосда ўзбекчага уғириш билан чекланмаган. Буюк Вилям ва унинг ижоди, жумладан, «Ҳамлет» ҳақида рус тилида юз йиллардан бери яратиб келинаётган бой тарих, катта назарий-танқидий ва текстологик адабиёт билан бирга, асарнинг ҳатто сўзма-сўз аниқ таржималари мавжуд. Шайхзода бу жамғармадан фойдаланган бўлиши эҳтимолдан холи эмас.

Бундан ташқари, Гафур Гулом, Шайхзода, Миртемир, Усмон Носир сингари катта шоирларимизнинг таржималарига дахлдор ажиб бир фазилат бор. Бу ботиний, шоирона интуиция, ҳис-туйғудир. Улар «тил тусиқлари» оша ўзлари уғираётган асар орқали шоирнинг мақсад-муддаоси, нима демоқчи бўлаётгани, дил

армонларини илғаб олганлар. Зотан, ҳар қандай ша-роитда ҳам шоир шоирни тушунади. Мутафаккир-нинг қувваи ҳофизаси, зийраклиги, таржимон ис-теъдодига хос топқирлиги, гоҳо шундай буладики, тилнинг «қаршилигини» ҳам енгишга қодир. Тил фа-қат тилни эмас, балки, Алишер Навоий тили билан айтганда, дил дилни «таржумон этган»ида шундай бў-лиши мумкин.

Биз билган таржимонлар ўз ҳариф-муаллифларини жон-дилдан севар, уларнинг ҳар бир сўзини муқаддас деб билар эдилар.

ВОРИСИЙЛИК, УЗВИЙЛИК, ДАВОМИЙЛИК

Ижодий жараён булган бадий таржимага ҳам анъанавийлик, узвийлик ва давомийлик, таржимон-лар ўртасида устод-шоғирдлик муносабатлари бегона эмас.

Янги давр ўзбек реалистик таржимачилиги тарақ-қиёти кўр-кўрона тақлидчилик, шаклбозлик, сўзма-сўзлик (ҳижжавийлик) ёки бунинг акси булган беҳу-дуд, бебошвоқ «эркинлик» йўлидан эмас (гарчи тар-жимонларимизнинг ижодида бу иллатлар бот-бот уч-раб турса-да), балки адекватлик, аслиятга ва ўз ижо-дий услубига содиқлик, янги китобхонга, муаллиф мулкига хиёнат қилмаган ҳолда, тушунарлилик йўли-дан борди. Шеъриятда шаклбозлик, футуризм, насрда эса ҳиссиз натурализм ва яланғоч социологизм ҳукм сурган даврларда бу иллатлар барчаси, баъзан билим савиясининг пастлиги ва тилни, ҳаётни, муаллифни дуруст билмаслик нуқсонлари билан қўшилган ҳолда, бадий таржимачилик соҳасида ҳам «жилва» кўрсат-ди, албатта.

Ҳар бир ижодкорнинг қисмати, агар у чин шоир, ёзувчи ёки драматург ўлароқ, тақдирини ўз халқининг тақдири билан боғлаган булса, ҳеч қачон осон кечма-ган. Улар ўз асарларида тарих ва замонасининг чигал масалаларини қаламга олган, Ватани ва Халқининг дил армонларини куйлар эканлар, — муҳит ва атроф-даги баъзи бировлар буқаламун бўлганида (бундай вазиятлар ҳам учраган), — хоҳ Абдулла Қодирий, Чул-пон, Усмон Носир булсин, хоҳ Ойбек, Миртемир, Мақсуд Шайхзода, Мирзакалон Исмоилий, Шухрат, Тўхтасин Жалол ёки Миркарим Осимни олайлик, адибларимизнинг ижодий фаолияти атрофида тушун-

мовчиликлар ҳам бўлиб турган. Бундай муносабат, аслида, даврий такрорланиб туришига қараганда, афсуски, тасодифий ҳам бўлмаса керак. Шундай вақтларда, айниқса, бадиий таржимачилик иши уларга ҳам моддий, ҳам маънавий, ҳам улкан тарбиявий мадад бўлган. Бунда улар В. Шекспир, Ф. Шиллер, Н. В. Гогол, А. С. Пушкин, М. Ю. Лермонтов, Л. Н. Толстой, В. В. Маяковский, М. Горкий, А. Исаакян асарларини кўпроқ таржима қилишга юзланишган, даврнинг долзарб масалалари, хаста виждони ва муштарақ дил изтиробларини буюк рус ёзувчиларининг иродаси билан, уларнинг номидан изҳор этишган. Шу йўсинда жаҳон, рус мумтоз ва янги давр адабиёти, қардош халқлар адабиётлари улар учун фақат ижодий мактаб эмас (бунинг ўзи ҳам фавкулудда муҳим аҳамиятга эга бўлса-да!), балки катта тарбия, мадад, ибрат ва маҳорат манбаи эди. Улар муайян мавзуда нега, қачон, қандай ёзиш ёки ёзмаслик кераклигини кўрсатувчи бамисоли машғала, жонли тимсол эдилар.

Биринчи авлод ўзбек таржимонларининг ижоди кейинги авлод учун, ўрта авлод тажрибаси ундан кейинги ва ҳозирги ёш ижодкор ҳамда профессионал таржимонлар учун битмас-туганмас ворисий хазинадир.

Устод-шоғирдчилик, мактабдошлик анъаналари, таъсир ва акс таъсир бадиий таржимада ўзига хос бир тарзда кечади. Бундай яқинлик ва «адабий-қардошлик»ни муайян ижодий оқимга мансублик, жанр, мавзу, услуб аломатларига қараб аниқласа ҳам бўлади. Масалан, Абдулла Шер, Саъдулла Аҳмад, марҳум Асқар Қосимлар Асқад Мухторнинг таржимонлик анъаналарини давом эттирдилар ва бир қадар бойитмоқдалар. Биз бунда номлари зикр этилган адибларнинг жаҳон, рус мумтоз ва сўнги давр адабиёти, антик адабиётдан қилган таржималарига Асқад Мухторнинг суз бошилар ёзиб, уларнинг бошини силагани, ёш мутаржимларга «оқ фотиҳа» берганлиги, шунинг ўзинигина назарда тутмаймиз. Бу чуқур масала. Гап шундаки, улар устод шоирнинг таржимага асар танлаш, таржима қилиш техникаси, усул ва услуби, тадбир ва тамойиллари, ўз таржимасини қиёмига етказиш устида алоҳида қўнт билан меҳнат қилиши, ижод жараёнини фақат «кузатибгина» қолмайдилар, балки ичдан чуқур урганадилар.

Мирза Кенжабоев ўзининг «Евгений Онегин» тар-

жимасини устод Ойбек хотирасига бағишлаган экан, бу энди шунчаки ҳурмат эмас, балки бундан жиддийроқ бир нарса, яъни ихлос ва эътиқоддир. А. С. Пушкиннинг шеърӣ романини Мирза русча аслият билан баробар Ойбекнинг ажойиб таржимасида ўқиди. Бу билан у бир йўла икки манбадан, икки даҳо шоирнинг маънавий дунёсидан баҳраманд бўлди ва айни вақтда мазкур асарнинг ўз таржимасини ярата олди. Юсуф Шомансур, Жамол Камол ва Саъдулла Аҳмадларнинг Вилиям Шекспирдан қилган таржималари уларнинг ўз шоирлик иқтидори, тайёргарлиги ҳамда меҳнати натижаси ўлароқ, қисман, Чўлпон ва, хусусан, Мақсуд Шайхзода мактабининг самараси бўлса, Рауф Парфи, Миразиз Аъзам, Сулаймон Раҳмон, Отаёр Наҳановлар Миртемир таржима мактабининг мухлиси ва давомчилари. Холида Аҳророва, марҳум Мирзиёд Мирзоидов, Қодир Мирмуҳаммадлар эса Мирзакалон анъаналарини давом эттирмоқдалар ва бойитмоқдалар. Ваҳоб Рузиматов Гафур Гулом ижодида чуқур ихлосманд, унинг шеърӣ ва насрий таржималарини яхши билади.

Оригинал бадиий ижодда таъсир масаласи дуруст урганилган. Лекин бадиий таржимачиликда бу масаланинг мураккаблик ва зиддиятли томонлари бор. Қайси бир адиб кимнинг асарини таржима қилган бўлса, муқаррар равишда ундан «таъсирлангани»ни билдиравермайди, албатта. Таржимонлик иқтидори, ҳосил қилинган маҳорат ва бунинг самараси ўлароқ, яна янги ва янги таржималарнинг юзага келишини муаллиф — таржимон ҳамда таржимон — таржимон муносабатларидан ҳосил буладиган ана шундай ижодий баҳрамандликнинг натижаси деб қаралмоғи лозим.

ЭРКИН — САРБАСТ ДЕГАНИ. ВА АКСИНЧА

...Бир неча йил муқаддам август ойининг охирида Югославиянинг Струга шаҳрида XXVII анъанавий поэзия байрами бўлиб ўтган эди. У ерда жаҳоннинг саксонга яқин мамлакатидан шоирлар жамулжам бўлишди. Бу поэзия фестивалида саксон тилда шеърлар жаранглади! Чамаси, дунё шоирлари учун шеър мазмунини тушунишдан кўра, турли-туман тилларда ашъор мулкининг қандай жаранглаши муҳимроқ эди. У ерда италян, испан, рус, инглиз, франсуз, немис,

араб, украин, ўзбек тили, жамийки тиллар бир-бирлари билан лирик эҳтирос, товушлар жарангосида ўзаро гуё баҳслашарди.

Македонияда, ҳозирги бизнинг амалдаги ёзувимизга асос солинган тарихий Кирилл ва Мефодий ибодатхоналари жойлашган ниҳоятда сўлим, оромгоҳ оролда гурунг бошланиб кетди. Бу шеърхонлик даврасида кўпмиллатли адабиётларнинг вакиллари, украин шоири Иван Драч, рус шоирлари Лариса Сушкова, Сергей Бабков, ўзбек шоири Эркин Воҳидов ҳамда бир қанча турк шоирлари жам бўлишиб, ҳар бир адиб ўз асарларини ёхуд ўзи севган, таржима қилган шоирларининг шеърларини ўқиб, даврани қизитар эдилар. Шунда камина жуда ажиб бир воқеанинг гувоҳи бўлдим. Бизнинг Эркин Воҳид ўзининг улкан шоирлик иқтидоридан ташқари, ажойиб қувваи ҳофизага, ўткир бадиҳавий қобилиятга эга эканлигини намойиш қилди. У бир баркамол турк шоири билан кун бўйи, галма-галига Фузулий ғазалларини ёдаки ўқишга берилиб кетди. Мушоирага киришган икки адиб, Фузулий даҳосидан завқланиб, бир-бирларини тўлдириб, баъзан эса тузатган ҳолда, буюк озарбойжон шоирнинг девонини бусбутун ёд ўқишди.

Чинакам таржима қилиш, таржимани санъат даражасига кўтариш учун мана шундай ихлос, муҳаббат, фидойилик кераклигига яна бир бор иймон келтирдим.

Бу даврада ҳар хил тил, эҳтимол, ҳар хил маслак, эътиқоддаги адиблар, турли қитъа ва халқларнинг вакиллари — ўзбеклар, украинлар, турклар, руслар, словен ва хорватларни Фузулий сиймосида Шарқ мумтоз адабиёти, унинг инсонпарварлик руҳи, санъати, рамзлари бирлаштиригандай бўлди. Менга нашъа қилган жойи шунда эдики, турк ва ўзбек шоирлари оддий «настрий тил»да мулоқотга киришганда, бир-бирларини деярли тушунишмасди.

Усмонли турк тили — бу Жалолиддин Румий, Бадриддин Самовий, Камол Отатурк, Нозим Ҳикмат, Азиз Несин, Доғларжаларнинг тилидир. Аммо ҳозирги турк тилининг лугати бугунги бизнинг ўзбек тилимиздан жуда-жуда фарқ қилади. Биз «машина» десак, улар — «арава» дейдилар, биз «самолёт» десак, уларда — «учақ». Ҳатто шоиримиз номи «Эркин»ни туркчага «таржима» қилиш ҳам бениҳоя қийин бўлди ва охиросида бунинг иложи топилмади ҳам. Юз-кузлар, қўллар ифодаси, турли ғалати ҳаракатлар билан шу нар-

сани аранг аниқладикки, «эркин» деган сўз турк тилида умуман йўқ экан. Улар буни «сарбаст» дейишаркан...

Бироқ оддий «заминий» тилдан юксак, қадимий шеърят тили — фузулийхонликка ўтганда эса, «ё раббий!» — гуё ҳамма нарса бирдан ёришиб кетар, тушунарли бўлиб қолар эди. Шунда мен, ўзимча, ҳайрат бармоғини лабимга босиб, халқларни баъзан истиқбол эмас, балки узоқ ўтмиш ҳам бирлаштирар экан-да, деган хаёлга бордим.

Муддаога утайлик. Бу фузулийхонлик Эркин Воҳидовнинг шоирона маҳорати сирларини бусбутун «фош» қилди. Биз шоирнинг лирикасини, унинг таржималарида «Фауст», Сергей Есенин ва бошқа унлаб фарбу шарқ адабиётларининг асарларини ўқиб, тилининг нақадар табиийлиги, бойлиги, ташбеҳ ва мажозларининг ранг-баранг шеърый санъатлар ичра рақсга тушишини кўриб, муаллиф ва мутаржим маҳоратига таҳсин ва тасанно ўқиймиз. Ҳа, тиниқ, завқбахш шеърый алфоз, гузал таржималарнинг нашъу намоси, муסיқаси, оҳори, биринчи галда, истеъдод маҳсули. Бироқ бу «истеъдод» насл-насабсиз, илдизсиз, макон ва замондан ташқаридаги қандайдир муаллақ, мавҳум бир тушунча эмас. Истеъдод ўзини койитганида, ўқиб-ўрганганида, қора терга ботиб меҳнат қилганидагина самара беради. Иқтидор билан қилинган меҳнат, меҳнат билан эришилган иқтидор бир-бирини тўлдиради.

НИМА ҚИЛМОҚ КЕРАК, ҲАМЛЕТ?

Бадий таржима жуда ҳам ўзига хос синтезлаштириш қудратига эга. У қитъалар, замонлар, халқлар, адабиётларни яқинлаштиради. Чунончи, ўзбек адабиёти бағрида, таржима туфайли, юзлаб Шарқу Фарб, классик ва ҳозирги замон, рус ва бошқа халқлар адабиётлари яхлит адабий-эстетик ҳодисани ташкил этади. Бунда биз Виям Шекспирдан — Чингиз Айтматовгача, Оноре де Балзакдан — Муса Жалилгача, А. С. Пушкиндан — Расул Ҳамзатовгача, Эҳилдан — Мушфиқ Козимгача, Гётедан — Абдулла Туқайгача, Шота Руставелидан — Михаил Булгаковгача, Фирдавсийдан — Самад Вурғунгача, Робиндранат Токурдан — Эрнест Ҳемингуэйгача жуда хилма-хил адабий анъаналар ворисига айланамиз. Антик адабиёт ҳам,

урта аср адабиётлари ҳам, классицизм, романтизм, реализм адабиёти ҳам... бугунги ўзбек тилида жаранглайди.

Вилиям Шекспир руҳи ўзбек маданияти, санъати ва адабиёти тарихида, ўзбек шоирлари, таржимонлари, актёрлари, рассомлари тақдирида ярим асрдан зиёд (1934-1987) яшаб келди ва тоабад яшайди.

1960 йилда Шекспирнинг ўзбек тилида чоп этилган «Пьесалар»и бешта трагедияни ўз ичига олган бўлса, 1981-1985 йилларда босилган беш жилддан иборат «Танланган асарлар»и буюк Вилиямнинг ўн еттита фожеа ва комедияларини қамрайди.

1935 йил 11 февралда Ҳамза театри сахнасида «Ҳамлет» трагедиясининг премьераси бўлади (Чулпон таржимаси, режиссёрлар М. Уйғур, Е. Бобожонов), 1941 йил 29 январда «Отелло» трагедияси қўйилади (Ғафур Ғулом таржимаси, Н. Ладигин ва М. Уйғур постановкаси). Урушдан кейинги давр, 1951 йилда мазкур театр сахнасида «Ромео ва Жульетта» трагедияси ўйналади (М. Шайхзода таржимаси, режиссёрлар А. Гинзбург, М. Уйғур). 1955 йил 2 мартда эса Навоий номидаги опера ва балет театрида Шекспир трагедияси асосида Ш. Гуно яратган «Ромео ва Жульетта» операси намойиш қилинади. 1958 йил 26 апрелда Ҳамза театрида «Юлий Цезар» қўйилади. Орадан беш йил ўтгач, 1963 йил 21 мартда худди шу театрда мазкур асар яна намойиш этилади (Уйғун таржимаси). 1966 йил 19 мартда Ҳамза драма театри сахнасида Ғафур Ғулом угирган «Қирол Лир» трагедияси кўрсатилади. 1984 йил 8 июнда уша театрда «Отелло»нинг янги премьераси бўлиб утади (постановкачи: халқ артисти, Вахтангов номидаги театр режиссёри Е. Р. Симонов)¹.

Республикамызда бадиий таржима тараққиётини қузатганимызда, унинг ватан адабиёти билан биргаликда ягона ижодий жараённинг икки қанотини ташкил этгани ҳолда, ҳамма вақт қўлтиқма-қўлтиқ ривожланиб борганининг шоҳиди буламиз. Оригинал адабий асар билан таржима бир-бирини тулдирган, бир-бирининг ривожига қулайлик яратган.

Ярим асрдан зиёд давр ичида Шекспирнинг «Ҳам-

---

¹ Қ.: День за днем. Хроника культурной жизни Узбекистана (1917-1987). Автор-составитель Владимир Тюриков. Ташкент: Изд-во... им. Гафура Гуляма, 1987.

лет»и ҳамда Алишер Навоийнинг «Хамса», Абдулқодир Бедилнинг «Комде ва Мудан», Абулқосим Фирдавсийнинг «Шоҳнома» дostonлари асосида яратилган сахна асарлари ва кинофилмлар, Гоццининг «Бахтли гадолар», Молийернинг «Тартюф», Ф. Шиллернинг «Қароқчилар», «Макр ва муҳаббат», Н. В. Гоголнинг «Ревизор», «Уйланиш», А. С. Пушкиннинг «Борис Годунов» трагедия ва комедиялари Ҳамзанинг «Бой ила хизматчи», Комил Яшиннинг «Гулсара», «Нурхон», Уйғун ва Иззат Султоннинг «Алишер Навоий», Ҳамид Олимжоннинг «Муқанна», Мақсуд Шайхзоданинг «Жалолиддин», «Мирзо Улугбек», Улмас Умарбековнинг «Қиёмат қарз», Сарвар Азимовнинг «Юлдузлар жамоли», Саид Аҳмаднинг «Келинлар қузғолони» сингари тарихий ва замонавий мавзуларда яратилган пьесалари узбек театрлари сахналарида курсатиб келинди. Улар халқимизни юксак инсонпарварлик, тарихга, ватанга, халққа садоқат руҳида тарбиялашда муҳим аҳамият касб этмоқда.

Шу уринда бадий таржиманинг ватан адабиёти асарларини ҳар хил нохуш «шамол»лардан, гармселлардан омон сақлаш борасидаги мислсиз хизматини ҳам алоҳида қайд этиш лозим.

Ўзбек насрий мемуар адабиётининг нодир намунаси, Вилиям Шекспирнинг асрдоши Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг машҳур «Бобурнома»си юз йилнинг нари-берисида инглиз, олмон, франсуз тилларига бир неча марта таржима қилинди. Булар орасида ҳали Париж Коммунаси давридаёқ (1871) машҳур шарқшунос олим Паве де Куртейл томонидан франсуз тилига ўтирилган нусхаси ҳамда ўша олимнинг Алишер Навоий, Абулғози Баҳодирхон ва Бобур Мирзо асарлари асосида тартиб берган туркий-франсузча қалин луғати, совет даврида Михаил Салйе томонидан амалга оширилган тўла русча нашри мазкур гоят нодир адабий ёдгорлигимизни келиб-келиб ўзимиздаги айрим тарихчи олимларимизнинг (М. Ваҳобов ва бошқалар) ғирт вулгар социологик хуружидан сақлаб қолишда жуда катта омил булиб хизмат қилди.

Ўзбек адабиётининг, у хоҳ мумтоз, хоҳ ҳозирги замон адабиёти асарлари бўлсин, унинг мамлакатимиз ичкарасида ёки хорижий халқлар орасида эътибор топиши бир қанча омилларга боғлиқ. Қанчалик ҳайратомуз булиб кўринмасин, бу аввало ўзимизнинг ўз адабиётимизни ва, қолаверса, шу адабиётнинг бир-

ламчи ифодавий воситаси булган она тилимизни қанчалик кадрлай билишимизга вобаста. Турган гап, агар биз ўз адабиётимизни ўз она тилимизда эмас, балки бошқа тилга қилинган таржималаридагина ўқиб «тушунадиган» бир аҳволга келиб қолсак, ва бундай аҳволни ўзимиз учун «буюк интернасионал шараф» деб билсак, бошқача айтганда, у узгалар нари турсин, ўзимиз учун ҳам бора-бора «ортиқча» бир нарсага айлана борса, — адабиётимизнинг бошқа тилларга таржима қилиниши уёқда турсин, наинки таржима, умуман адабиёт туғрисида гапирмаса ҳам бўлади. «Иккинчи она тили» ҳақидаги иддаоларни назардан соқит қилинса, ўз-ўзича олганда, икки тиллилик ва кўп тиллилик, — бу объектив ижтимоий жараён — ҳозирги йигирманчи асрда қанчалик ҳаётий муҳим зарурат бўлса, йигирма биринчи ва ундан кейинги асрларда бу жараён янада чуқурлашади ва жиддийлашадики, аммо сираям бушашмайди ва жўнлашмайди. Демак, масалаларнинг масаласи она тилимиз, адабиётимиз, санъатимиз, маданиятимизни қанчалик тушуниш, сақлаб қолиш, тарбиялаш, парвариш қила билишимиздан иборат. Бошқача айтганда, тилимиз, адабиётимиз, маданиятимизнинг келгуси тақдири бизнинг ўз қўлимизда. Бугунги кунда ўз-ўзимизни қандай англашимиз, маънавий ҳаётимиз ва тафаккуримизни қандай идрок этишимизга чамбарчас боғлиқ.

ОҚИБАТ НИМАДАН БОШЛАНАДИ?

Хорижий мамлакатларнинг, айниқса, туркий ҳамда нотуркий халқлар адабиётларининг айрим атоқли шоир ва ёзувчилари — Нозим Ҳикмат, Пабло Неруда, Файз Аҳмад Файз, Робиндранат Токур, Мухтор Аvezов, Николай Тихонов, Константин Симонов, Микола Бажан, Мирзо Турсунзода, Чингиз Айтматов, Расул Ҳамзатов, Мустай Карим, Юрий Суровсев, Евгений Евтушенко, В. Карпов билан узбек адиблари ва, умуман, Ўзбекистон ҳукуматининг муносабатлари қалин эди. Уларнинг кўплари республикамизда булган, айримлари узбек адабиёти асарларини таржима ҳам қилган.

1964 йил 19 ноябрда Ҳамза театрида Чингиз Айтматовнинг «Қизил дуррачали сарвқоматим» қиссаси асосида тайёрланган спектакл премьераси бўлади (А. Котелников инсценировкаси, Ҳамид Фулом таржима-

си). 1971 йил 10 ноябрда халқ артисткаси Г. Н. Загурская М. Горкий номидаги рус Давлат академик драма театри сахнасида Ч. Айтматовнинг «Момо ер» қиссаси асосида ишланган спектаклда она ролини ижро этгани учун Ҳамза номидаги республика Давлат мукофотига сазовор бўлади. 1986 йилда Ҳамза театрида Ч. Айтматовнинг «Асрга татигулик кун» романи асосида ишланган спектакл қўйилади (таржимон Эркин Воҳидов). Узбек тилида бу адибнинг қарийб барча асарлари турли йилларда қайта-қайта босилган ва икки жилдан иборат асарлар тўплами ҳолида чоп этилган. 1987 йилда «Ешлик» ҳамда «Шарқ юлдузи» журналларида унинг «Асрга татигулик кун» ва «Кунда» романи босилиб чиқди (таржимонлар Асил Рашидов ва Иброҳим Фафуров). Кейинги икки таржима Ч. Айтматов ижодини ўзбек китобхонига бутун чуқурлиги ва мураккаблиги билан етказиб берган мукамал сўз санъати намунаси деса бўлади. Бу икки роман ҳозирги ислохотлар ва ошкоралик даврида миллионлаб кишиларимизнинг маънавий-ахлоқий камолотида жуда катта ўрин тутади.

1981 йил 13 июлда Горкий номидаги Тошкент драматик театри ўзининг Челябинск шаҳрида ўтказган гастролларини Н. Думбадзенинг «Абадият қонуни» асари бўйича сахналаштирган постановкаси билан яқунлайди. (Романи ўзбек тилига Низом Комил қиёмига келтириб ўтирган.)

Турли йиллар орасида (1952, 1958, 1986, 1987) бадиий таржиманинг адабий-эстетик ва назарий-методологик масалаларига бағишланган йиғилишлар бўлиб ўтди.

Аммо таржимон истеъдоди, унинг оғир ижодий меҳнати ҳамма замонларда ҳам қадрланмаган, муносиб тақдирланмаган. Бизда эса бу соҳада бир қанча яхши ишлар амалга оширилди.

1967 йилда халқ артистлари Олим Хужаев, Сора Эшонтураева, Наби Раҳимов, Яйра Абдуллаева, Саъди Табибуллаев ва В. Н. Ладигинга В. Шекспирнинг «Қирол Лир» спектакли учун Ҳамза номидаги Республика Давлат мукофоти топширилди. 1968 йилда Алишер Навоийнинг ижодий меросини урганиш ва ташвиқ қилишдаги хизматлари учун Николай Тихонов билан Микола Бажанга «Ўзбекистон халқ шоири» унвони, худди шундай хизмати учун таржимон Лев Пенковскийга — «Ўзбекистонда хизмат курсатган ма-

даният ходими», саксонинчи йилларнинг биринчи ярмида Сергей Ивановга «Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби» фахрий унвони берилди. 1974 йилда «Шоҳнома» таржимони Шоислом Шомухаммадов халқаро Фирдавсий мукофоти билан тақдирланди. 1981 йилда «Юлдузли тунлар» романи учун Пириркул Қодировга ҳамда асарнинг русча таржимаси учун Юрий Суровсевга Ҳамза мукофоти берилди. Шу йили Ўзбекистон Ёзувчилар Союзи томонидан таъсис этилган энг яхши таржималар учун Сергей Бородин номидаги мукофот В. Липкога муносиб кўрилди (вафотидан сўнг). 1982 йили ўзбек шоири Усмон Азимов Грузия Министрлар Совети томонидан таъсис этилган В. Маяковский номидаги мукофот билан тақдирланди. 1982 йилда Сергей Бородин мукофоти ўзбек поэзиясининг таржимони Римма Казаковага, 1983 йилда мазкур мукофот ўзбек насрини рус тилига ўтирганлари учун С. Баруздин ва В. Солоухинга, 1983 йилда Ҳамза мукофоти Москвада академик Катта театри саҳнасида «Ҳинд достони» асарини муваффақиятли қўйганлари учун У. Мусаев, Ю. Григорович, Ю. Папко, А. Копилов, Н. Золотарёв, А. Михалченко, А. Лазаревларга берилган. 1985 йилда Софокл, Шекспир, Шиллер, Пушкин, Лермонтов, Блок, Маяковский асарларини ўзбекчага маҳорат билан ўтирганлиги учун шоир Асқад Мухторга собиқ Иттифоқ Ёзувчилар Союзининг Н. С. Тихонов номидаги мукофоти топширилди. 1986 йилда Сергей Бородин номидаги мукофот ўзбек адабиёти таржимони Галина Кобецкайтега, 1987 йилда шу мукофот В. Шекспир трагедияларининг таржималари учун Жамол Камолга ҳамда Г. Марковнинг «Сибир», С. Баруздиннинг «Ойдай равшан» қиссаси, Стендалнинг «Қизил ва Қора», «Парма ибодатхонаси» романлари таржимаси учун Ҳасан Турабековларга берилди.

«ТРАДИТОРЕ-ТРАДУТТОРЕ» ДЕГАНИ ТУҒРИМИ?

Италянча бу мақолнинг мазмуни: «Таржимон — хоин», дегани бўлади.

Биз бу ёқда бадий таржимачилик — «ёзувчиларнинг халқаро шатранж баҳси» (В. Брюсов), халқлар дўстлиги, жаҳондаги юзлаб, минглаб тилларда барпо этилган кўҳна ва янги маданиятлар, адабиётларнинг

бир-бири билан алоқаси ва ҳамкорлиги, соғлом ижтимоий турмуш тарзи негизини яратишда улкан аҳамиятга эга бўлган ижодий иш, таржимонларни эса — ана шу улугвор мақсадларга хизмат қилувчи ижодкор, «маърифат чопарлари» (А. С. Пушкин), деб кукларга кутариб таърифлаб ётсагу, келиб-келиб қандайдир бир алмисоқдан қолган италян мақоли... «таржимон — хоин» деб утирса!

Тинчликми узи?

Ҳаммаси жойида. Чиндан-да:

— бир миллий адабиётнинг ноёб обидаси бўлмиш асарни тушуниб етмай, уни тим қоронғида депсиниб юрган бир суқир сингари, пайпаслаб, тусмоллаб, бузиб-чатиб, ҳижжалаб ағдарган киши муаллиф ва унинг асарига нисбатан хоин эмасми?

— Узи мурожаат этаётган халқнинг маданиятига, муаллиф ва унинг асарига нисбатан миллий мумтозлик, маҳдудлик шоҳсупасидан кибр-ҳаво билан менсимай қараб, оригинални хоҳлаганича қисқартириб, узгартириб, узидан алланарсаларни қушиб-чатиб угирган шахс — бошқа миллий маданият ва унинг мулкига нисбатан хоин эмасми?

— Нафс балосига йўлиқиб, қўлига тушган ҳар қандай асарни суриштирмай-нетмай ўз андозасига соладиган, уни маза-матрасиз, бетаъсир, ўлик бир алфозда баён қиладиган, ўзининг саводсизлиги билан муаллиф ва унинг асарини юз балога ошно этадиган зот — аслият ҳақиқатига, муаллиф услубига ва ўз меҳнати-нинг моҳиятига нисбатан хоин эмасми?

Ашаддий хоин!

Дарвоқе, бир ёзувчига: — Сизнинг романингизни, қарангки, япон тилига таржима қилишибди! — деган хабарни етказишганида, ҳалиги ёзувчи ғоят мамнуният билан: — Хайриятки, япон тилини билмайман! — деган экан.

Йўқ, биз кузатган етмиш йиллик таржималарнинг аксариятига нисбатан асло бундай деб бўлмайди. Табиийки, ҳар хил таржималар учрайди. Асарнинг кўпроқ ҳарфига ёпишиб оладиган, англаб етмаганидан унда-бунда сўз ёки жумлани ташлаб кетадиган, ўқувчига «тушунарли» қиламан деб матнни соддалаштирадиган ёки, аксинча, уни ортиқча кунгурадор нақшлар билан безайдиган ёхуд баъзан руй-рост саводсиз таржималар олдин ҳам бўлган, ҳозир ҳам топилиб туради.

Бироқ, умуман олганда, жуда кўнгилдагидай таржималаримиз кўп, таржима санъатимизнинг руҳи тетик, соғлом, парвози сарбаланд. Инчунин: Ҳофиз — Хуршид; Убайд Зоконий — Санжар Сиддиқ; Азиз Несин — Миад Ҳақимов; Йоханн Гете — Садриддин Салим; Жорж Гордон Байрон — Муҳаммад Али; Ярослав Гашек — Насибулла Ҳабибуллаев; Михаил Булгаков — Қодир Мирмуҳаммад, Михаил Зошченко — Неъмат Амин; Вячеслав Шишков — Мирзиёд Мирзоид; Радий Фиш — Жамол Камол; Сергей Есенин — Эркин Воҳид; Явдат Илёс — Маъруф Жалил; Ахёр Ҳақимов — Тоҳир Малик; Сарвар Азимов — Рауф Галимов; Одил Ёқуб — Галина Кобецкайте; Пиримқул Қодир — Юрий Суровсев; Абдулла Орипов — Александр Файнберг; Мирмуҳсин — Нинел Владимироваларнинг бақамти муаллиф-мутаржимлик ҳамкорлигида, — эҳ-ҳе, яна неча юзлаб адиблар ва уларнинг ихлосманд таржимонлари номларини санаш мумкин бўларди! — биз дўстлик, юксак башарий туйғу, миллий маданиятлар ва уларнинг арбобларига одоб, каломга, маънога, шеърятга, мусиқага эътиқод рамзини кўрдик.

Булар таржимоннинг муаллифга садоқатига кафил бўла оладилар.

ИНСОН ВА ТАҚДИР

8-фасл

УН БЕШ ДАҚИҚА ВА БУТУН УМР

(«МЕН СУВ ИЧГАН ДАРЁЛАР» ТУРКУМИДАН)

Яширмайман, уша вақтларда менинг Шароф Рашидовга булган ботиний муносабатим йиллар мобайнида чуқур норозилик ва уткир танқидий руҳ билан суғорилган эди. Чунки унинг республика раҳбари сифатида сўзлаган нутқлари, адиб сифатида ёзган асарлари, кўйинги, бутун фаолиятида «қизиллик» руҳи уфуриб турарди. Ижоди ва аъмолида коммунистик фирқага чексиз садоқат, «улуғ оғага» таъзим, Ақраб (Октябр) тунтаришига ихлос сўзлари жаранглари... Ўзбек тилида беш жилдлик Асарлари ял-ял ёниб турган, чуғдай қип-қизил муқовада чоп этилгани ҳам бежиз эмасди, назаримда. Бунда ҳам қандайдир рамзий маъно бор эди!

Эҳтимол, ҳеч ким ҳаётлиги чоғида унингчалик кўп ганим орттирмагандир. Ажабмас, ҳеч ким, ҳатто вафотидан кейин ҳам, унингчалик энг қаттол муҳолифларга эга булмаган чиқар. Не ажабким, унга энг даҳшатли, галамис раҳбарларнинг ҳам тиши утмади. Сабаби, бошдан-оёқ алвон либосга бурканган эди.

Инсонга кўз куриш учун берилган. Ақл-идрок ва шуур — англаш, тушуниш учун. Фақат кўз билан яшаш мумкин эмас. Чунки у алдаши мумкин. Нарса ва ҳодисаларни ақл кўзи билан кўра олган кишигина бирон нарса ёки ҳодисотга баҳо беришда адашмайди. Ақл кўзи нима? Бу кўзни, нигоҳни узининг ички ботиний оламига йўналтира олиш қобилиятидир. Афсуски, бундай қобилият ҳаммада ҳам булавермайди.

...Кўнларнинг бирида самарқандлик таниқли тилшунос олим, раҳматлик профессор Худойберди Дониёрий билан учрашиб, гурунглашиб қолдик. Домла билан дучлашдик дегунча, орамизда баҳс кўзгаларди. Негаки, у ҳаётда ва илмда кечаётган ҳар қандай мураккаб вазиятларни, чигал, кўр тугунларни ҳам фавқулудда уткир нигоҳ, тиниқ идрок, ўзига хос закийлик билан ойдинлаштириб берар эди. Ҳар қандай одамга

ҳам бирон савол билан мурожаат қилсангиз, унинг қандай жавоб қайтаришини ўзингиз олдиндан тақрибан биласиз. Аммо унинг жавобини олдиндан сира билиб бўлмасди.

Уша галги тортишув Тошкентда янги қурилган Ленин музейи ҳақида бормоқда эди.

— Ўзбекистон пойтахтида Марказий Ленин музейининг бўлмасини очишга бало борми! — деб тонг қолар эдим мен. — Бу ёқда халқимиз тўрт девор ичида тутдай тукилиб ўтирсаю, шаҳар марказида Ленинга деб мраммрдан шундоқ муҳташам, панжара-гулчин бино қуриб ётсак. Бу қандай мантиқ? Ўзбекистон ва ўзбек халқи олдида Лениннинг нечук «алоҳида хизмати» бор, айтинг-чи? Эҳтимол, яна шундай бир маҳобатли мақбара қуриб, унга жаноби доҳийнинг лаҳадидан бир намуна ҳам кўчириб келармиз!..

Худойберди домла эса, парвойи фалак одамдай, пешонаси ҳам тиришмай, Ленин музейи учун Шароф акага... ҳамд-санолар ўқиди. Гуё жуда тўғри иш бўлган эмиш. Унинг фикрича, ленинлар келиб-кетаверади... Аммо шундоқ ажойиб меъморчилик обидаси ўзимизники бўлиб қолади ва тоабат туради. Бу Лениндан ҳам кўра, унинг бош меъмори Шароф аканинг ўзига ўрнатилган жонли ёдгорлик бўлиб қад кўтариб туради.

Ана холос! Юрак ютиб қилган шаккоклигим учун Дониёрий ҳазрат мени роса койийдиган бўлди-да, деб буёқда хавотир олиб турибману, домланинг «теша тегмаган» талқини меникидан ҳам ошиб тушди. Кулоқларимга ишонмай қолдим. А? «Ленинлар келиб-кетаверади»?!.. Қасққа кетади? Ахир, у мангуликка даъвогар-ку. Қурқиб кетиб, теварак-атрофга олазарақ бўлиб қарадим. Битта-яримта узунқулоқ нокас бу гапларни эшитиб қолмасин-да ишқилиб деб.

Сўхбатдошим шу қадар даҳшатнок башоратларни айтдики... Гуё: бу фоний дунёда ҳеч нарса абадий эмас. Ёвуз қизил салтанат ҳам бир кун келиб емирилади. Бирон бир иқлимда, бирон кишварда таҳқир, зулм, мустамлакачилик истибдоди сақланиб қолмайди. Халқимиз қуллик кишанларидан озод бўлади. Жумҳуриятимиз ёруғ, мустақил тараққиёт йўлига чиқиб олади.

Ҳозир-ку бу мулоҳазалар ҳеч кимни мутлақо ажаблантирмайди. Аммо ўн беш, йигирма йил муқаддам бу гаплар ҳар қандай ўктам тахаййул соҳибининг ту-

шига ҳам кирган эмасди. Ушанда профессор устозимнинг юзига қараб ажабланиб қолдим. У ё телба, ё даҳо! Бовужуд, қанчалик ажаблансам, уни шунчалик яхши куриб кетдим. Қаранг-а. Шу қадар ойдин ниятли, мутлақо ишониб бўлмайдиган, чўпчаксимон ҳақиқатларни соғиниб яшайдиган улуг зотлар ҳам бор экан бу норасо дунёда! Бундай ҳазрати инсонлар бор экан ва улар билан бақамти, ёнма-ён, ҳамнафас булиб яшар экансан, демак, ҳали яшашда маъно бор. Дунё боумид. У биз уйлаганчалик зим-зиё эмас.

Шу-шу булдию, камина Шароф Рашидовнинг ҳар бир ишига алоҳида синчковлик билан, сарасоп солиб қарайдиган, унинг ҳар бир сўзидан ва ҳаракатидан узгача бир маъно излайдиган булдим.

Орадан кўп йиллар ўтди... Худойберди Дониерий сузларининг тўғрилигига бир далил. Собиқ мамлакат хужайини Леонид Брежнев Тошкентга келганида, Ленин музейини зиёрат қилишга ҳам таклиф этилади. Ҳойнаҳой, унинг ҳаёлидан шундай уйлар кечгандир: «Оббо узбек мардум-ей. Сенларга Ленин музейи чикора? Пастқамгина бино куриб, пештоқига Иличнинг суратини илишгану, музей шу деб юришгандир-да». Айтишларича, чиндан ҳам, у Ленин боргоҳининг бу қадар ҳашаматли қилиб қурилганини тасаввур ҳам қила олмаган экан. Ярақлаган мрамар кушкни куриб ханг-манг булиб қолади ва оғзидан шундай сузлар учеди:

— Ну Шарафчик, ты да-ё-шь! (Қойил-э, Шарофча, боплансан-ку, азамат!)

Шароф ака том маънодаги улугвор ишнинг «миси» чиқиб қолишидан кўрқиб, шошиб қолади ва ранги қув оқариб, ҳаяжон ичида бот-бот такрорлайди:

— Владимир Илич! Владимир Илич!..

Ҳа, Шароф Рашид еб-гуймас юҳо марказни, Кремлнинг «хужайинини», чиндан ҳам, боплаган эди. Фақат хомуш тортиб уйлайман: эсизки Шароф ака билан Худойберди домла Лениннинг келганини куришдию, кетганини кўриш уларга насиб этмади.

* * *

1981-82 йилларда икки марта Шароф Рашидовнинг қабулида бўлганман. Биринчи топқир кирганимда узим чоп эттирган унтача китобимни у кишига тақдим этдим. Тақсирим асарларимни бирма-бир қўлла-

рига олиб, «Мақол таржимаси» (1961), «Тил ва таржима» (1966) сингари китобларимни уқиганини таъкидлаб, варақдай бошлади. Сунгра бир қанча илиқ истаклар билдирди. Шундан кейин кутилмаганда сўраб қолди:

— Хуш, биздан қандай хизмат?

Улуғ даргоҳга бош уриб келар экан, ҳар қандай одамнинг ҳам бир илинжи бўлади. Бироқ менда ҳеч қандай «илинж» йуқ эди. «Сизга далда бериш учун келувдим», деёлмайман-ку. Аслида эса, чиндан ҳам, гап шундай бўлганди. Шу ўринда сал ортга чекинишга туғри келади.

...Бир куни ҳамкасаба домлалардан Тошкент дорилфунуни профессори, раҳматлик Очил Тоғай билан учрашганимизда, у Шароф аканинг қабулида бўлганини айтиб қолди. Маълум бўлишича, Тошкент дорилфунунида хизмат қилаётган домлаларни бирма-бир сўраб-суриштираркан, Очил ака менинг ҳам номимни тилга олибди. Шунда Ш. Рашидов менга «катта салом топширишни» тайинлабдилар. Камина бу шоҳона илтифотга гойибона миннатдорчилик изҳор этган бўдим.

— Йуқ, қуруқ «раҳмат» билан иш битмайди, иним, — деди қошлари чимирилиб Очил ака. — Сиз албатта хўжайинга учранг.

Мен бир кичик одам бўлсам, Марказқум билан нима ишим бор (туғрироғи Секанинг мен билан нима иши бор!) Менга жилла кузи ҳам учиб турмагандир у кишининг. Шунчаки манзират юзасидан айтган-қуйган-да, деган мулоҳазаларни билдирган эдим, Очил Тоғойдан балога қолдим. У қаттиқ истехзо қилди:

— Ажаб афандисиз, тақсир, — деди зарда билан. — Гапларимга ишонқирамай турибсиз, шундайми?

— Нега энди...

— Шароф Рашидовдай улуғ инсон Сизга «Катта салом» йўллаесаю, Сиз-буёқда мижғовланиб утирсангиз. Биласизми, бу Сизни ҳузурига чорлагани бўлади. Қанчадан-қанча йирик илмий муаммолар устида иш-ляяпсиз. Нима, у билмайди буни деб уйлайсизми? Бир қанча йирик ечим ва тавсияларингиз бор. Бу ёқда ўз ёгингизга қоврилиб ётибсиз. Қуриб турибман-ку, ахир! Шулардан огоҳ этасиз Каттани. Бундан ташқари, Сизнинг ташрифингиз у кишига ҳам далда бўлади.

Хуллас, суҳбатдошимнинг айтишича, юқори доираларда аҳвол яхши эмас, марказ Масковда ва шу ернинг ўзида Шароф акани ураган бир қанча амалпараст, нобакор раҳбарлар қандайдир фитна уюштираётган эмиш. Алқисса, Очил ака тушмагур мени шундай чўчитдики, худди эрта-индин жумҳуриятда қандайдир нохуш ҳодиса содир бўлаётгандай.

Э... жуда галати одам эди-да раҳматлик Очил Тогай. У мени шундай сеҳрлаб қуйдики, уша кунга қадар ўзимнинг юқори даргоҳлар учун бунчалик керакли тошлигимни билмаган эканман. Юрагим ҳаприқиб кетса-да, сиртдан жайдари бўлиб, сир бермай вазмин туравердим. «Лоқайдлигим» унинг баттар гашини келтира бошлади.

Дарвоқе, у нега бунчалик изтироб чекапти? Унинг гаплари ростми ёки уйдирмами (ёпирай, ростлиги бир йилдан кейин ошкор бўлади!..), нима бўлгандаям, Биринчининг ҳузурига бориш зарурати муқаррарлигига тула ишонч ҳосил қилган эдим.

Дарҳақиқат, қабул маҳалида Шароф Рашидовнинг ранг-рафтори анча синиқлиги ва авзойига қараб, ичичимдан унга раҳмим келди. Буюк заҳматкаш инсон билан юзма-юз турар эканман, унга сидқидилдан яхши тилак ва истаклар тилимнинг учида турар эди. Бироқ ботинолмадим. Қандай тушунаркин. Ўзим тушунмадимки унинг тўғри тушунишлигини. Зеро... Мен уни қанчалик синчковлик билан кузатиб турган бўлсам, у ҳам мени, бутун сувратим ва сийратимни худди кафтида турганимдай кўриб турарди. Шароф ака ниҳоятда зийрак ва синчи одам эканлигини нечукдир кўнглим сезиб қолди.

...Ниҳоят, унга ҳеч қандай илтимосим йўқлиги, ҳудога шукур, ҳар тарафлама бадастир эканлигим, ягона илтижо шуки, ҳаммамизнинг бахтимизга сиҳат-саломат бўлсалар, шунинг ўзи катта давлат эканини айтган бўлиб яна алланималар деб минғирладим.

Шароф ака менга жуда маъноли қаради. Шу топда сузлар қанчалик ожиз бўлса, боқишлар шунчалик бийрон эди. Эҳ-ҳе, билмайди дейсизми! Яхши англаб турибдики, бу шаҳри азимда жуда ўзим айтганчалик «бадастир» ҳам эмасман. Менинг бошимда ҳам минг хил савдо. Сурайман десам қанчадан-қанча гаплар билан бошини қотиришим мумкин. Лекин эп кўрмадим. Зотан, каттаконнинг илтифотига нойил бўлган қимирлаган жоң борки, ундан бир нарса тамаъ қилади.

«Кел, узи бир аҳволда турган инсонни диққат қилиб утирмайин. Ҳар ким ўз аравасини тортиши керак-да», деб ўйладим ўзимча.

Аммо бу андишадан раҳматлик ғоят мутаассир бўлди. Дераза ёнига борди-да, икки дақиқалар чамаси узоқ-узоқларга қараб ўй суриб қолди. Эҳтимол, шу топда мени унутгандир ҳам. Ё билъакс, хаёлида бусбутун мен билан банд бўлгандир. Сўнгра мен томонга ўгирилиб қаради-да, ўктам овозда таъкидлаб деди:

— Марказқум сизни қўллаб-қувватлайди.

А? Марказқум мени қўллаб-қувватлайди? Мен бундай сузларни умримда биринчи маротаба эшитаётган эдим. Яна кимдан! Ҳаяжонланиб кетдим. Нима учун партия марказқуми мени қўллаб-қувватлаши керакки, қачонки жанобингиз... фирқасиз бир кимса бўлсам. Уйлаб қолдим: Бул зот менинг партияда йўқлигимни билармикан? Ё билмасмикан? Наҳотки! Билмаса, бу мен учун катта ишонч. Билса-чи? Уйлайманки, билган. О, билгандаям жуда нозик билган! Фирқага киришдан бош тортиш туфайли мен ўзимни қанчадан-қанча маҳрумликларга гирифтор қилганим, хўрликларга маҳқум этилганим, «ишончсиз шахсга» айланганим, ҳатто қувғинга учраганимни, эҳтимол, ҳеч ким бу инсончалик чуқур тушунмагандир!..

Ўз фойдамга ҳам озгина илтифот қилган бўлайин. (Камтарлик яхши, аммо сохта камтарлик такаббурликдан баттар, деганида минг маротаба ҳақ шоир Абдулла Ориф.) Умрим қанча эканлигини билмайман. Шуниси борки, ҳозиргача яшаган онгли умримнинг қанчаси ижтимоий фойдали меҳнат билан утганлигини сарҳисоб қилинса (агар бунинг иложи бўлса!..), жиндай муболаға билан айтсам, урта ҳисобда, ҳар кечакундузда (суткасига демоқчиман)... йигирма беш соатдан ишлаган бўлсам керак. Яқин дўстим Асил Рашидов «меҳнат учун туғилган одам» деб таърифлаганида, менимча, унча муболаға бўлмаса керак. Заҳматкаш инсоннинг қадрига ким етади шу дунёда? Ҳеч ким. «Мен ҳаммани ўйлайману, ҳеч ким мени ўйламайди», деб ўйлаймиз. Тўғри-да.

Йўқ, тўғри эмас. Узи заҳматкаш одам бошқа заҳматкашларни ҳам ўйлайди, қадрига етади. Мана, Рашидовнинг бу фоний дунёдан боқий дунёга рихлат қилганига ҳам ўн уч йил бўлибди. Менинг куз унгимда унинг уша ҳаётлиги вақтидаги, уша қабул маҳалидаги сиймоси гавдаланиб турибди.

Уйламангки, азиз уқувчим, «Марказқум сизни қўлаб-қувватлайди» деганида Шароф ака менинг у кишидан тамаъгирлик қилмаганимдан хурсанд бўлганлиги сабаб эмас. (Сўраганда от билан туя сўраган булармидим!) Гарчи у мени атиги уч маротаба юзма-юз кўрган бўлса-да, ун олти йил мобайнида ғойибона билганидан хабардорман. Ҳа, мени дастлаб у кишига укаси Асил Рашидов билан устод Иброҳим Муминов орқаворотдан таништирганини кўнглим сезарди.

1967 йилда Узкомфирқа Марказий Қумитаси бюросида Шароф Рашидов бошчилигида ўтказилган катта йиғинда мен у киши билан атиги бир лаҳзагина кўришган эдик. (Хонаси келди, айтайин: республика-мизда амалга оширилган жуда катта ишлар, бу хоҳ халқ хўжалиги, хоҳ деҳқончилик ва зироат, сув хўжалиги, улкан қурилишлар, илмий ва маданий жабҳаларни олмайлик, булар барчаси ё бевосита, ё билвосита шу улуғ инсоннинг номи билан боғлиқ. Жумладан, биринчи Ўзбек Қомусини яратишда ҳам унинг ҳомийлик қилганидан шахсан хабардорман.) Мен ўшанда мажлис бошланиши олдидан Бош муҳаррир академик Иброҳим Муминовнинг маърузасини раёсатга элтиб бердим, қайтаётганимда илғаб қолдим: Шароф ака ёнма-ён ўтирган Иброҳим домладан «Ғайбулла шуми?» деб сўраб қолдилар. (Мен 1983 йилда у киши билан суҳбатлашганимда бунга иқрор бўламан).

Албатта. Шароф Рашидовдай бир улуғ инсон танигани-билгани мен учун катта гап. Эҳ-ҳе, ўттиз олти йил муқаддам турар жой масаласида менинг атрофимда қанчадан-қанча гап-сўзлар бўлгани, ўша даврдаги шаҳар ҳокими куппа-кундуз куни ун беш чоғлик одам ҳузурида камина аспирантдан рўй-рост пора талаб қилгани, агар томоғини мойламасам, минбаъд «ҳокими мутлақ» менга уй бермаслиги хусусида дўқ-пўписа қилгани, кейинчалик кирдикорлари очилиб, қамалиб кетгани ва бу ишлардан Шароф Рашидовнинг хабардорлигидан сўзласам... Бунинг ўзи бутун бир «хангома»! Ҳа, ўзим жонли гувоҳман. Кимда-ким бу улуғ инсоннинг покиза шахс эканлиги, дордан қочган, муттаҳам, фирибгар ва мунофиқларга нисбатан муросасиз бўлганига шубҳа қилса, ўша шубҳадор одамнинг ўзи кимлигини бир суриштириб кўринг. Давр кажрафтор, замон буқаламун бўлмаса, Шароф аканинг вафотидан кейин келиб-келиб беш-ўнта кўр-қоқ, амалпараст, қаллоб, бетайин одамларнинг (улар

кимлигини ҳозир ҳамма билади) «дийдиёсига» лаққа учиб, ўзбек халқи тимсолида Рашидовни ва Рашидов тимсолида ўзбек халқини лой қилиб утирармидик! Халқда шундай мақол бор: сен менга дўстинг кимлигини айт, мен сенга ўзинг кимлигингни айтаман. Рост-да, муттаҳамнинг дўсти муттаҳам, ўгрининг дўсти ўгри, шоир Абдулла Ориф айтганидай, «гадонинг дўсти гадо» булади. Ҳеч замонда доно билан нодон дўст бўлибдими! Мен шу топда мазкур пурмаъно мақолни ўзгартириб, шундай деган булардим: Сен менга душманинг кимлигини айт, мен сенга ўзинг кимлигингни айтаман.

Қомусда ишлаган давримнинг сўнгги икки йилида мен Бош муҳаррир Иброҳим Мўминовнинг биринчи муовини бўлиб турдим. Марказқўмнинг маҳрига тушган вазифада камина фирқасиз одам хизмат қилардим. Бу эса ўша давр сиёсатининг мантиқига сиғмас эди. Фирт бемаъни сиёсат: ўзини «давринг ақл-идроки, виждони ва шон-шарафи» деб эълон қилган партияга ўз ишининг кўзини биладиган мутахассислар эмас, балки тўнка бўлса ҳам, фирқа аъзолари керак эди. Итоатгўй қўллар, малайлар, чўрилар ва мутеъларнинг бозори чаққон эди. Гарчи бизнинг тоифамиздаги кишиларни ҳам «фирқасиз коммунист» (мунофиқликни қаранг!) деб атаган бўлишса-да, биз уларнинг назарида аввало Фирқасиз («ишончсиз» деб ўқийсиз) эдик.

1969 йилда камина бундай мантиқсизликни ошқора рад-бадал этганим ҳолда, ўзимча исъён кўтарган бўлдим ва қомусхона маҳкамасига уч маротаба ариза йўллаб, хизматни ўзимдан мосуво этдим. Буёғи — бир йил давомида шаҳарма-шаҳар дарбадарлик, таҳқир, хўрликлар...

Бу гаплардан Шароф Рашидов хабардор бўлмаган дейсизми?..

Мана энди, орадан ўн уч йил ўтгач (1969-1982), фирқа марказқўмининг биринчи котиби, комил ва муътабар инсон Шароф Рашидовнинг ўзи менга, уша-уша эътиқодли ва собит партиясиз бир кимсага «Марказқўм сизни қўллаб-қувватлайди» деб турибди.

Мувозанатим йўқолди. Ана ўшанда Шароф Рашидовга, ғоят нуфузли фирқа сардори, Марказқўмнинг биринчи котиби эмас, балки одамохун, чин инсон сифатида меҳрим ва ҳурматим ошиб кетган эди.

Суҳбат охирида у менга «Кашмир қўшиғи»нинг

уша кезлари можор (венгер) тилида чоп этилган нусхасини ҳадя қилиб топширди. Гугурт қутичасидай муъжазгина китобча нашриёт-матбаачилик санъатининг ажойиб намунаси эди.

Орадан бир йил утиб, иккинчи дафъа қабулга кирганимда, мамлакат осмонида булутлар янада қуюқлаша бошлаган эди. Бу гал мен докторлик диссертациясининг баённомаси (автореферат)ни унга тақдим этдим. Мамнун бўлиб, китобчани шундоқ очдию, расмий мутасаддийларим (расмий оппонентларим)нинг номларини уқиркан, бир кишининг исм-шарифини бармоғи билан кўрсатди ва... ҳеч нарса демади. О! Бу қандай синоат бўлдийкин? Рашидов индамай туриб олдинда мени кутаётган ғоят хатарнок воқеаларни башорат қилган экан, кейин билсам. Уша одамнинг кимлигини ўзим ҳам билардим (у салкам йигирма йил мобайнида мени қонимга ташна қилиб келаётган бир мубҳам шахс эди!) Аммо бу кўргиликлар олдинда, асосий томоша ҳали бошланган эмасди.

Мени ул оқсоқол истиқболига ундаган яна бир гап бор эди. Бу адибнинг «Кашмир қўшиғи»га дахлдор. Асар ўзининг мазмуни, уч нашр матни, талқини, мажозий ва рамзий табиати, таржималари билан ўзбек адабиётида ғоят мароқли ва ноёб бир ҳодиса бўлди. Нозик дид, шоирона туйғу ва фалсафий талқинда, ўзига хос лисонул ғайб (мажозий тил, ишоравий рамз)да ёзилган мазкур дostonда адиб ўзининг бор бўйи ҳамда кенг маънавий дунёси билан намоён бўлган эди. Инчунин, дoston «Кашмир қўшиғи» ва Кашмир қўшиғи эмас; унда тасвирланган Гуллар боғи — гузал Кашмир ва айни вақтда ўзимизнинг жаннатмакон ўлкамиз Ўзбекистон; асаларилар шоҳи Бамбур билан гуллар маликаси Наргиз бонулар ҳам кашмирий тимсоллар булиши баробарида, ўзимизнинг ўзбек диёридаги Алпомиш ва Барчин образларидай гавдаланади; зўравонлик, қуллик, асорат ва истибдод тимсоллари бўлмиш пажмурда ва улаксахур Бурон билан Хорудлар ҳам қанчалик жафокаш Кашмир фуқаролари қонини зулукдай сўриб ётган ганимлар бўлса, айни вақтда ўлкамизга шимол тарафдан эсиб келаётган аёвсиз ёв, ёвуз кучларни ўзида жонлантиради. Хуллас, Шароф Рашидовнинг бошқа бирон асарини эшитмаган ва ўқимаган ҳар қандай киши ҳам, биргина «Кашмир қўшиғи» билан танишса, унинг қандай ёзувчи ва санъаткор эканига беҳато баҳо бера олади. Шунга қа-

раб, муаллифнинг қандай адибгина эмас, балки қандай инсон, мутафаккир ва давлат арбоби эканини ҳам танийди-қўяди. Унга бу ёзувчини ортиқча «тушунтириб» утиришнинг ҳожати қолмайди.

Ҳайратомуз, афсонавор ғоя илгари сурилади асарда. Чунончи, тиш-тирноғигача қурошланган бадбашара Бурон даҳшатли Хоруд билан иттифоқ тузиб, икки нафис, нозик-ниҳол мавжудот — Бамбур билан Наргизни енга олмайди. Қиёмат қойим кунлар бошланади: ҳаммаёқ хонавайрон ва тап-тақир бўлади. Лекин охир-оқибатда азамат Бамбур билан Наргиз атрофига уюшган нафис Гуллар боғининг фуқаролари ғалаба қозонадилар... Қандай қилиб? Улар ёвуз кучларга қарши бирлашадилар ва курашадилар. Достоннинг етакчи ғояси: муҳаббат, бирлашиш ва кураш. Ҳозир, республикамиз мустақиллик сари дадил одимлаб бораётган шу кунларда бу ғоя янада пурмаъно ва долзарб эканига бирон далил керакми?

Мен, таржимашунос мутахассисга бу достон, узининг тарихий илдизлари, анъанавий қамровдорлиги, кўп сонли таржима талқинлари (асар 56 тилга утирилган!), шеърят, наср ва мусиқа санъатларининг кесишган нуқтасида яратилгани билан худди «буюриб ёздирганимдай» бир нарса эди. Мен «Шароф Рашидовнинг «Кашмир кўшиғи» (қиёсий таҳлил)» деган уч юз саҳифалик китоб ёздим. Ихлос ва муҳаббат билан. Бироқ...

ИЛТИМОС ҲАМ ШУНАҚА СОВУҚ БУЛАДИМИ!

Китоб ёзишдан кўра, уни чоп эттириш қийин. Уша йиллари нашриёт ва мажаллаю рўзнома таҳририятларига юқоридан Шароф Рашидовнинг ижоди юзасидан ёзилган ишлар чоп этилмасин, деган кўрсатма келган экан. Қарасам, неча йиллар меҳнат қилиб ёзган асарим дунё юзини кўрмайдиган. Шунда бир «ҳийлаи шаръий» ишлатдим. Йулини қилиб, «маслаҳат олиш» баҳонасида, муаллифнинг олдидан ўтишга қарор қилдим. Шароф ака қабул қилишга розилик билдирибдилар. «Ҳа, иш пишди», деб уйладим узимча.

Мана, у киши билан яна юзма-юз турибман. Чиройли муқоваланган қалин кўлёмани варақлар экан, уз мамнуниятини яшира олмади. Чунки биладик, бу китобни ёзишдан менинг бирон махсус пинҳоний «мул-

жалим» йўқ. Қандайдир мукофот, лавозим ёки унвон-пунвон дегандай. Бу ёғини у яхши биларди. Қулёзмани варақлар экан, баъзи нарсаларга қизиқсинди. Чунончи, «Кашмирга ухшаган жойни кишики кўрмагай бўлмай» деб таърифлаган Муҳаммад Ҳайдар мирзо Дўғлот кимлиги, унинг «Тарихи Рашидий» асарини сўраб-суриш-тирди. Сунгра мен ўз тадқиқотимни бағишлаган усто-зим, муҳаррир ва шоир Урин Камолий ҳақида қизиқси-ниб сўради. Хуллас, иш туппа-тузук кетаётган бир пайт-да, мендан «илтимос» қилиб қолди:

— Гайбулложон, қулёзмани нашриётга топширмай турсангиз. Қачон нашр этиш кераклигини ўзим айта-ман...

Ҳайрон бўлиб қолдим. «Илтимос» ҳам шунақа со-вуқ бўладими! Менга ишонмаяптими десам, бунга асос йўқдай. Нима гап? Муаллифдан «маслаҳат» сўраб утирмай, қулёзмани туппа-туғри нашриётга топшириб юбораверсам буларкан, деган фикр кечди хаёлимдан.

Хомуш тортганимни пайқаган адиб, гапни «айлан-тирган» бўлди:

— Биласизми, «Кашмир қўшиғи» балетини Америк-ка ва Японияда саҳналаштиришга ҳозирлик кўри-шяпти. Қўлимда яна бир талай янги ноёб материал-лар тўпланиб қолди. Барини сизга бераман. Ана ун-дан кейин...

Хаёлимдан ҳар хил уйлар кечди. Бу қанақаси бўл-ди? Америка империализми ўша давр коммунистик васвасасига кўра бутун жаҳон халқларининг қаттол душмани, озодлик ва эрксеварлик тўғони, ўзи таг-тагидан чириб бораётган бир тузум бўлса... Япония деганимиз ҳам ўша даврнинг чиркин талқинига кўра, азалий «рақибимиз». Гуё «пуф» десак учиб кетадиган бир нарса!.. Қизил салтанатнинг жаҳоний галабасига минг маргалаб иймон келтирган бу коммунист-арбоб эса фахрланиб бундоқ деб ётибди. Унгимми, тушим-ми? Ё мени «синамоқчими»?! Гаплари бу ерда оқиз-май-томизмай ёзилиб турганини жуда яхши билгани ҳолда, қандай қилиб руй-рост, ошкора айтаётибди экан-а? Ҳимм... бул валломат зоти шарифни биз бил-мас эканмиз-ку. Ё бўлмаса пичоқ бориб суякка қадал-ган. Рост-да! Турғунлик даврининг расмий, чуруқ, пуч сиёсати қачонгача халқни лақиллатади, ахир! Ҳақиқа-тан ҳам, кейинчалик, ошкоралик замони куз очганида маълум бўлдики, узоқ йиллар давомида АҚШ бошлиқ «империалистик қузғунларга» нисбат бериб келинган

барча даҳшатли «сифатлар» даставвал узимизга хос экан. Парокандалик, миллий низо, парчаланиш, чириш, бир халқни бошқасига гиж-гижлаш, талончилик, қиргинбарот дейсизми... Бекаму куст.

Мана сизга «Кашмир қушиғи»!

МАРҲУМ БИЛАН «СУҲБАТ»

Дунёнинг ишлари қизиқ. Адиб ҳаётлиги чоғида ишим чиқмади. Вафотидан кейин эса нима булганини ҳамма билади. Энди-чи? Не ажабким, бу инсон ҳақида катта ҳақиқат бор бўйи билан қаддини ростлаган шу кунларда ҳам мен ҳамон қўлзмамни қўлтиқлаб юрибман... Қандайдир сирли шубҳа ҳукмрон, ҳадиксираш...

«Эҳ, Шароф ака! — деб ўйлайман қўлзмамга қараб. — Қачон чоп эттиришни ўзим айтаман деб эдингиз. Айтмадингиз ҳам. Биламан, кузингиз тириклигида китобим чиқишини истамадингиз, чоғи. Тўғри. «Камтарга — камол, ман-манга — завол». Қадрият, қадрият деймиз. Қаёқда! «Қадрият» деган сўзнинг ўзи қадрсизланиб кетганди. «Ман-манга — камол, камтарга — завол» бўлиб қолганди-да. Эсиз, билганмидингизки, вафот этганингиздан кейин, ҳали гўрингиз совимай туриб, бошқа бировлар эмас, кипригингизда асраб келган сафдошларингизу ўз шоғирдларингиз Сиздай улуг валинъматни бадном қилишларини? Яхшиямки, нечук бўлиб, анови иккита «биринчидан» сўнг жумҳурият пешонасига Ислом Карим деган бир мард битган экан. Бўлмаса ҳалиям оғзимизга талқон солиб юраверармидик... Ҳа, ўзимиз, ғовак сиёсатдонлару, ношуд зиёлилар шундай мардуммиз. Тамаъгир. Мутеъ. Қўрқоқ. Мунофиқ...»

Ҳаёл яна олиб қочади...

«Балким Сиз вафотингиздан кейин нима бўлишини билгандирсиз? Зотан, ўз одамларингиз кимлар эканини лоақал ҳаётингизнинг сўнги кунларида пайқатгандирсиз? Билмаслигингиз мумкин эмасдики, биз худосиз, пайғамбарсиз, авлиёю анбиёсиз, даҳосиз бир қавмнинг этагини тутганимизни... Ўз пайғамбарига ҳаётлиги чоғида сотқинлик қилиб, юз-кўзига туфлаб, қўл-оёқларини миҳлаб қийнаб ўлдирган ва қатл этилганидан сўнг қандай буюк зотдан маҳрум бўлиб қолганини пайқагач, унга топина бошлаган қора оломонга ихлос қўйганимизни... («Инжил»га қаранг).

Уз улуғларига ихлос ва оқибат булмаган жойда маънавий заковат ҳам, иймон ҳам, омонлик ҳам йўқ. Булиши мумкин ҳам эмас.

Балким менга раҳмингиз келгандир. Менинг ижодим ҳақида китоб чиқазгани учун шу жабрдийда инсонга ҳам тухмат ва маломат тошлари отилмасин деб. Агар шундай андишага борган бўлсангиз (ҳойнаҳой, шу гап ростга ўхшайди), унда бекор қилгансиз. Чунки камина бусиз ҳам бу дунёнинг шўриши гавғоларидан уз насибамни бусбутун олган одамман. Сиз туфайли шаънимга отиладиган ҳар қандай таънаю маломатларни қувона-қувона мукофот ўрнида қабул қилган бўлардим».

«ЯХШИЯМКИ ОЛАМПАНОҲ ЭМАСМАН!»

...Сухбатимиз анжом топа бошлаган сайин Шароф аканинг алланечук безовталанаётгани, менга қандайдир бағоят муҳим бир гапни айтмоқчи бўлаётганини кўнглим сеза бошлади. Кутилмаганда у мендан сураб қолди:

— «Кашмир қўшиғи»нинг янги, венгерча таржимасини сизга бердимми, йўқми?

Кўнглим «йўқ де, йўқ де» деб турарди. Ажабо, мен сехрланиб қолдимми, ҳайронман, беихтиёр:

— Йўқ, берганингиз йўқ, — деб юборибман. Ҳолбуки, утган гал берган эди-ку. Эсим курсин-а.

Қарангки, менинг «йўқ» деб жавоб қилганим айти муддао бўлган экан! У баайни худди шундай жавобни тилимга солибди. Маҳкама соҳиби дарҳол шу ўртада уралашиб юрган уз ёрдамчисига юзланиб, ҳув нариги хонадаги жавоннинг нариги бурчагида турган китоблар орасидан уша китобчадан бир донасини келтириб беришни илтимос қилди. Ёрдамчи биз утирган хонадан чиқиши биланоқ, у овозини пасайтириб, менга деди:

— Асилжон сизни оғзидан бол томиб мақтайди.

Асилжон Шароф Рашидовнинг укаси бўлади. Шундай дедию, жим қолди. Бу билан «мен сени таниб турибман» демоқчи бўлди. Мен ҳақиқатан ҳам ҳайрон қолгандим. Чунки шу тобгача у каминанинг «уша Ғайбулла» эканимни билмаса ҳам керак, деб уйловдим. Бунинг устига, дустим Асилжон ҳар икки сафар ҳам Шароф аканинг қабулига бораётганимдан тамом беҳабар эди. Қисқаси, ул кишининг луқмасига

жавобан, мен, ҳаяжон ичида, шундай пайтда айтилиши керак булган эътирофу илтифот сузларини айтишга журъат этдим. (Аслида, бу илтифот ҳам эмас, дил сузлари эди):

— Мен ҳам... У киши энг қадрдон... Боягидай... Дустим. Қиёматлик!..

Жавобимдан ниҳоятда кайфи чоғ булди. Негаки... Унга ҳам бу фоний дунёда баний инсоннинг ожизлиги замирида ётган соф инсоний туйғулар бегона эмасди. «Дунё менга сигдию, мен дунёга сигмадим», дебдилар девонайи Машраб. Қаранг-а, Шароф ар-Рашиднинг кунглига биз ҳаммамиз ва ҳар биримиз сибгмизу, унга кузи тириклигидаям, ёху!.. ҳатто қазо қилганидан кейин, бандаликни бажо келтирганидан сунг ҳам бу ёруғ дунё торлик қилибди-я!

Атиги олтига суз. Кейинчалик уйлаб қарасам, бу менга унинг васияти экан. У узидан ҳам кура, узининг яқин кишилари, қариндош-уруғлари, оила аъзолари, жумладан, айниқса чўрткесар укаси Асил Рашидовнинг тақдиридан хавотир олган эканми, дейман. «Мен-ку утиб кетаяпман. Яқин қолди... Мендан кейин қиёмат кўпади. Атрофда номардлар кўп. Аммо бир-бировингдан эҳтиёт булинглар. Бир саф булиб туринг. Ҳар хил эҳтиросу жазаваларга берилмангиз. Мен уз халқимга асло хилоф иш қилганим йўқ. Худо шоҳид!», демоқчи булган эканми дейман.

Худди шундай булди ҳам. Худога беадад шукур, уша қатагон йилларда, бу улуг инсоннинг жасади ҳатто уз лаҳадига сигмай қолган мудҳиш кунларда ҳам, камина дустим Асил Рашидов билан ёнма-ён турдим. Уни ёлғизлатиб қўйган эмасман.

Бу ёғи рисоладагидай. Бироқ мени тонг қолдирган нарса бошқа ёқда. Шароф аканинг менга айтган уша луқмаси, бундай олганда, анчайин гап. Жун. Бировдан яширадиган жойи ҳам йўқ. Нима қипти укаси менинг дустим булса. Ахир, ким булишидан қатъий назар, у ҳам бир одам-да. Нега энди шуниям уз ёрдамчисининг ҳузурда айта олмади? У, даҳшат! «Яхшиям подшо эмасман-а...», деб уйладим узимнинг оддий фуқаро эканлигимдан беҳад мамнун булиб.

Уф, нега дунё бундай яралган-а?

Дарвоқе, хайрлашиш олдидан мен таржимачилик соҳасида, назария ва амалиётда, шунингдек, таржимавий таҳсилда уз ечимини кутаётган бир талай муаммолар борлигидан оғиз очдим. У киши уз фикр-

мулоҳаза ва таклифларимни қоғозга тушириб келишим зарурлигини айтди. Охирида ўз ёрдамчисига қаттиқ тайинлади:

— Қачонки бу киши менга киришни ихтиёр қилса, куттириб утирманг.

Афсуски, орадан кўп-да вақт утмай, ана шундай «куттириб қўймайдиган» икки вазият пайдо бўлди.

УЗОҚНИ МУЛЖАЛЛАГАН КАЛТАБИНЛАР

Узим хизмат қилиб турган дорилфунунда ўша кезлари аҳвол танг эдики нарёғи йўқ. Бу даргоҳда салкам чорак аср ишлабманки, ун йиллар давомида қаттиқ қийналдик. Бутун кафедрамиз билан. Жанобингиз аввал бошда академиядан Тошкент Давлат университетига ишга келган кунимдан бошлаб ҳанг-манг бўлиб қолганман. Худди бошқа қитъадан бу ерга адашиб келгандай сезганман узимни. Дастлабки кунларданоқ пайқаганман: ҳаёт бошқаю мактаб бошқа! Икки уртада худди жарлик, упқон бордай. Олий мактабни сиёсат булутдай қошлаб ётибди. Гуё халқ хўжалигига юқори малакали мутахассис эмас, балки чириб, чок-чокидан ситилиб бораётган тузумни кўр-кўрона ҳимоя қиладиган сўқир сиёсатдон, васиқали манқурт керак. Унлаб пуч сиёсий фанлар (дарвоқе, «фан» сузининг бир маъноси — ҳийлау фан!) маслакисизлик, мунофиқлик, бақироқ даҳрийлик, мавҳум, кучирма грамматикалар орасида йилт этган жонли фикр, эркин мулоҳаза, мантиқли далилга урин қолмабди. Бу ердан қочиб кетай десам, яна қаёққа бораман? Кўним ҳам булиши керак-да одамда. Бунинг устига, ҳаммаёқда бир хил қироату, бирдай итоат.

Қизиқ. Олий мактабда, инсоншунослик жабҳасида ҳаммаёқни урис тили босиб кетган. Жуда нозик йуллар билан насроний маданиятини сингдириб ётишибди. Ислоом маданияти — қатағон! Она тилидан оғиз очган одам бетухтов «миллатчи»га айланади. Урис тилининг эса то тил тарихию, адабий тил учун айтарли аҳамияти булмаган майда шеваларигача ўқитилади. Чунки у «улуғ» халқнинг улуғ тили-да. Ана зўравонлик! Уқув режаларини Масков тузади. Калит уларнинг қулида. Додингни Худога айт.

Нима қилиш керак? Бу ердаги «олим-маъмурлар» шу қадар кар ва без бўлиб кетганки, уларнинг қулоқлари остидан замбарақдан ўқ узсанг-да, эшитиш-

майди. Бошини «Анов» томонга ирғаб қўяди, вассалом.

1969 йилда Ўзкомпартия Марказқўмининг қарори асосида журналистика куллийетида турт кишидан иборат таржима назарияси минбаргоҳи (кафедраси) очилди. Бироқ... Минбаргоҳ бор-у, соат йўқ. Бизни узун боғлаб, калта тушовлаб қўйишди. Синалган усул! Улик тил ҳисобланмиш лотин тили уқитилади. Аммо кўпмиллатли, кўптилли, байналмилал таркибли жамият учун сув билан ҳаводай зарур бўлган таржимонлик ихтисосига ўрин йўқ. Чунки турғунлик салтанати-га таржимадан кўра ўрис тилини сингдириш фарз. Миллатлар ва миллий маданиятлар аро куприк бўлган, уларни бир-бири билан чамбарчас боғлайдиган санъат бўлмиш таржима ҳақида шунчаки «йулигагина» гапирилади, холос. Бас, ихтисосликлар сирасида (номенклатурасида) бундай нарсага ўрин йўқ. Бу сўқир марказнинг сўқир сиёсати эди... Уларнинг мантиқи айнан мантиқсизликка асосланганди. Миллий республикалар халқларининг тили, тарихи, маданияти, санъати ва адабиётини ривожлантириш иши жиловланган, ҳамма нарса миллий тилларнинг маҳв бўлиб, ўз ўрнини ўрис тилига бушатиб беришига мулжалланган эди.

ШАМОЛ ЭСАЁТГАН ТОМОНГА БАҚИРМА, ОВОЗИНГ ЗОЕЪ КЕТАДИ...

Омадимиз чопгани шунда эдики, дорилфунуннинг олий бошқарув маҳкамасида «ўз одамимиз» бор. Бу проректор Шомаҳмуд ўғли Шоислом Шомуҳаммад. У қомусий билимга эга бўлган фозил киши. Мавлонони баайни узига хос Шарқ адабий энциклопедияси деса бўлади. Ўзбекистон ҳудудида бундай кенг билимга эга бўлган инсонни топиш амри маҳол. У киши: олим бўлиб — мушоҳада қилади; ношир бўлиб — адабий мажмуалар чоп этади, халқимизни Шарқ адабиёти билан таништиради; мунаққид бўлиб — танқид қилади; шоир бўлиб — шеър битади. Муҳими: форсийзабон ва туркигуй таржимон! Ноеб адабий угирмачи (трансформатор). Ғоят қамровдор мутаржим: Абулқосим Фирдавсийдан — Абдураҳмон Жомийгача, Умар Хайёмдан — Хусрав Деҳлавийгача... Боз устига, таниқли таржимашунос ва таржима танқидчиси. Қандай қилиб аруздан бармоқ чиқазиш, маҳобатли

«Шоҳнома»ни «Алпомиш» вазнида таржима қилиш муаммоларини ёритган ва амалда буни исботлаганлардан бири тақсиримнинг ўзлари бўладилар. Катта адабий давраларда бўлган, муътабар адиб ва мутафаккирлар билан мулоқот қилган, баҳслашган. Буюк «Шоҳнома»ни ўзбекчалаштиргани учун халқаро Фирдавсий совринига мушарраф ҳам бўлган.

Касал тузалгиси келса, табиб ўз оёғи билан келади, дейишади. Менимча, бошқа бир ҳолларда аксинча ҳам бўлади: табибнинг омади чопса — бемор кўпаяди... Йўқса, келиб-келиб Шоислом Шомуҳаммад проректор бўладими бизда. Хуллас, бир кишининг қиёфасида: шоир-таржимон, олим-ноширу, маъмур-раҳбар мужассам бўлган эди.

Бир куни, ниҳоят, нажоткоримиз остоналарига бош уриб боришга тўғри келди. Гап орасида катта домла — пиримизга мурожаат этишдан мурод нима эканини секин айтган бўлдим. Қарасам... мавлоно нечүкдир хомуш. Шоирдан раҳбар чиқмайди, деб эшитганим бор. Шоислом ака ўз «қавмимиздаги» ижодкор-у, шу топда, ким билсин, хаёли Хужа Ҳофиздами ёки Маликушшуаро Баҳордами? Балким «Шоҳнома»га янгича жаранглайдиган вазн қидираётгандир. Ажабмас, Умар Хайёмнинг бирон рубойисига қофия изляяптимиқан?..

Алқисса, камина таржима назарияси ва амалиёти, дорилфунун таълими теграсида таржимон тайёрлаш, янги дастур ва қўлланмалар, машқ тўпламлари тартиб бериш ҳамда бу ишга дарс жадвалидан ўрин (вақт, яъни соат) ажратиш зарурлиги хусусида айтган гапларимни яна такрорладим.

Қизиқ! У киши тагин лоқайд. Ниҳоят, жуда қўявермаганимдан кейин тилга кирдилар:

— Ёрдам беролмайман. Сизнинг дарсларингиз ўқув режасида йўқ. Даста-қошиқ Масковнинг қўлида. Масковнинг кўзлари эса ўз йўлида...

— Ие, таржима — ўқув тарҳида (планида), таржимон — номенклатурада бўлмаса, нима қилиш керак? Шулар ҳаётда борми?

— Ҳаётда бор. Планди йўқ.

— Демак, планга киритиш керак. Вассалом. Мантиқ шунга тақозо этади.

— Масков бошқача мантиқ билан иш кўради. Марказда тасдиқланган режада йўқми, демак, ҳар қандай янги киритилган нарса — ғайри қонуний, бун-

га журъат этган киши — узбошимча қонунбузар бўлади.

Ана холос! Проректор курсисидаги олимни — маъмур, шоирни — маҳкамачи, эркин-ижодий фикрловчи адабий мунаққидни — мансабдор шахс сиқиб чиқазибди-да, деган қарорга келдим. Узимга ишонмай қолдим. Жаҳлим чиқа бошлади.

— Шоислом ака, Сиз ҳозир айтган гапларни оддий маҳкама хизматчиси ҳам айта олади. Айтаяпти ҳам. Лекин, ахир, Сиз узингиз таржиманинг нонини еб, бола-чақа боқадиган эътиборли ижодкор одамсиз. Шундай эмасми? Бу гапларни айтишга қандай тилингиз боради! Хуллас, ақлим етдики, бу хона соҳиби билан ишим битмайди. Кузим мошдай очилди.

Олтмишинчи йилларнинг биринчи ярмида журналистика факултетидагиларнинг биздан бўлак қиладиган иши қолмади, чоғимда. Кун сайин тазйиқ, ҳафта сайин текширув, ой сайин муҳокама, комиссия... Дастак — уқув режаси, баҳона — минбаргоҳда «партиявий рух» етишмаслиги (бу билан уша вақтдаги бизнинг минбаргоҳда биронта ҳам фирқа аъзоси йўқлигига жуда «тагдор» ва «маъноли» ишора қилинганди!) Ушанда факултет бошлиғи шу даражага бориб етдики, атиги тўрт кишидан иборат кафедрада бир нуфузни (штатни) қисқартиришга ҳам уриниб кўрди.

Марказпараст, «ановларнинг» малайи булган бу гариб кимсаларнинг етти ухлаб тушига ҳам кирмас эдики, орадан йигирма беш йиллар чамаси утар-ўтмас «Иброҳимдан қолган эски дукон» барбод бўлади, СССР парчаланиб кетади...

ШАРОФ РАШИДОВГА ЯНА ИККИ МУРОЖААТ

БИРИНЧИ МАКТУБ

Курдимки, оқимга қарши боришнинг фойдаси йўқ. Ҳеч бўлмаса: «Ҳой мусулмонлар! Лоақал атиги йигирма беш йил кутинглар, ахир. Мана кўрасизлар, ушанда жумҳурият мустақил бўлади. Уқув режаларини ҳам узимиз тузадиган бўламиз. Улкамизга қандай илмлар ва мутахассислар керак бўлиши-бўлмаслигини узимиз аниқлайдиган, ихтисосликлар номенклатурасиниям узимиз белгилайдиган бўламиз. Сиз суянган тоғлар паст бўлади, сиз сиғинган толлар кесилиб кетади, сиз пеш қилаётган тамойиллар бир пул бўлади.

Мана курасизлар, таржимачилик иши оммавий тус олиб кетади!..» дея олмайман-ку. (Кошкийди шундай булишини узим ҳам билсам!)

Эй муаззам Истиклол! Намунча куттириб қўйдинг. Қадамингга ҳасанот! Илоҳим сенинг рақибларинг зеру-по булсин! Кечаю-кундуз дуойи жонингни қиламан. Минбаъд собит ва собир булгайсан бахтимизга. Сен учун жонимни қурбон қилишга ҳам тайёрман, садага!

Бу гурур, бундай ифтихор ва эҳтирослар чорак асрдан кейин пайдо булади менда. Ҳозирча ортга қайтайлик...

Алқисса, 1981 йил 9 октябрда Шароф Рашидов номига тўрт саҳифада республикада таржимачилик ишини тубдан яхшилаш, моҳир таржимонлар тайёрлаш, уларнинг малакасини ошириш, таржима таҳсилини қонуний, чуқур илмий негизга кучириш ва таржимашунослик муаммоларига оид хат ёзиб киритдим. Уша мактубимнинг охирида камина кутараётган муаммо муҳим ва долзарблигини инобатга олган ҳолда, мазкур масала юзасидан катта давлат миқёсида махсус қарор қабул қилинса қандоқ буларкин, деб шама қилгандим. Мактубда таржимачилик ишида содир булган аҳволни танқид қилиб утирмасдан, уни яхшилаш, олий таржимавий таҳсилни чуқурлаштириш юзасидан аниқ-тиниқ таклифларни илгари сурган эдим.

Ҳозир, орадан ун уч йил ўтгач, уша хатнинг қўлимдаги нусхасига куз югуртирар эканман, унда кутарилган ташкилий тадбиру, илгари сурилган фикрлар айнан ҳозир ҳам ўз кучини тўла сақлаганига иқроп буламан.

Хатни олий маҳкамага (Марказқўмга) обориб берганимдан сўнг тагин ҳам қизиқ ишлар содир булди.

РЕКТОРХОНАДА САРОСИМА

Уша 82-йил октябрининг ун бири булса керак. Бир маҳал жанобингизни биринчи проректор хоним, марҳума Элеонора Николаевна Куценко ҳузурига чорлаб қолди.

- Бахайр?..
- Шундай.
- Хат-пат ёздингизми?
- Хат? Кимга?

— Рашидовга!

— Ҳа-а... Ёзувдим.

— Нима деб? Уша хатнинг нусхаси борми қўлингизда?

— Ҳа, бор. Уйда.

— Ҳозироқ буёққа олиб келинг. Тез!..

Епирай. Мактуб ҳали эгасига етиб бордими, йўқми, бу ерда қасқдан хабар топишдийкин? Уёқда катта хўжайин жуда оддий бир гапни менга айтиш учун учинчи одамни нариги хонага чиқазиб юборди. Истиҳола қилиб. Буёқда бўлса, соф хизмат юзасидан ёзилган нарсани аллақачон етказишибди. Ёҳув, турли хизмат муассасаларида, баъзан энг кўзга кўринмас, «беозор» жойларда ин кўриб олган «ўзимизникилар» да ҳид туйғуси қанчалар ривожланган-а! Бу содиқ ва хўшёр искабтопарлар, ахборотчилар, ҳаммаёқни тимискилаб юрувчи изқуварлар жойлардаги ўз хўжайинларини текинга энг янги ахборотлар билан таъминлаб турмайдилар. Бу илдизи Масковга бориб тақаладиган бутун бошлиқ хўжалик, мафкура (мафкурасизлик деб ўқийсиз) корхонаси. Ана энди гирдо-гирди шундай гап ташувчи, ахборот ва «сигнал» етказувчилар билан пиёз пустидай ураб олинган Шароф Рашидовнинг қандай дўзахий шароитда яшагани ва ишлаганини тасаввур қилинг!

Опа саросимага тушиб қолган эди. Сабаби маълум, албатта. Бирон гапнинг чуви чиқиб қолмасин тагин деб кўрқади-да. Шу орада мен хатнинг нусхасини унинг қўлига тутқаздим. Куценко опа, тез ўқиш машқини олган эканми дейман, бир дақиқага қолмай 120 сатрга кўз югуртириб чикди ва «уф-ф-ф!...» деб юборди.

— Ҳа, тинчликми узи? — сурашга журъат этдим ундан, ўзимни ҳеч нарсани билмаганга солиб.

— Дард! — деб юборди у беҳосдан, ҳамма хавотирлари чиппакка чиққанидан энтикиб. — Анчайин гап экан-ку. Бундоқ айтиб қўйсангиз булармиди. Сизга жавоб. Дарвоқе... Дуруст иш қилибсиз у кишига шундай мактуб йўллаб. Чакки эмас.

Унинг ҳузуридан чиқар эканман, ўзимизнинг айрим бошлиқлар устидан кулар эдим. Лаббай? «Чакки эмас»? Нечук бўлиб? Чакки бўлганида-ку, нима қилиш кераклигини билардинглар. Мен ҳам сизлар уйлаганчалик «Эшматлардан» эмасман. Ҳар ким узига қараб тун бичади. Мени ўзларича ТошДУ раҳбарияти устидан шикоят қилган, деб уйлашган кўринади.

Ҳолбуки!.. Уша топда, рости, узимдан ҳам хурсанд бўлиб кетдим. «Яшавор, Ғайбулла!» деб. Негаки, хатнинг бошида бизда таржима таҳсили оғир аҳволда экани, бу янги ихтисослик расмий ўқув тарҳида акс этмагани, шунга қарамай, бизнинг раҳбарият расман «қонунсиз» бўлса-да, мен бошқараётган таржима минбаргоҳини ҳар хил ҳужумлардан асраб, тишининг қавагида сақлаб келаётганини алоҳида қайд этгандим. Айниқса, университетнинг уша вақтдаги ректори, академик Тошмуҳаммад Саримсоқов билан биринчи проректор Э. Н. Куценко шаънига илиқ гапларни ёзгандим.

Сирасини айтганда, бу иқрорим самимий ва тўғри эди. Ҳозир ҳам дорилфунун раҳбарлари ва таниқли олимларига (Саъдихон Сироҷиддинов, Полвон Азизов, Анвар Аъзамхўжаев, Шавкат Алимов, Тухтамурад Жўраев, Турабек Долимов, Шоислом Шомуҳаммад...) чуқур миннатдорчилик туйғусига асло хиёнат қилган эмасман.

ЯНА БИР ЧОРЛОВ

Бу галгиси анча кунгилли эди.

Орадан ун. кунча вақт ўтгач, мени Республика олий ва урта махсус таълим вазирлигига чақиришди. Вазирликнинг бўлим мудирини (фамилияси Исамуҳаммадов бўлса керак) каминани қаршилаб, Шароф Рашидов номига ёзган хатимга жавоб олинганини хабар қилди. Сиз тарафларда жиддийроқ, яхши ўзгаришлар буладиганга ўхшайди, деди у. Сунгра уша мен ёзган номани курсатди. Куришиб турардики, Шароф ака тўрт саҳифани, ундаги ҳар бир банд, моддани синчиклаб ўқиган ва наинки ҳар бир сатр, гоҳо ҳар бир таклиф, жумла ва сузнинг остига чизиб, қоғознинг ҳошиясига ундов (!), қалдирғоч (V), қўшув (+), нуқта (.) аломатларини қўйиб ташлаган эди. Ёдимда қолгани яна шуки, сунгги катта жумла: жумҳуриятда таржимачилик ишини яхшилаш йуригида — амалиёт, тарих, назария, танқид ва таҳсид йуригида умумдавлат аҳамиятига молик бирон катта қарор қабул қилинса қандай буларкин, деган таклифнинг ёнига тик чизиқ тортиб, ҳошияга иккита ундов аломати (!!) қуйганди.

Эътиборга лойиқ жиҳати: хат махсус шифрланган сеҳрли бир нарсага айланган. Бўни у махсус шундай қилганди. Сабаби, катта ҳужайиннинг бу узига хос

дастхати уни уқиган одамда чуқур ижобий таассурот қолдирарди. Бениҳоя кайфим чоғ булди. («Кулингиз илоҳим дард курмасин, Шароф ар-Рашид домла», деб дуо қилиб турардим ичимда.)

— Тайёргарлигингизни кураверинг, иним, — деди маҳкама ходими.

...Минг таассуфки, ишнинг бошланиши интиҳойи зур булдию, тақлифларим амалга ошмади. Сабаби, докторлик ишим ҳимоясида чигаллик келиб чиққач, тасдигим бир йилга чўзилиб кетди. Ишим айна унганланган чоғда эса... бу алп инсон вафот этди ва унинг номи атрофида қорағуруҳчилар томонидан фитналар кўзгалиб, Шароф Рашид номи билан боғлиқ барча ишлар тақа-тақ тухтаб қолди.

ИККИ ДИССЕРТАЦИЯ ВА ТУРТ ҲИМОЯ

Яна озгина ортга қайтаман. 1982 йилда ЎзФА Тил ва адабиёт илмгоҳида «Адабий анъана ва бадиий таржима проблемалари (қиёсий-услубий ва қолипловчи тарҳ йуригида таҳлил)» мавзуйда докторлик илмий рисоласини ҳимоя қилдим. Нохуш бир тафсилот: умримда иккита диссертация (номзодлик ва докторлик) ёзиб, тўрт марта ҳимоя қилганман (СамДУ, ЎзФА ва шаҳри Масковда — икки топқир олий тафтиш комиссиясида). Ишларим 400 фоиз овоз олиб, яқдиллик билан тасдиқланган.

Айтишга осон!..

Яна бир тафсилот: ҳар иккала диссертациям ҳимоясида ҳам айна бир киши зимдан фитна уюштирган (буни уша одам билан яккаш узим биламан. Аммо буни бир-биримизга сира айтган эмасмиз).

Дарвоқе: Шароф ака сукут сақлаган ҳолда унинг номини бармоғи билан аниқ курсатган эди!..

Яна бир тафсилот: уз муҳолифим билан қалин дўстмиз. Ҳеч қачон ундан уч олишга саъй-ҳаракат қилмаганман. Сабаби, диним ва мазҳабим, тарбиям, муқаддас Қуръон билан Ҳадис буни таъқиқлайди. Собир булиш керак! Мен Шароф Рашидовнинг сийрати ва сувратида ҳам худди шу сифатни кураб эдим.

Аммо докторлик ишимга малъунларча қилинган хусумат, махсус уюштирилган фитна суяк-суягимни зирқиратиб юборди.

Тагин бир тафсилот: зимдан менга қарши уюшган тудда иштирокчилари — беш кишининг ҳаммаси асли

келиб чиқиши тарафидан Қуддуси шарифлик баний одамлар эди.

ТЕМУРИЙ РАҚС

Минг туққиз юз саксон иккинчи йилнинг куз фасли. Жанобингиз докторлик ишимнинг ташвишлари билан шаҳри Масковга, Олий тафтишхона (ВАК)га бориб қолдим. Матёқуб Қушжон домла ҳам сиҳати йуригидан даволанишга борган эканлар.

Менинг уёқларда юрганим сабаби, куз нурларимдан экиб кукартирган ун йиллик илмий тадқиқотимга келиб-келиб бир... хитой тили мутахассиси «қора тақриз» ёзган экан. (Зимдан уюштирилган хусумат юзасидан.) Уфф... дунёда нима қийин, узинг инсон була туриб, туя эмаслигини исботлаш қийин. Қўйингки, дупши тор келиб турган кезлар.

Кечки пайт овқатланиш учун «Пекин» меҳмонхонасининг ресторанига тушдик. Шунда денг, «лоп» этиб, бахтли бир тасодиф (агар буни «бахтли тасодиф» деб булса!) содир булди. Матёқуб ака биз томон юриб келаётган қотмагина бир кишини кўриб кайфи чоғ булиб кетди.

— Бемор тузалгиси келса... нима булади? — деб юзланди домла менга.

— ...Табиб уз оёғи билан келади, — дедим мен ҳеч нарсага тушунмай.

— Ҳа, баракалла, — деди у жуда маъноли қараб. Омадингиз бор экан, Гайбулла, — дедилар домла сирли шивирлаб. — Қаранг, анови киши дунё танийдиган аллома, академик Фалончи буладилар... ВАҚнинг стунларидан бири.

Домла ҳалиги «стун» билан қуюқ кўришиб-сурашгандан кейин уларни (ёнида хотини ҳам бор эди) дастурхонимизга таклиф этдилар.

Бирон соатлар чамаси уёқ-буёқдан гурунглашиб утирдик. Мен собиқ Иттифоқ Фанлар академиясининг ҳақиқий аъзоси, академик билан биринчи марта учрашувим эди умримда. Ҳурматли академикимиз атоқли тарихчи олим экан. Гап асносида мавзу Амир Темурга боғланиб қолди. «Темур» номини эшитиши билан меҳмоннинг авзойи бузилди. Унга нисбатан «қаллалардан минора ясаган фотиҳ», «босқинчи», «қонхўр», «мустабид» ва яна алламбало таш-

беҳлар ёғилиб кетди. Баҳсга аралашайин десам, буюқда ўзимнинг аҳволим ҳалигидай... Қовун тушириб қўйишим мумкин.

Йўқ, бўлмади. Барибир аралашингга тўғри келди.

— Амир Темур Қурагоний, яъни шавкатли Темур менинг бобом бўладилар! — дедим ади туриб. Аталадан суяк чиққандай.

Владимир Петрович қулоқларига ишонмай қолди ва мендан гапга аниқлик киритишни талаб қилди. Мен уша гапни яна такрорладим.

— Сенинг бобонг? Қайси маънода? Яъни сен шахрисабзлик, барлос уруғиданмисан? Балким фотиҳнинг шажарасидандирсан?..

— Йўқ, мен Шаҳрисабзни кўрмаганман ҳам. Барлос уруғидан ҳам эмасман. Шажара-пажаранинг ҳам алоқаси йўқ.

— Нега бўлмаса ундай дейсан?

— Нима қипти? Амир Темур бир менинг эмас, қимирлаган жон борки, барча ўзбекларнинг бобоси. У билан фахрланамиз.

Мен вазиятни атайин кескинлаштираётган ва таъкидлаётган эдим. В. П. Челишев ҳайрон бўлиб Матёқуб акага қаради. Мен фақат «қовун» эмас, ундан каттароқ бир нарсани тушириб қўйганимни пайқаб, зимдан домлага кўз қиримни ташладим. Шундоқ вазмин ва «оғир карвон» Матёқуб ака ҳам ташвишланиб, ғимирлаб қолгани сезилиб турарди. Бор-э, бўлгани бўлди, деб ўйладим ўзимча. Қачонгача!!! Домла, авзойидан, мавзу бутундай бошқа, «кераксиз» томонга бурилиб кетганидан ранжиб, вазиятни сал-пал юмшатмоқчи, гапни бошқа, «керакли» томонга бурмоқчи, «Ғайбулла шундай дедию, лекин шундай демоқчи эмас эди» қабалида гапириб, ўзиям чувалашиб қолди. Хуллас, мавзунини ўзгартириш учун об-ҳаводан гапирмоқчи бўлувди, чиқмади. Узини гарангсиганга олди. Бир-икки муштига йўталиб ҳам кўрди. Ниҳоят, соғлигидан шиква қилишга ўтди. Мен бўлсам ҳамон, хонаси келиб қолганидан хурсанд бўлиб, ун йиллар мобайнида, эҳтимол, асрлар мобайнида таҳқир қилиб келинган тарихимиз учун энг катта тарихчи олимдан, олимларнинг пиридан «аламимни» олаётган эдим гўё. Ер юзини ларзага келтирган ўзимнинг буюк ва қудратли бобомдан лоф ургим келарди.

— Ҳим... Амир Темур... Соҳибқирон, саркарда... Дунёда тўртта буюк саркарда бўлса, шунинг бири биз-

нинг оқсоқ бобомиз буладилар. Мана, Искандар Зулқарнайн, Чингизхон, Наполеон Бонапарт...

Владимир Петрович азбаройи жаҳли чиққанидан, менинг гапимни шарт булди-да:

— ... Пётр биринчи!.. — деб қушиб қўйди. Менга эса худди шу нарса керак эди. Бирданига қарши ҳужумга ўтдим.

— Худди шундай. Пётр биринчи; Александр Суворов, Михаил Кутузов... Булар ўз халқи ва она диёри Русия учун қанчалик муқаддас номлар бўлса, Амир Темур, Темур Малик, Жалолиддин Мангуберди, Заҳриддин Муҳаммад Бобурлар ҳам биз ўзбекларга, ҳатто бутун Шарқ халқлари учун шундай улуғ ва муқаддас номлардир. Йўқса, бутун Оврупони, жумладан Русияни елдириш Боязид таҳдидидан ким сақлаб қолди?!

Олим киши саёз сиёсатдондан шу билан фарқ қиладики, у мантиқ ва далиллар билан ҳисоблашади. В. П. Челишев ҳам яхши инсон ва чуқур билимга эга бўлган олим экан. Баҳсимиз аста-секин бир қиёмга кела бошлади. Камина илмий мезонлар барча учун баробар бўлиши, тарих барча халқларнинг ўтмишига ҳар хил қарамасдан — бирига чўққидан туриб тантанавор оҳангларда, бошқаларга эса нописандлик билан ҳақоратомуз муносабатда бўлмаслиги лозимлиги ҳақида суҳбатлашдик. Зотан, Пётр I ўрисларни қанчалик асрий қолоқликдан чиқазган бўлса (ҳа, чиқазган бўлса, башарти...), Амир Темур ҳам туркий қавмларни бирлаштириб, уларни рушноликка чиқазди ва буюк бир салтанатга асос солди. Бас, биз уни нафақат Ўзбекистон, балки бутун туркийзабон халқларнинг ҳомийси ва пушти паноҳи эканлигидан гаплашдик. Бошқача айтганда, тарихда муҳим роль ўйнаган шахсларнинг қилган ишларига ҳолисона баҳо бериш лозим. Зеро, Пётр биринчи — фақат музаффар, Амир Темур — нуқул фотиҳ бўлиб қолмаслиги лозим. Шу маънода «СССР тарихи» деб аталмиш фан биреқлама, сохтакор, қаллоб эканлигидан баҳс юритдик.

Шундоқ атоқли шарқшунос олим В. П. Челишев билан устод Матёқуб Қўшжоннинг ўз даври учун ниҳоятда қалтис ҳисобланган мавзуда бир тўхтама келганимиздан бениҳоя завқланиб кетдим. Менга шундай туюлдики, ўша ерда, ўша заҳоти, ўша даврда Темур руҳи барҳаёт эди. Кайфим жуда чоғ булди. Шунда мисли кўрилмаган бир рағбат сездим ўзимда ва дедим:

— Ҳозир мен Темурий рақсни ижро этаман!..

«Темурий рақс»? Ҳа! Ҳа, уша топда бутун вужудим жунбушга келиб, ғайрат-шижоатим қулф урди. Умримда ҳеч қачон рақс нималигини билмаган бир бандаи ожиз шижоатли «жанговар раққос»га айланиб, ўрнимдан даст турдим, аллақандай телба, жангари ўйинга тушдим. Қулларим мушт қилиб тугилган эди. Худди ёв билан юзма-юз турган сипоҳий сингари, рақибларни маҳв этаётган жангчидай ҳавони сермаб ҳаракат қилар эдим. Қизиғи, ресторанда чалинаётган мусиқа ҳам аллақандай ўктам руҳда жаранглар, менинг ўктам ҳаракатларимга жуда мос эди...

Орадан етти-саккиз йиллар утиб, бизнинг улкамизда буюк саркарда Амир Темури, темурийлар авлодининг номлари таҳқир ва ҳақоратлардан поклана бошлайди. Бобокалонимиз соҳибқирон Темурининг музаффар номлари ва ғолиб руҳлари ўз она диёримизга қайтади. Ўз тарихимизни аллақайлардаги сохтакор тарихчилар ўйдирмасидан эмас, балки ўз бирламчи, табаррук манбаларимиздан ургана бошлаймиз. Аммо бундай мудроқ ҳолатдан, гафлат ва «илғор» жаҳолатдан уйғонишимизга ҳали етти-саккиз йил бор. Бироқ ун тўрт йил илгари — 1982 йилда ҳали бу гаплар учун сиёсий ва фирқавий «тус» берилиб, қамалишинг, сургун қилинишинг ва ҳатто бемалол оғзингга қурғошин қуйилиши ҳам мумкин эди.

Худого шуқр, бундай бўлмади. Булгани фақат шу булдики, докторлик диссертациям тасдиқдан... утмай қолди! Уша тунги суҳбатдан кейин, эртаси куни Владимир Петрович менга қунғироқ қилди ва нохуш хабарни жуда қийналиб айтди. Тасодифни қарангки, менинг ишимга қора тақризни айнан у кишининг булимида хизмат қилиб турган бир одам ёзган бўлиб чиқди.

Тасодифмикин?

Тасодиф ва тасодиф эмас!

— Эсиз, яхши бўлмади, — деди Владимир Петрович хазин оҳангда. Уйладики, мен, жушқин табиатли осиевий хилқат бирдан қайнаб ва тушқунликка тушиб кетаман. Зотан, бундай вақтда ҳамма нарса бўлиши мумкин.

— Ҳечқиси йўқ, — дедим мен ўзимни ҳам лол қолдириб, аллақандай савдойи одамдай. — Доктор булмагани кўймаптими... Мана Амир Темури ҳам доктор булмаган, — дедим истеҳзо билан. Бу билан чипқоннинг бошини юлган эдим. Академик усал булди.

Телефон гўшагидан аниқ куриб турардим: у пешона-сини тириштириб қашлай бошлади. Асабийлашаяпти. Аслида, мен аламимдан бир-бирига алоқаси бўлмаган нарсаларни мошкичири қилиб юбораётгандим. Вазиятни юмшатиш зарурати пайдо бўлди ва шу уртада ҳазил ҳам кўнглимга сиғди:

— Дарвоқе, докторликни ёқлашимдан олдин доктор эмасдим-ку...

Ҳар қалай гапларим академикка пичинг булиб туюлмасин тагин деб, унинг кўнглини кўтарган бўлдим:

— Биласизми, Владимир Петрович, кўнглим шундоқ сезиб турибдики, ҳақ ўз жойида қарор топади. Барибир ишим тасдиқланади.

Дадилигим унга ёқди ва уқтам овозда деди:

— Мен ҳам шундай деб уйлайман.

Шу ўринда жуда қизиқ бир тафсилот. Орадан кўп ўтмай, мен ўз бадкирдор рақибим — «қора тақризчининг» номини билиб олдим. У одам буёқда, Тошкентда кимларнинг тузоғига илинганини ҳам аниқладим. Лекин В. П. Челишев уша мен учун (гўё) номаълум бўлиб қолаётган тақризчи ҳақида ёмон уйламаслигим кераклигини қайта-қайта уқтирар эди. Иш ёқмаган бўлса — салбий тақриз ёзган-қуйган. Вассалом. Аммо менга ҳеч қандай шахсий ганимлиги йўқ.

Хуш, башарти, мен уша шахс ҳақида билганларимни бирма-бир академикка айтиб, у янглишаётгани, мен жуда пухта уйланган хусумат, гараз ва фитнанинг қурбони бўлаётганимни исботласам-чи?

Йўқ, фойдасиз. Аммо зарари нақд. Аввало, барибир тушунтиролмаيمان. Асло! Негаки, йирик олимлар бу сингари майда-чуйда гаплардан беқиёс устун буладилар. Улар одамларнинг бу қадар маккор, ғаламис ва нобакор бўлишини тасаввур ҳам эта олмайдилар. Худди шунинг учун ҳам улуглар улуг-да! Қолаверса, борингки ишонтирдим ҳам дейлик. Нима фойдаси бор! Ўзим маломатга қолардим, холос. Мантиқ шу: биров сенга ёмон ниятда хусумат қилган бўлса-да, сен уни яхши ниятда қабул қилавер. Ана ушанда тўғри бўлиб чиқади. Узимизча айтганда: унг бетингга урсалар, чап бетингни тутиб тур.

Баъзан ўз толеимдан шиква-шикоят қилганимда, дўстларим юз-хотир қилмай дейишади:

— Тақсир, ишларингиз юришмаганига ўзингиз ҳам айбдор экансиз-да. Нима, комфирқага аъзо бўлиб қўя қолсангиз бўлмасмиди?

— «Пекин» меҳмонхонасида... Амир Темур ҳақида баҳс қилиш шартми? Бемаврид. Индамай қуя қолинса ҳам булармиди.

— Ҳамма бировни ёмон деса, сиз — яхши дейсиз. Ёки аксинча. Оқимга қарши сузиш шартми?

Бундай муҳокама менинг мижозимга тўғри келмайди. Тўққизта нокас тил бириктириб, бир олийжаноб инсонни гумдон қилаётган бўлса, киши узини эшитиб эшитмасликка солиши керакми? Оқимга қараб сузиб, ботқоқлик ёки жарликка қуйилиб кетсангчи? Ўз тарихинг, она тилинг, устозинг, аждодларинг, сени оқ ювиб оқ тараган халқинг ва Ватанингни таҳқирлаш эвазига орттирган сохта ва муваққат обру-эътиборингу, нуфуз ва матлабинг кимга керак!

Аслида, менинг докторлик ишимни рад этиш осон эмасди. Чунки жанобингиз бу соҳада юксак илмий даражани хатм қилган чоғимда «ҳаваскор тадқиқотчи» эмасдим. Номзодлик тадқиқоти билан докторлик ҳимоялари орасида ун саккиз йил утган бўлиб, бу вақт орасида чоп эттирган тўртта йирик китобимдан учтаси, ҳар бири алоҳида-алоҳида докторлик даражаси ва профессорлик унвонига муносиб мустақил, жиддий тадқиқотлар эди.

Қолаверса, бугун бир нарсани фахр билан қайд этаман. Мен бетайин, беватан, кимсасиз бир шахс эмасман. Аллақасқлардан боши оғиб келиб қолган ёки ҳаловат, бошпана истаб қасқлардандир «жаннат» истаб юрган. Ортимда ўз Ватаним, халқим, устозу шоғирдларим бор.

Барибир... Ун йиллар мобайнида илмий иш ёзавриб ва ҳимоя қилавериб кузим пишиб қолгани боис биламанки, тафтишхона (ВАК) деганингиз шундай жой эканки, истаса — ҳар қандай ишни утказди, истамаса — ҳар қандай кашфиётни ҳам рад-бадал қилади. Бунинг бир мингу битга йули бор. Эҳтимол, бор нарсани буткул йўққа чиқариш амри маҳолдир. Бироқ то ҳақиқатни рўёбга чиқараман дегунча баъзан тадқиқотчи қариб-чуриб кетади, соғлигини йўқотади ёки ишга яроқсиз ногирон бўлиб қолади.

Дунёда нима ёмон, ҳасад, мубҳамлик, ҳақсизлик, тухмат ва ногаҳон мусибат ёмон. Бошимда ҳар хил таҳликали фикрлар чарх ура бошлади. Менинг ишимни олий тафтишхона... хитой тилидан мутахассис бўлган бир шахсга ёпиқ (қора) тақризга берган

булиб, у бизникиларнинг «илтимосига» кура узича бошлаб раддия ёзган ва ишимни бусбутун йўққа чиқазган эди.

ИККИНЧИ МАКТУБ

Хуллас, содир бўлган воқеа хусусида Шароф акани хабардор қилсаммикан, деб уйлаб қолдим. Аввал андиша голиб келди: улкан давлат иши билан банд бўлган бир улуғ инсонни безовта қилиш одобданмикан? Бунинг устига, кўриниб турибди, сиҳати яхшимас. Республикада ва унинг ташқарисида галамис одамлар борга ухшайди. Вазият оғир. Ҳаво рутубатли. Нима қилиш керак? Боринги ишим унгидан келмай, рад этилган тақдирда, яъни менга жуда ёмон бўлганда нима буларди? Доктор, профессор бўлмагани кўй-мабдими? Улиб қолмайман-ку. Кел, дин кетса кетсин, иймон кетмасин. Уёғи бир гап булар. Хуллас, каттага айтмасликка жад этдим.

Бироқ!.. Башарти айтмасаму, иш пачава бўлгандан кейин у киши эшитиб қолса нима булади? Хафа бўлмайдими, дили оғримайдими? «Қачон бирон кийинчилик туғилса, тортинмасдан келавер» демаганмиди?..

Кўйинги, ортиқча миждовланиб утирмасдан, бир тахта қоғозга арзи ҳол ёздим. Ҳеч кимдан шиква-шикоят ҳам қилиб утирмадим. Жиним ёқтирмайди ҳар хил ургочи гапларни. Нима кераги бор? Турфа шубҳаю гумонлар, куз ёшлари, оби-дийда билан унинг бошини қотириб утириш не ҳожат! Фақат: ВАК менинг проблемамни тушунмаяпти чоғи. Қора тақриз ёзган киши ҳам биздан мутлақо йироқ, узиям... хитойшунос экан, деб воқиф этдим. Сунггида, агар лозим топсангиз, башарти малол келмаса... у ёқдагилар менинг тақдиримга ҳолис ва ҳалол муносабатда бўлишса... мазмунида бир нарсалар деган бўлдим.

... Бир куни домла Матқуб Қўшжон менинг ишимга катта хужайинлар аралашаётгани, Оқилхон Салимов олий тафтиш маҳкамасига кўнгироқ қилиб, тадқиқотим тақдирини илмий-ҳолисона ҳал қилишларини сурабди, деган гапни айтиб қолдилар.

Қисқаси, диссертацияни иккинчи марта, бу гал четга тақризга юборишган. Таниқли таржимашунос мутахассисдан катта ижобий хулоса келибди. Аммо Эксперт кенгашида марҳум Л. Бархударов яна хархаша қилиб, учинчи тақризга беришни талаб қилибди.

Ниҳоят, учинчи ҳакамнинг иродаси билан мушқулим осон бўлди: ишим сузсиз тасдиқланди.

Шундай қилиб, бутун 82-йил ташвиш, таҳлика ва саросималар билан утиб кетди.

Ўзбек мардумда орият кучли бўлади. Яшириб нима қилдим. Ўз иродамга қарши бориб, бутун йил давомида майхўрликка берилдим. Кайф-сафо! Дунёни сел босса туپиғимга чиқмайдиган бўлди. Уйлайманки, шу бадмастлик мени нақд ҳалокатдан сақлаб қолди. Акс ҳолда, мудҳиш хусуматга чидаёлмай, юрагим тарс ёрилиши турган гап эди (бу даҳшатли ҳодиса — икки марта устма-уст қамровдор инфаркт олти йилдан кейин барибир содир бўлади).

Роса бир йил деганда ишим тасдиқланиб, юзим ёруғ бўлди. Уша кун, уша соатданоқ ширакайфлик балосидан яна халос бўлдим. (Май ичишни макруҳ деб биламан).

Ниҳоят, олам гулистон бўлиб, Тошкентга қайтганимда... маънавий валинеъмат, покдомонлик тимсоли бўлмиш улуг инсон Шароф Рашидовнинг тобут узра ётгани устидан чиқиб қолдим. Э аттанг. Сунгги мартаба бир оғизгина ташаккур сузини айтишга улгурмадим. Кечикдим!..

ИСТИҚЛОЛ ШАРОФАТИ

Шароф Рашидов вафотидан кейин одамлар орасида ҳар хил миш-мишлар тарқалди. Эмишқи, бу муътабар зот ҳечам улмаган, балки хорижга бош олиб чиқиб кетган. Қачонки улкамизда омон-омонлик бўлиб, жумҳуриятда ҳуррият қарор топса, ана ушанда у бошини мағрур кўтариб, ёруғ юз билан Ватанга қайтиб келаркан.

Шахсан мен бу гапга ишонаман. Зеро, халқ ҳеч қачон ўз севган қаҳрамонини «ўлдиргиси» келмайди. Ғалат: халқ оғзаки ижодиёти, халқ тахаййулоти (фантазияси) билан тақдири азалий ва абадий — инсоннинг бу дунёдан муқаррар кўз юмиши сира бир-бири билан муроса қила олмайди. Зотан, халқ даҳоси қаршида таъзим қилмай иложимиз ҳам йўқ. Офарин! Дарҳақиқат, жонажон Ўзбекистонимизнинг бир йиллик мустақиллик байрами Шароф Рашидов таваллудининг 75 йиллигига уланиб кетди...

ЯХШИДАН ШАРОФАТ

Умр бўйи шундай кишини учратмадимки, уни кат-

таю кичик, ёшу қари барча бирдай яхши инсон деб таниса. Мабодо, фараз қилайлик, дунёда лоақал бир дона шундай зоти пок топилган тақдирда ҳам, у наинки яхши одам, умуан одам эмас. Балким, авлиёдир у? Йўқ, авлиё эмас. Авлиёларнинг ҳам рақиби булганда. Ажабмас, пайгамбардир? Йўқ, пайгамбарларда ҳам ганим булган. Эҳтимол, астағфирилло... худодир? Ё раббий, Парвардигорнинг узига ҳам мункир булганлар оз эмас. Вожаб: инсоний салоҳияти ва илоҳий мавқеи қанчалик юксалиб боргани сайин уларга нисбатан гаразли шахслар, тудалар ёки маслаклар камайиб ехуд йўқолиб бориши урнига, бильакс, душманлар сафи ортиб боравераркан...

Қайсидир бир улуг зот деган эканлар: кишининг нечоғлиқ улуглиги унинг душманлари сони билан белгиланади.

Агар мен бугун узбек халқининг севимли фарзанди, атоқли давлат ва жамоат арбоби, ёзувчи Шароф Рашидов ҳақида уз билганларимнй ёзиш учун қўлимга қалам олган эканман, бу инсонни ҳаммадан куп билганим учун эмас. Йўқ, қарийб эл қатори танирдим у кишини. Мени ҳайрон-лол қолдирган нарса шу булдики, у ҳазрати инсонни жуда яқиндан билган, ҳамнафас ва сирдош булган кимсалар... жим қолишди. Бунинг сабаби маълум, албатта. Унинг номини, вафотидан сунг, қалин, мубҳам, қўрғошиндай оғир сирлар пардаси билан ураб олишди. Вақтида ундан куп марҳаматлар курган, кўзининг ёгини еган, барчага отнинг қашқасидай маълум бир бетавфиқ шахс эса «рашидовчилик» деган чучмал бир уйдирмани туқиб, ҳамма еққа жар солди. Бошқалари ҳам, хоҳ фирқа раҳбари ёки маҳкамачи булсин, хоҳ ҳаётлигида унинг атрофида гиргиттон, ялтоқланиб юрган шоиру шуаро булсин, хоҳ олиму олимвачча булсин, марҳумга кетма-кет тош ота бошлашди. Улар уша отилаётган тошлар, водариг, узларига ва, охир оқибатда, бутун узбек халқига келиб тегаётганини ҳам пайкамади. Фисқ-фужур бозори қизигандан қизиди. Гараз ва ҳасад бир даҳшатли юҳо экан. Афсус ва надоматлар булсинки, баъзида баҳарнав узининг лафзи ҳалоллиги билан танилган кишилар ҳам, иймонини ютиб, оқни қора деб курсатишга уриниб қолди. Кимдир узини нимадандир оқлашга ёки муҳофаза қилишга, кимдир қандайдир янги унвону лавозимдан умидвор булиб, яна кимдир балким «ҳар эҳтимолга қарши», гўё бало-қазоларнинг олдини олиш учун дегандай...

Бу уртада яна бир тоифа одамлар бор. Эл-юрт хурматида булиб келган, Шароф акани жумҳурият оқсоқоли сифатида билган, у билан елкама-елка хизмат қилганларни назарда тутаман. Буларга нисбатан: бир оёғи тўрда, бир оёғи гўрда, дейди халқимиз. Бундай олганда, уларнинг йўқотадиган нарсаси ҳам йўқ. Ай-тиб булмайди, ким билсин, иссиқ жон, уларнинг марҳум билан ораларида хизмат юзасидан паст-баланд гаплар утгандир ҳам. Бироқ! Раҳматлик Шароф Рашидовдан улар марҳумнинг то сўнги кунларигача барибир рушнолик кўрганини одамлар билади, ахир. Бу тоифа кишилари ҳаммадан қизиқ «хунар» кўрсатди. Чунончи: давр шамоли қаёққа қараб эсса, уша ёққа етти букилиб таъзим қилади. Агар юқори мансабдор доираларда марҳумнинг номини булғаётган булишса — шайтон томонидан туриб зикр қилади. Мабодо инсоф-адолатнинг қули баланд келса, дарҳол раҳмон томонига утиб олишади. Хуллас, ғолиблик ҳамма вақт уларнинг томонида бўлади. Шўрлик Шароф Рашидов. Бунчалар тошингиз енгил бўлмаса! Айни бир одам Сизни маломат қилиб ҳам, маҳобат қилиб ҳам кун кўради. Қанчалар тубанлик, мутелик, манфурлик. Ер остида сукут сақлаб ётсангиз ҳам улугсиз, бу тирик муртадлардан беқиёс устунсиз, устунсиз.

Сиз ҳамма учун ҳурматли эдингиз. Ҳатто халқнинг тилига ва дилига тушган шу иборани ҳам таҳқир қилмоқчи булдилар. Йўқ, қанчалик чиранишмасин, Сиз ҳаммамиз учун ҳурматли эдингиз ва шундай булиб қолдингиз. «Яхшидан шарофат, ёмондан касофат» дейдилар. Сиз элимиз-юртимиз учун шарофат тимсоли булиб қолдингиз.

Ешим бир жойда. Узим катта сиёсат ёки раҳбарликдан йироқман. Мана роса қирқ йилдан буён академия ва дорилфунун тупроғини ялаб, илм-урфон, ёзув-чизув, домлачиликда юрган одамман. Фирқа аъзоси ёки «рашидовшунос» ҳам эмасман. Бас, марҳумни маҳобатлаштиришдан манфаатдорлик жойим йўқ. Катта раҳбарият даргоҳида салкам чорак аср давомида жумҳуриятимиз ва халқимизга бош-қош булиб келган бу инсонни яқиндан билмайман. Бироқ, бундай уйлаб қарасам, икки маротаба Шароф ака билан юзма-юз туриб гаплашганман, каминанинг у киши ҳақида билганларим ҳам унинг арвоҳини шод этиш, «узбеклар иши» жўриғида минглаб жабрдийда одамларимизнинг синиқ кўнглини кўтариш учун асқотади-

ган баъзи нарсалардан воқиф эканман. Зеро, таниқли табиб, мўмиёшунос ва олим Одил Шокировнинг китобларида ўқиганим бор:

*Синса кўнгил шишаси тадбир ила бўлмас бутун,
Устухон эрмаски они рост қилса мўмиё.*

Нима?! «Кўнгил шишаси»? Кўнгил қолдимми... Не не шоҳлар, бошлар, устухонлар синиб кетди. «Пахта иши» деб Рашидовни, Рашидовни деб меҳнаткаш ўзбек халқини бадном қилдилар-ку. Бутун бир халққа қора юрагида қора ҳасад ва оғу, пинжида ханжар яшириб юрган Гдлян билан Ивановларни-ку «тушунса» бўлар. Узимизнинг буёқдагилар, ўзларини «халқчи», «адолатпеша», «жабрдийда» деб юрган, билибми-билмайми, ўз халқининг юзига оёқ қўйган падаркуш, мунофиқ, кўрнамаклар ҳақида нима деймиз энди?..

ТАВАЛЛО ЕКИ ТАВАККАЛ

Низомий кўчасида турган маҳалимизда (бу етмишинчи йилларнинг охири бўлса керак), бир куни уйимизга Муҳаммадали Қўшмоқ келиб қолди. У яхши шоир ва зукко тадқиқотчи бўлишидан ташқари, дилбар ҳам суҳбати ширин бир инсон. Бунинг устига шоҳмотда зийрак рақиб. Аммо шуниси борки, кейинги вақтларда ўйинда маҳорати жуда ошиб кетганидан шоирона лоф урса-да, менга нуқул чап беради... Уни кўриб қувониб кетдим. Роса мириқиб дона сурарканмиз деб.

Аммо бу гал у сал паришонроқ кўринди кўзимга.

— Қани, бахайр, шоир? Тинчликми? Хомушроқсиз? Лофни қўйингу, мияни пешланг. Қўлга тушдингиз. Баҳона инobatга олинмайди. Рухни отга қурбон қилиш нималигини бир кўрсатиб қўяй! Ҳаддингиздан ошаяпсиз, иним. Ҳой, шоҳмотни олиб чиқ! Дастурхон, дегандай...

Қарасам, чироғ ёқсаям кўнгли ёришадиганга ўхшамайди.

— Ишлар чаток, — дейди у «ёрилиб». — Хабарингиз бор, беш хоналик уйда тураман...

— Беш хоналик? Буюрсин. Ошиғингиз олчию...

— Унчаликмас. Гап шундаки...

Хуллас, маълум бўлдики, бир хонадонда уч оила: Муҳаммадали ўз бола-чақалари, кекса ота-онаси ҳамда мусибатга учраган муштипар синглиси бир этак чурва-

қалари билан тиқилишиб қолган экан. Начора, ҳамдардлик билдиришдан узга чора йуқ.

— Менимча, чораси бор, — деди у. — Беш хоналик уйни битта икки хоналик ва бир уч хоналик квартирага алмаштира булади. Уйнинг сатҳи торайса ҳам майли.

— Жуда соз. Уй алмаштириш билан шуғулланувчи махсус идора бор. Ушаларга ариза ташланг. Биласизми, иккита кичик квартирани битта катта уйга алмаштиролмаи сарсон бўлиб юрганлар ҳам кам бўлмаса керак. Шартта...

Менинг жуяли тадбирим нима учундир суҳбатдошимга ёқинқирамади.

— Домла, узингиз ёрдам бериб юборсангиз бўлмайдими?

Мен ҳанг-манг бўлиб қолдим. Қандай қилиб? Ие, даллолманми? Узимнинг турган ҳовлим манови бўлса. Деворлари ёрилиб кетган. Устимга ағанай деб турибди. Осмондан ёққан бир ҳовуч ёмғир устимизга уч ҳовуч бўлиб тушади: томлар илма-тешик. Қуйинги, кулбамизга киришга қўрқади одамлар.

Бу гапларни айтсам, минг андиша билан қадам ранжийда қилган бир ҳожатманд шурликнинг дили оғрийди. Нима қилсам экан? Бироз пинакка кетган бўлдим, гапни ҳазилга йўйиб юбордим.

— Оҳ, бегубор иним-а, қанийди қулимдан келса. Бир Сиз эмас, бутун дунёдаги бехонумон шоирларни уйлик-жойлик, ватанлик қилиб юборардим.

— Қулингиздан келади.

— Нима бу, ҳазилми, дўстим? Мендан уй-жой илтимос қилиш бирон нотавондан илмий рисола ёки шеър ёзиб беришни илтижо қилишдай, ақл бовар қилмайдиган бир нарса. Ундан кўра, бир қўл шоҳмот...

— Йуқ, домла, ҳазиллашаётганим йуқ. Жиддий.

Сал ансам қотди. Пешона тиришди. Қаршимда утирган одам бир сипо, фозил, бунинг устига шоир ва яна меҳмон бўлса... Мен ҳамон унинг илтижосини жиддий қабул қилмаётган эдим. Ўзи шунақа галати-роқ йигит. Ҳазили билан чинини ажратиш амри маҳол. Гаплари алланечук тағдор. Коса остида ним коса, дегандай... Муддаосини англаб етгунча паққос ёрилиб уласиз. Соқовни тушунса булади, имо-ишорасидан. Аммо Муҳаммадали Қўшмоқни уқиш учун қўшалок фаросат ҳам камлик қилади.

— Қулингиздан келади, домлажон. Йук, деманг. Бир озиб-езиб...

— Ҳой афандим, мени қасамга тираманг. Ундан кўра, мана, шоҳмот ҳам келди. Бир қургина. Қурқаяпсиз, а? Кейинги вақтларда жуда ҳавосини олганман-да...

— Майлию, аммо ҳалиги гапга хуп деб юборинг.

Рости, нима деб важ кўрсатишни ҳам билмай қолдим. Жудаям бунчалик шилқим эмас эди-ку. Нима бало, сал ҳалигидай... Кайфи бор десам, ухшамайди. Ё шеър ёзавериб хаёли паришон булиб қолганмикан шурликнинг?

— Менга қаранг, Муҳаммадали, — дедим ахийри сабрим чидамай. — Сиз мени шаҳар ҳокими билан алмаштириб қўймайсизми? Ё уй тақсимловчи бирон тура билан. Битта-яримтаси ё лаққиллатдими Фалончининг қулидан келади шу иш, деб. Ишонманг. Нима, битта-яримта одамга уй олиб берибманми?!

— Ҳа-да.

— Ёпирай, қачон, кимга?

— Менга.

— ...Сизга?! Қандай қилиб? Биринчи марта эшитиб туришим.

— Оббо, домласи тушмагурей... Ёдингиздан чиқибди-да.

Шундан сўнг у тўрт-беш йил муқаддам қандай қилиб унга «уй олиб берганимни» эслатди. Маълум булишича, бу гап шундай кечган экан:

— «Бир кун и уй-жойим йўқлиги боис (биласиз, узим Қўқон музофотидан бўламан), йиғлагудай булиб, сизга ҳасрат қилиб қолдим. Мендан райижроқум қолмади, туман ва шаҳар катталари қолмади, ҳокимга ҳам шахсан учрашиб арз-ҳол қилдим, аммо ҳеч кимдан нажот йўқ. Нима қиларимни билмай бошим қотди. Бор-ей деб Қўқонга кетиворай ҳам дедим.

Шунда сиз айтдингизким: хизмат поғоналаридан қанчалик қўйи тушиб борган сайин одамлар шунчалик майдалашиб боради... Юз таваллодан бир таваккал яхши! Сиз туппа-тўғри Каттаконнинг узига мурожаат этинг. «Қандай қилиб?» десам, менга у кишининг уй манзилгоҳларини бердингиз. Мен уша кун иёқ Шароф Рашидовнинг уйларига хат ёзиб, аҳволим ночор эканини батафсил баён этдим. Орадан ун кунлар чамаси утар-утмас, шаҳар ҳокими хизмат жойимга хат йўллабди — «Сизга ажратилган уйнинг

калитини олиб кетинг» деб. Шундай қилиб, шарофатингиз билан камина беш хоналик уй олганман».

— Хим... Галат. Кошкийди ёдимда булса бу гап. Аммо менинг шарофатим эмас, Шароф аканинг шарофати билан булибди бу иш, — дедим.

— Йук, сизнинг ҳам шарофатингиз билан, — эътироз билдирди бу «галати» суҳбатдошим. — Гап шундаки, яхшилик ҳар хил булади. Биров кулидан, биров тилидан, биров дилидан яхшилик қилади. Қулдан бировнинг ҳожатини чиқазиш қулингиздан келмаслигини биламан. Яшаб турган жойингизни куриб турибман. Лекин сиз менга тилингиздан ва дилингиздан яхшилик қилдингиз. Ва уни унутдингиз! Мен буни ҳеч қачон унутмайман.

Оббо муғамбирей! Нега бунча чайналади десам, буёқда гап бор экан-да.

— Ҳа, энди, қарнайчидан бир «пуф», дейишади. Бир «пуф» деб қуйган эканман-да. Шу ҳам гап булибдими...

— Фалсафа шунда-да. Кошкийди барча дунё «қарнайчилари» уша бир «пуф»ни бировдан дариг тутмаса. Бу ёруғ жаҳоннинг қиёфаси яна ҳам ёруғ, мунаввар, олам гулистон бўлиб кетарди-ку. Бировлар пуфлаб, сунаетган чуғни яшнатади. Бошқа бировлар пуфлаб, ёнгинни баттар аланга олдиради.

Муддао яқунга оққан эди. Гапнинг буёгини ҳам ҳазил-мутойибага бурдим.

— Мен шоирсиз десам, Сиз файласуф ҳам экансиз-ку.

У ҳам ҳазилга ҳазил қилди:

— Хуш, нима қилдик энди?

— Нимани нима қилдик?

— Нимани буларди. Алмаштиришни-да.

— Ҳа-а. Йук, бутам. Бу гал кечикибсиз. Билсам, мен Сизга яхшилик қилиб бўлибман. «Мурувват халтасида» ўзларига ҳеч вақо қолмабди энди. Буёгига маъзур тутгайлар.

Роса кулишдик. Менга бир нарсанашъа қилди. Аслида, Муҳаммадали Қушмоқ бизникига бу сафар нажот истаб келгани йук. Эҳтимол, эслаёлмайман, уша кезлар бошимга бирон оғир мушкулот тушиб, тангу тор аҳволда тургандирман. Шоир менга «яхши инсонлигимни!» иқрор қилиш, далда бериш учун атайин уша «тадбирни» уйлаб топгандир. Ҳафсалани қаранг. Нима бўлгандаям, мен бу катта мурувват ва

одамохунликни Шароф акага нисбат бераман. Инсонни, айниқса ночор, ҳалол-покиза инсонни, қаламкаш, истъдод соҳибини, унинг чеккан заҳматини эъзозларди худораҳмати Шароф Рашидов.

Дунё остин-устун булиб кетар балким, аммо бундай нарсалар унутилмайди. Тоабад.

Бизга бу улуг инсондан энг муътабар мерос булиб қолган нарса — эзгулик.

НОМИ ЭЗГУЛИК ТИМСОЛИ ЭДИ

Етмиш тўртинчи йиллар булса керак. Дорилфунунда куним кун, туним тун. Журналистика факултетида таржима назарияси минбаргоҳи (кафедраси) очилган. Уша собиқ Иттифоқда биринчи. Тугриси, бутун соғлигимни уша ерда йўқотдим. Минбаргоҳдошлар Нажмиддин Комил, Тилак Жура, Маъфират Шомансур қизи ҳам. Узим ушанда икки қўлтиқтаёқда юраман. Вақт зиқ. Университет кутубхонасида мавлоно Сотимовнинг марҳамати билан каминага бир хона ажратишган. Уша ерда яшайман ва ишлайман. Узимнинг уй кутубхонамни ҳам кучириб обориб беришган. Иш қайнайди.

Қисматимни қарангки, ҳаётда, илмий ва маданий жабҳада қуриқ очиш менинг чекимга тушади нуқул. Ҳеч қачон бировнинг насибасига шерик булмаганман, бировнинг урнида ишламаганман. Қандай соз, деб уйларсиз, ҳурматли уқувчим. Созликка-ку соз-а, янгилик ҳеч қачон ўзига осонликча йўл очганмас. Ҳар гал ўз киндигингни ўзинг кесишингга тўғри келади.

Агар бутун муаммо фақат шунда булсайди! Бунинг устига одамлар ўртасидаги бахиллик ва ҳасад ҳам қўшилиб кетди. Бахиллик «умуминсоний» чиркин ҳодиса. Унда на мазҳаб, на миллат, на инсоф, на жинс ва на диёнат бор. Мен йўқотган соғлигим, бир неча навқирон фасллари зое кетган умримга ҳам ачинмайман. Эсизки, уша етмишинчи йилларда ўз азамат ва содиқ сафдошлариму шогирдларим билан бошлаган ишларимизнинг қанчалар долзарб ва нечоғлик муҳимлигини журналистика куллийетининг уша даврдаги раҳбарияти тушуниб етиши учун нақ йигирма йил керак булди. Тўрт карра беш йиллик-а! Ҳозир ҳам уша эски «фахрийлар» таржимачилик таҳсилининг қанчалик кераклигини англаб етдилар, деб уйлайсизми? Қайда! Фақат яккаш ҳаётнинг ўзигина қозилик қилди. Мана

энди ҳурриятга асосланган кўпмиллатли ва кўптилли жамиятимизга, давлат маҳкамаларидан тортиб, турли завод, корхона, нашриёт-матбуот, илмий ва маданий муассасаларгача тил билгич таржимонлар қанчалик зарур эканлиги ошқор бўлиб қолди.

Иигирма йил! Қанчадан-қанча рағбат, янги гоё, тарҳи тоза фикрлар, тадбиру тадорикларга зомин бўлдилар. Бир вақтлар биз талабалар шаҳарчасида содир бўлган ғалаёнларнинг ташаббускорлари, ёвуз ниятли бадкирдор одамларни кундуз кунни чирог ёқиб қидирдик... Наҳотки бу фақат студентларнинг кирдикори, ё булмаса фақат нон ва маблағ тақчиллигининг оқибати булса? Шундаймикан? Лекин булардан ташқари, балки булардан ҳам олдин ёшларнинг зардасини қайнатаётган даҳшатли бир куч борки, бу уларнинг таълим ва таҳсилдан ялпи норозилиги эди. Қўйингки, ижтимоий фанлардан ўқув тарҳлари алламаҳалгача эскича қолиб келди... Сийқаси чиққан ғалча тафаккур («пул-мол-пул», 1905 йил урис инқилоби, Ақраб тунтаришининг жаҳонушумул аҳамияти ва ҳоказо) ҳар қандай чидамли азаматни ҳам тарс ёриб юборадиган улғундай зерикарли чучмал чўпчаклар... Илм бошқа, ҳаёт бошқа!

Уша етмишинчи йилларда биз ишлаб чиққан низом, тизма, дастур ва қўлланмалар, янги махсус дарслар, машварат (семинар) машғулотлари, амалий сабоқлар куллийёт раҳбарларининг кўзини қамаштира бошлади. Қандай қилиб булмасин, бизнинг «думимизни тугушга» қасд қилишди. Комиссия тузилди. Асаб-бuzарлик бошланди.

Мен ҳар хил тўхматларни бошимдан кечирган одамман. Лекин бу ғалгиси сурбетларча қилинган ошқора тўхмат бўлди. Олти кишидан иборат «комиссия» олдида утирсак ўпоқ, турсак супоқ бўлиб қолдик. Қилинган ишларнинг барчасини қилинмаганга чиқазишди. Ёпирай! Одамлар намунча без булмаса-я. Осмон узоқ, ер қаттиқ.

Хуллас, «комиссия» аталмиш ашаддий бадният туданинг 7 саҳифалик ғирт ёлғон хулосасига қарши 43 бетлик раддия ёзиб, уни чиройли муқовалаб, проректор Э. Н. Куценкога киритиб бердим. Инсоф юзасидан айтиш керакки, марҳум Николай қизи Элеонора опа ўзи бесўнақай вазндор аёл бўлгани билан, анча тадбиркор, гапга тушунувчи, қув ва мард аёл эди. Дорилфунда у ўзини қарийб якка-ҳоким ва уқтам сезарди.

Биринчи проректор билан иш юзасидан гаплашиб утириб шу нарсани тушундимки, беканинг мени тушунгиси йуқ. Шамол эсадиган томонга қараб бақирма, овозинг зое кетади, дейдилар. Уни ҳам тушуниш керак. Менинг мухолифларим бели бақувват одамлар: ҳар бирининг орқасида филдай амалдор қариндошлари бор. Наинки ректор, улардан вазирнинг ўзи ҳам ҳадик олади. Мен кимман? Университетдаги юзта минбаргоҳдан биттасининг мудир, атиги фан номзодиман бор-йўғи. Шунда бир ҳийлаи шаръий миямга келиб қолди. Гап орасида, ўзимни анойига солиб, жайдари бир ҳолатда, билинар-билинемас мингиллаган бўлдим:

— Дарвоқе, нега айтмадинг деб утирманг, менинг Шароф Рашидовга ҳам қўлим етади...

Тавба! Интиҳойи беозор бир луқмадан опанинг бирдан авзойи ўзгарди. Менга тўпос анграйиб қараб турди-да, ҳеч нарса демади. Фақат: иккала кўзини маъноли қисиб қўйди. Бу «тушундим» дегани.

Ўқ мўлжалга теккан эди. Чиқиб кетдим. Сувга чукаётган хасга ёпишади, деган гап бор. Мен хасга ёпишганим йуқ, подшоҳи аъзамнинг ўзларига ишора қилган эдим. Бошқача айтганда, бу гапларнинг теги охир-оқибатда пошшоликка бориб етиши мумкинлиги жўригидан уни огоҳлантириб қўйдим. Тўғри қилдимми? Рашидовнинг номини шафе келтиришга маънавий ҳаққим бормиди? Ким менга бундай ҳуқуқни берган.

Ҳа, тўғри қилдим. Гап ҳақ-ҳуқуқда эмас, балки ҳаёт-мамот устида борарди. Нега энди мен кўз нурларим билан сўғориб парваришлаган илмий ҳаётим, орзу-армонларим, келажагим, шогирдларим, мактабимни қандайдир ғаламисларга қурбон қилишим керак? Йуқ, ҳақиқат букилади, лекин синмайди. Менинг эътиқодим эса бунинг акси: ҳақиқат синади, лекин букилмайди.

Ўзим ҳақимда жиндай. Камина тоғдай ноҳақлик, булутдай зулмат остида қолган кезларимда, иссиқ жон, ниҳоятда тушқунликка бериламан. Қабоҳатни «қабул» қила олмайман. Аслида, дунёнинг ишлари муросайи мадора. Аммо мен муроса қила олмайман. Ўзим билан, виждоним билан. Шуниси борки, дилимнинг таг-тагида барибир ҳақиқат, тўғрилиқ чироғи милтиллаб ёниб туради. Эътиқодим шуки, барибир тўғрилиқ енгиб чиқади. Худога шукр, бошимда тегир-

мон тоши бугдойдан ун тортган маҳалларда ҳам чидаганман. Чидаганман ва ёруғ ниятимга етганман.

«Рашидовга ҳам қулим етади» деганимда, мен Куценкони алдадимми? Йўқ. Чиндан ҳам, у соф ниятли барча кишиларнинг тоғи эди. Унга ҳамманинг қули старди. Мен ўнгимда ҳам, тушимда ҳам у билан дийдор қуришганман. Хаёлимда у билан доимо «гаплашиб» ва «маслаҳатлашиб» юрар эдим. Эл-юртга шундай улуғ инсон раҳнамо экан, иймоним комил эдики, ҳар қандай аждаҳо ҳам ожиз, ҳар қандай дев ҳам чумолидай «беозор», ҳар қандай фосиқнинг ҳам тили гўлдираб қолади.

Элеонора Николаевна қабулига кириб чиққанамдан сўнг буёғи тагин ҳам қизиқ. Бадкирдор комиссия ҳамон шаштидан тушмаган, пичоғини қайраб турибди. Улар биби проректорни ҳам ўргумчак уясидай ўраб олган, лақиллатиб юришибди. Дуппимиз тор. Ит бул, бит бул, кўп бул, дейишади. Улар кўп...

Ниҳоят, галвирни сувдан кўтарадиган кун етиб келди. Ректорхонага худди жанозага бораётгандай қадам ташлаймиз. Кузимиз етиб турибдики, боришимиз билан кафанимизни бичадилар. Чироғ ёқса дилимиз ёришмайди.

Шу пайт йўлақдан Неъматилла Отажонов деган бир наманганлик аспирантим учраб қолди.

— Қаёқа бораяписизлар, домлаи киромлар? — деди у ишшайиб. — Нима гап, тинчликми? Намунча авзойинглар бузуқ? Билсак бўладими?

— Билганингда қулингдан бирон нарса келармиди? Учраган жойингни қараю! Ҳе кепатангдан ургилдим. Лаҳадга кетаётибмиз! — дедим заҳаримни сочиб, худди у айбдордай. — Мана ҳозир Элеонора хоним чақирган қулимизга паттамызни бериш учун. Яна саволинг борми? Хурсандмисан? Ана энди Наманганингга бориб диссертациянгни ёқлайверасан мазза қилиб...

Ҳайронман, намунча у шўрликка заҳар-заққум сочмасам. Ноўрин пичинг-истеҳзолар Неъматийни ўқдай тешиб юборди. Йиғламоқдан баттар бўлиб, «ҳозир!!!» дедию, ўзини чеккага олди.

Биз Куценкони қабулхонасига кириб борганимизда, учта декан, икки проректор ва беш-олти чоғлиқ комиссия аъзолари ҳозир у нозир бўлиб, мени кутиб туришган экан. Рангим қув учиб, охирги ўриндиқлардан бирига чўқдим. Мажлис энди бошланай деб турганда, телефон ногаҳонда жиринглаб қолса бўлади-

ми. Юрагим «жиг» этиб кетди. Ёраббий, қандайдир бир яхшиликни кўнглим туйгандай бўлди. Нима гап экан? Бизга тегишли бўлса-я, деб уйлайман.

— Алло, ҳим... Хуп бўлади. Йўғ-э... Хотиржам бўлинг.

Бу антиқа сим қоқишдан сунг, Куценко бирдан жиддий тусга кирди. Тупланганларга юзланиб, қатъий ва чўрткесар оҳангда деди:

— Маълумингизким, масала таржима назарияси кафедрасини... мустақкамлаш ҳақида. Ҳар бир одам мана шу курсатмадан келиб чиқиб нутқ ирод қилсин. Тушунарлими? Бошлаймиз...

Томдан тараша тушгандай, ҳамма ҳайрон. Нима гап узи?! Топшириқ бутунлай бошқача бўлганди-ку. Менинг эса оғзим қулоғимда. «Эҳ, Худонинг даргоҳи кенг-да!» деб уйлайман. Комиссия кўз унгимда лой бўлди-қолди. Ҳеч ким «миқ» этолмади. «Миқ» этганлар ҳам каминанинг фойдасига булбули гуё бўлиб чунонам сайраб кетдики... Биринчи бўлиб проректор Шоислом Шомаҳмуд ўғли Шомухаммад таржима назарияси минбаргоҳини асло ёпиб бўлмаслигини айтди. Минг бўлсаям хушёр одам-да. Журналистиканинг декани ёлғизланиб қолиб, узини панага урди: бетарафга чиқди. Бу уртада роман-герман филологияси куллиётининг декани Ваганов ҳеч бир кутилмаганда, комиссия аъзоларини лол қолдириб, мени чунонам мақтаб кетдики. Маълум бўлишича, мен «ноёб истеъдод эгаси», астағфирилло, «олим» эканман...

Ие, уйлайман ўзимча, шундоқ топилмас матоҳ эканману, булар мени нега шунча калака қилади. Боринги, «муҳокама» йигирма дақиқа ҳам давом этмади. Упкаси шишган комиссия аъзолари ич-ичидан чапак чалиб қолаверди.

— Етарли, — деди Куценко опа муаммони хаширдан қил суғургандай ҳал қилиб. — Саломов, табриклайман сизни. Боринг, ишингиздан қолманг! Омад ёр бўлсин! Қандай яхши. Ҳаммининг гапи бир жойдан чиқди. Барчага жавоб.

Хоҳ кул, хоҳ ул.

Чиққандан кейин маълум бўлдики... Бир вақт қарасам, қорамағиздан келган, буйчан, лўливаш Нейматий биз томонга ҳаллослаб келаяпти.

— Натижа нима бўлди? Яхшими?

— Яхшимас, аъло! — дедим мен уни қучоқлаб. — Нима бўлди узи?

... Ҳа, маълум бўлдики, биз маҳкамага кириб кетишимиз ҳамоно у Марказқумга, тарғибот ва ташвиқот бўлимининг мудирини раҳматлик Искандаровга қўнғироқ қилиб, аҳволимиз ниҳоятда танглиги, хусумат юзасидан, шундоқ ишлаб турган минбаргоҳни тугатишгаётганини айтибди. Барака топкур Искандаров (гурига нур ёғилсин унинг) уша заҳотиёқ Элеонора хонимга сим қоққан. Ҳув ҳалиги қўнғироқ-да!

Ҳа, омад деган нарса ҳақиқатан ҳам бор экан. Йигитдан омад юз угирмасин, илоҳим. Омадсизлик ёмон.

Албатта, амал кишиси сифатида Куценконинг жони Секанинг қўлида. Кимсан Искандаровдай одамнинг гапини иккита қилиб бўлибди. Бироқ у (менинг ҳув ундаги «ишорам» ёдида эмасми!..) бу масаланинг илдизи чуқурроқ, Худо курсатмасин, худди Шароф Рашидовнинг узига бориб тақалади, деб уйлаган. Шу боис, гапни юмалоқ-ёстиқ қилиб қўяқолган. Илалоқибат, камина камтарин комиссия галаси ҳузурига бадбин «жиноятчи» бўлиб кириб, салкам «қаҳрамон» бўлиб чиқиб кетдим...

ТАСОДИФМИ ЁХУД ҚОНУНИЯТ?

Бадбинлик нақадар манфур ва жирканч. Одамлар орасида намуноча ифтиро, фисқ-фужур. Биз-ку дорилфунунда бировларнинг ҳақиғага жавр қилмасак. Аксинча, ниятимиз ёруғ ва холис бўлса. Энди билсак, худди шу рушнолигимиз айримларни қаттиқ безовта қилар, ташвишга солар, уларга халақит берар экан. Ёруғликдан кўзи қамашадиган кимсалар ҳам кам эмас экан-да.

Бўлиб ўтган воқеалар тасодифийми ёки қонунийми? Шубҳасиз, тасодиф унсурлари ҳам йўқ эмас. Ҳар қандай қонуният замирида тасодифлар ҳам мавжуд бўлади. Аммо муҳими, ҳар қандай тасодифлар замирида ҳам муайян муқаррарлигу қонуният бор.

Неча марталаб шоҳиди бўлди: ёмонлик яхшиликка ҳомила бўлолмади ёки аксинча. Ёмон нарса бошқа бирон нарса туфайли эмас, асли ўзи ёмон. Ҳар қандай эзгулик муқаррар бошқа бир эзгуликни чақиради. Ҳар қандай ёвузликнинг ҳам «мукофоти» ёвузлик бўлади. Муқаррар. Олайлик, кимки марҳумга тош отса, хусусан агар у мусулмон бўлса, уша тош ўзига ва наслига, авлод-авлодларига замбарак ўқи бўлиб тегади. Отасини ўлдирган қотилнинг авлодлари тоабад

«падаркуш» деган иснодга қолади. Ахийри тавқи лаънатга учрамай иложи йуқ. Икки дунёда ҳам қисматдан қочиб қутулолмайди.

Бировни ноҳақ улдирган одам ўзи қотилнинг қулига тушаяпти. Бировнинг гурили кучирган мурдор ўзи икки газ жойга зор. Бировни туҳмат билан қаматган нокас ўзи ҳам ифтирога учраяпти-ку! Таъна эмас тавба: шундоқ куз унгимизда содир бўлиб турибди-я булар барчаси. Нега калтабинмиз ва кечмиш нохуш воқеалардан хулоса чиқариб ололмаймиз?

Таржима назарияси минбаргоҳига уюштирилган фитна совуннинг пуфагидай ёрилгандан сўнг... Айтишга ҳам тилим бормайди.

Бир куни Нажмиддин Комил билан бирга роман-герман филологияси факултетига бордик. Таржима соатларини олиш учун. Декан Ваганов бизни айрича бир хушнудлик билан қаршилади.

— Келинлар, хизмат? — деди табассум билан.

— Дарс соатлари керак эди.

— Қанча?

— Куп!

— Оғзингларга сиққанча айтаверинлар.

— Саккиз юз соат.

— Йуқ, бўлмайди. Бир ярим минг соат бераман. Уйлаб қарасам, бизнинг факултетга ўзбек тили дарсларини ҳам қўйиш керак. Унинг соатларини ҳам сизнинг кафедрангизга бераман. Истаганча олинг. Бош устига. Фақат... қарғамасангиз бўлгани.

— Йўғ-э... Нима деяпсиз? Нега қарғар эканман?

— Жиддий айтаётибман, жон дўстим. Мени дуоибад қилманг. Бўлган иш бўлди. Қаршингизда айбдорман. Фақат қарғаманг. Тавба қилдим.

Хайрон бўлиб қолдим. Нега бу одам бунчалик довдираб ётибди? Хатосини гарданига олиб турибди. Шунинг ўзи кифоя-ку.

— Менинг бировни дуоибад қиладиган одатим йуқ. Ўзим қарғишни ёмон кўраман, — дедим уни астойдил ишонтиришга ҳаракат қилиб.

— Шафран кетди, — деди у қулини шоп қилиб.

— Қайси Шафран?

— Ҳалиги-да, баттол. Комиссиянинг раиси-чи.

— Ие, қаёққа кетди? Исроилгами?!

— Қанақа Исроил! Анов ёққа... Нариги дунёга рихлат қилди.

— Нечук, бетобмиди?

— Йук, соппа-соғ, отдай эди. Масков дорилфунунига турт ойлик малака оширишга юборувдик. МДУ ётоқхонасида узини осиб қуйибди.

— Ана холос! Вос-вос экан-да.

Ваганов менга шубҳали қаради. Гуё унинг улимига... мен айбдордай.

— Бояқишнинг ажали етган экан-да.

— Йук, дуоибад олди, — деди декан. — Мени маъзур тутинг.

Аммо иши унгидан келмади шурликнинг. Назаримда, ёмон одам эмасди. Хатосини англаган кишини ёмон деб буладими. Орадан бир йил утар-утмас вази-фасидан бушатилиб, куп абгор булди. Шундан сунг менга нечукдир бошқача қарайдиган булиб қолди. Катта кучанинг нариги томонида кетаётган булса-да, худди боладай югуриб келиб, камоли ҳурмат билан куришиб-сурашади.

Орадан яна бир йил утар-утмас... Улди.

Уша машғум комиссия аъзоларидан яна бировининг куп утмай қули синди. Бошқа бири — энг ашаддий фирқа котибаси булган аёлнинг онаси Бешкек шаҳрида пора билан қулга тушиб, ун йилга қамалиб кетди. Номард аёлгинани қарангки, уз фирқавий шаънини уйлаб, онасидан расман воз кечиб юборди.

Куйингки, Э. Н. Куценконинг ҳам вафот этганига ун йиллар булди.

У толлар кесилиб кетди. У мансабу лавозимларда у одамлардан биронтаси ҳам йук. Қиссадан ибратли ҳисса шуки, гап менинг «менлигимда» ёки бировнинг «бировлигида» эмас. Бировга ёмонлик соғинган, унга чоғ қазиган одамга яхшилик раво булмайди. Даставвал бадкирдор кишининг узига юк тушади, қилган қилмишлари ҳасрат булиб, узини таъқиб эта бошлайди. Сени қақшатган, дилингга озор берган бадгумон ва бадахлоқ кимсани дуобад қилиш шарт эмас. Ҳар бир нарса узи ҳисоб-китоблик. Виждонга, инсофга, диёнату-иймонга хилоф ҳеч бир иш шундоқлигича утиб кетмайди. Бундан қандайдир фавкултабий маъно қидириш ҳам шарт эмас. Зеро, дунё узи шундоқ яралган. Қонуният шу.

БЕАЙБ ПАРВАРДИГОР ЁКИ БАНДАЛИК

Таниқли ёзувчи Мирзакалон Исмоилий билан Ша

роф Рашидовнинг мурасаси келишмайди, деб эшитиб юрардим. Кимдан утган, нимадан бошланган, буёғидан кунда хабарим йўқ. Элас-элас ёдимда қолгани шуки, Шароф ака эллагинчи йилларнинг бошларида маълум бир муддат «Қизил Ўзбекистон» рўзномасининг муҳаррири бўлиб ишлаганида, Мирзакалон масъул котиблик қилган. Нима бўлган бўлса ушанда бўлган. Ҳар қалай, хизмат юзасидан.

Ўзбекистон тупроғида энг жабрдийда кишилардан кимни биласан, десангиз, шу Мирзакалон Исмоилий эди, уйлашимча. Узоқ муддат урушда зобит бўлиб хизмат қилган ва то Берлингача фашистларни таъқиб қилиб борган. Жангдан қайтгач, узоқ муддат узимизнинг шуру турмаларида сиёсий маҳбус бўлиб ётган. Қуйингики, дузахий азоблар гирдобида руҳан қаттиқ эзилган, мазлум бир инсон эди. Бандаси қистани-ку қистан, Худойи таолодан ҳам бу ёруғ жаҳонда марҳамат кўриш қисматида йўқ экан раҳматликнинг.

Аммо истеъдодли адиб ва зукко мураббий бўлишидан ташқари, ниҳоятда моҳир, билагон, туғма таржимон эди. Шеърый таржимада Миртемир бўлса, насрий таржимада Мирзакалоннинг олдига тушадиган бўлмаган. Бу икки адибимиз мактаб яратган мутаржим бўлиб қолди. Ҳар иккала ҳазрати инсон камоли камтарин ва камсуқум бўлишганидан ҳаётлиги чоғида уларнинг ўзбек адабиёти олдигаги хизматлари узоқ йиллар муносиб тақдирланмасдан келди. Ҳамма замонларда ҳам ўзи шу: ҳалвони ҳоким, калтакни етим ейди. Ялтоқ сарой шоирлари, мутеъ адибу удабо, мунофиқ мунаққидларнинг ҳамма вақт ошиги олчи.

Шароф Рашидов «бу дунёдан ҳеч ким норизо бўлиб кетмаслиги керак» деган эътиқод билан яшайдиган киши эди. Билмадим, мана шу мислсиз оғир ақидага охиригача содиқ бўлиб қололганми ёки йўқми. Ажабмас, унинг эътиқоди, ихтиёри ва имкониятидан ташқари нималардир бўлгандир. Чунки манфур ҳуқуқсизлиги яккаҳоқимлик шароитида бундай миқёсдаги раҳбарларнинг ҳар бир қадами улчанган булади. Уларнинг нима деяётганию, нима қилаётгани нари турсин, иложи топилса, нималарни уйлаётгани ҳам қаттиқ кузатиб ва таъқиб қилиб борилади. Ўзи хоҳлаган ишини қилолмайди. Нимаики қилган бўлса, йулини топиб, азбаройи соҳиби тadbиркорлик ва доимий хавф-хатар остида яшаб қилди.

Лекин унинг юрагида орзу-армонлари қат-қат эди.

Қанийди ихтиёри узида булса! Эҳ, уша гап-да: нақадар чексиз ҳокимият қулида мужассамланган. Деярли ҳокими мутлақ. Жумҳуриятда гапини икки қиладиган куч йуқ. Қули узун. Айни вақтда ундан-да тутқунроқ одам йуқ. Анчайин бир гап учун ҳам Масков олдида жавобгар. Атрофини ураган купчилик казо-казолар кимлар эканини у вафот этганидан кейин ҳамма билди, тушунди...

Уша даврнинг ҳушёр кишилари шу нарсани англаб қолдиларки, Шароф ака олтмишдан ошганидан кейин одамлар тақдирига янада зийракроқ булиб қолди. У жумҳуриятда эътиборга лойиқ ишлар билан банд деярли ҳаммани: оддий сувчидан тортиб то ҳофизгача, ишчидан то вазиргача, қоровулдан то олимпгача таниб, минглаб одамларни номма-ном билар эди. У ҳеч кимнинг тақдирига бефарқ эмасди. Шунинг учун умрининг сунгги палласида бир вақтлар қандайдир сабаблар билан аразда булган, ҳиммат кўрсата олмаган, кунгил сўрашга вақт тополмаган одамларни суриштира бошлади. Жилла булмаганда, қабулига келган бошқа бировлар орқали булса ҳам Катта салом тошпирадиган бўлди. Лекин биргина Мирзакалон Исмоилий ё қаторда, ё санокда кўринмасди. Жуда қаттиқ кунгли қолган экан-да, деб уйлардим ўзимча. Нимадир қилишим керак эди. Бироқ... Қулимдан нима келади? Оддий бир зиёли булсам.

Саксонинчи йил булса керак, оббаҳолам. Бир куни у кишига хат ёзиб, Мирзакалон ҳақида ўзимча фикр билдирмоқчи, унга каттаконнинг эътиборини қаратмоқчи булдим. Бордию, ораларида қаттиқ ганимлиқ булса, унда ўзимнинг тақдирим қандай буларкин, деган бир даҳшатли андиша ҳам йуқ эмасди. Э, булганча булар. Ахир, одамларнинг тақдирига бефарқ қараб булмайди. Жуда ёмон булганда нима ҳам буларди! Қатордаги оддий одамман. Бунинг устига фирқасизман. Нимам бору, нимамдан маҳрум буламан. Қаловини топса қор ёнади. Ётиғи билан масалани қўйса булар. Яхши одамнинг дилида гина оз булади. Дарвоқе, охир-оқибатда мен фақат жабрдийда Мирзакалон Исмоилийнигина эмас, Шароф аканинг узини ҳам уйлаяпман-ку. Наҳотки шуни тушунмаса...

Кунглим сезиб турибди, ҳурматли китобхон. Менинг мулоҳазаларимни дил-дилдан маъқуллаб турибсиз. Аммо ишлар мен уйлагандай булиб чиқмади. Йуқ, яхшиликка йўверинг. Мен уйимни уйлаб була-

ман дегунимча... Бир куни не кўз билан газета саҳифасига боқайки, ёзувчи Мирзакалон Исмоилийга «Ўзбекистонда хизмат кўрсатган санъат арбоби» унвони берилибди. Оббо! Кимдир мендан олдинроқ улгурибди-да, деб уйладим. Балким Рашидовнинг ўзи қилгандир шу ишни. Нима бўлгандаям мен катта бир савоб ишдан маҳрум бўлиб қолдим. Узимнинг-ку ақидам шу: ёмонликни орқага ташла (то йўқ бўлиб кетгунга қадар!), аммо яхшиликка шошил ва бошқаларни ҳам шунга қиста. Майли, ўша эзгу бир иш менинг номим билан боғланмаса ҳам, ишқилиб амалга оширибди-ку. Хайрият! Икки мусулмоннинг ораси мурасага келиб, яхшилик томонга оғибди, бас, бундан-да улугроқ савоб иш йўқ дунёда!

Бир куни Зухриддин деган шогирдим билан домланинг уйларига муборакбод қилгани бордик. Аммо ус-тоднинг авзойи, гап-сўзларидан бирон мамнуният аломатини сезмадик.

— Курмайсизми, домла, шу ерда ҳам калака қилишди-да бизни! — деб қаттиқ гина қилдилар у киши.

— Нечук бундай уйлайсиз?

— Қанақасига камина «санъат арбоби» булайин. Нима, мен артист ёки... отарчимидим!

— Йўғ-э, санъат арбоби бўлиш учун театр ёки сирк артисти бўлиш шарт эмас. Аввало, бадий адабиёт ҳам сўз санъати. Актёр ҳам сўзни ёзувчи, драматургдан олиб ўз санъатини ошкор этади. Қолаверса, бу жуда катта ва табаррук унвон. Мана Иззат Султон. У киши фан арбоби эмас, гарчи академик бўлса ҳам. Санъат арбоби!

— Э, шундай денг ҳали. Ҳим... Ҳали мен тушунмай хафа бўлиб юрибман экан-да...

— Албатта-да. Ўзбекистонда хизмат кўрсатган маданият ходими бўлгингиз келувдими? Бу унвон кутубхона ходимлари, ҳаваскорлик тугаракларининг хизматчиларига берилади.

— Э-ҳа... Тўғри айтасиз. Бундай тушунтириб ҳам қўйишмабди-я.

— Шундай. Каттаконнинг Сизга ҳурмати баланд экан-да, бундан чиқди, — дедим узимни ҳеч гапдан воқиф бўлмаган анойи одамдай курсатиб.

Бу гаплардан кейин раҳматлик Мирзакалон Исмоилий хижолат чекди. Унга боқиб мен ҳайратланардим: инсон қанча буюк бўлса, шунчалик содда буларкан-да. Назаримда, уч-тўрт оғиз гап билан унинг кўнглида неча

ун йиллар мобайнида ин қуйиб келган оғир гинагудуратлар бир зумда кутарилиб кетди. Эҳтимол, мажрух дилини қурғошиндай эзиб ётган шубҳалар учун узи ҳам пушаймон бўлгандир. Зеро, Шароф ака билан ораларида бўлиб утган қандайдир нохуш гаплардан чурқ этмади. Аксинча, илиқ гапларни айтди. — Улуг одамлардан улуг ишлар содир булади-да, домла, — деди. — Нокаслардан нимани кутиш мумкин. Нима бўлсаям, эскидан қадрдончилигимиз қалин эди. Ҳим...

Кейинчалик устоз Мирзакалоннинг иқрори қанчалик самимий эканига иқрор бўлдим ва Зухридиндан ҳам эшитдим.

Шароф ака вафот этган куни Исмоилийга куҳна қадрдонлардан бири қунғироқ қилиб... «суюнчи» олибди:

— Табриклайман, Мирза ака, мана рақибингиз Фалончи улибди! Ниҳоят...

Мирзакалон титраб кетади.

— Ҳе бадбахт, эси паст одам. Бировнинг вафоти билан ҳам «табриклайдими»? Эсиз. Ким айтувди уни менинг душманам деб! Ажали етганда ҳамма ҳам улади. Бандалик бу. Таъзия билдирадилар бундай вақтда. Ҳе сени қараю!

...Шароф Рашидовнинг жасади солинган тобут ви-долашиш учун Санъат саройи саҳнига қуйилган. Бундай катта мотамни қурган эмасман. Куча ва хиебонга ер ёрилиб одам чиққан. Тумонат. Шунда оломон ичида, туртилиб-суртилиб, абгор ҳолда Мирзакалон Исмоилий сел бўлиб йиғлаб борар эди...

Қаттиқ хомуш тортдим, ачиндим ва дилимнинг қаеридадир узимнинг ҳам бир мискин инсон эканлигимга Ҳақ таолога муножот айтиб, шукроналиклар қилдим. Агар ҳаётлик пайтларида одамлар бир-бирларидан узрхоҳлик қилишга, рози-ризалик тилашга улгурмаган эканлар, лоақал вафотларидан кейин инсоннинг ортидан тош отмасликлари фарз. Мана икки ҳазрати инсон: Шароф Рашидов ҳам, Мирзакалон Исмоилий ҳам утиб кетдилар. Тоабад ибрат бўлмай: биз ҳам бу ёруғ дунёда омонатмиз. Шунга қараб иш қилишимиз керак. Токи, рузи маҳшарга «буёқдан» орттирган тавқи лаънатларни узимиз билан бирга олиб кетмайлик. Ким бўлмайлик, хоҳ шоҳу, хоҳ гадо, узимизнинг фоний хилқат эканлигимизни унутмайлик. Марҳумлар ортидан кулишлик, уларни таҳқир қилишлик фосиқлик ва бадкирдорликдир.

Начора: ҳаётлик чоғларида одамлар бир-бирлари билан довлашади, баҳслашади, курашади, ҳар хил гина-гудуратлару адоватларга ғарқ бўлади. Афсус! Лекин қабр ичра майит тинч ётсайди, кафанидан дуд чиқмасайди. Марҳумлар тирикларнинг хуружидан холи бўлмоғи даркор. Уларнинг хотирасига энг муносиб мукофот бу беғараз, самимий хотира, дуойи фотиҳадир. Вассалом.

Шароф Рашидов билан Мирзакалон Исмоилий муносабатларида улар ҳаётида рўй берган дилсиёҳлигу тушунмовчилик яхшилик ва рўшнолик билан яқунлангани марҳумларнинг руҳи покларига интиҳойи раҳмат ёғдиради, бизга эса таскин беради.

УЛМАСАНГИЗ БУЛМАСМИДИ!..

Шароф Рашидов турғунлик даврининг арбоби ва худди шу турғунлик даврининг қурбони бўлди. Унинг вафотидан сўнг кўҳна аламзада қони бузуқлар янги мустамлакачи ҳокиму мафкурачилар билан тил бириктириб, жумҳуриятимизга қарши қутуриб ҳужум қилди. Улар жон-жаҳди билан «рашидовчилик» ила «ўзбеклар иши»ни бир жинойтнинг икки палласи қилиб кўрсатишга уринди. Холисанлиллоҳ айтганда, «ўзбек» билан «Рашидов» тушунчалари бир-бирига ниҳоятда қойим ва қарин, аслида бир тушунча. Чунки Шароф ака чорак аср давомида республикага раҳбарлик қилган гоят оғир, ниҳоятда мураккаб бир даврда она диёримиз ва пойтахт Тошкентни бутун Марказий Осиёда ҳамда Шарқда ўз даврининг мавқеию мантиқига кўра машғалага айлантира олди. Шароф Рашидовнинг ўзи атоқли давлат ва жамоат арбоби сифатида шарафли ном қозонди. Мен шу ўринда жузъий бўлиб кўринган, лекин жуда муҳим айрим эътирофу иқрорлар, жамоатчилик фикрига оид далилларни келтираман.

1982 йилда Олмаота шаҳрида Қозоғистон Фанлар академиясининг вице-президенти, академик Закий Аҳмад билан учрашиб суҳбатлашгандим.

У шундай фикрни билдирган эди:

— Биласизми, биз қардош Ўзбекистонга ҳавасимиз келади ва, тўғриси, бироз рашк ҳам қиламиз, — деганди Закий Аҳмад. — Чет эллардан, айниқса Ғарб давлатларидан бизга ташриф буюрган одамлар Ўзбекистондан бошқа жойни танимайдилар. Улар билан суҳбатимиз жуда қизиқ кечади:

«— Бу юрт Ўзбекистон эмас, Қозоғистон, уқтира-
миз уларга ҳижжалаб.

— Ҳа, тушундим: Ўзбек, Ўзбек! Тошкент!

— Йуқ, Қо-зо-ғис-тон. Пойтахтимиз ҳам Тошкент
эмас, Олмаота. Қозоғистон — Олмаота.

— Энди тушунарли булди. Ўзбек-Тошкент-Раши-
дов!»...

Закий Аҳмадий завқ қилиб кулади. «Э майли, шун-
даёқ булақолсин: Ўзбек-Тошкент-Рашидов. Қандай
фарқи бор? Ўзбек киму қозоқ ким, бари бир эмасми»
деб узимизни узимиз овутамиз.

— Харьковга кетаётганимда поездда бир украин би-
лан ҳамроҳ бўлиб қолдим, — деб эслайди «Правда»
рузномасининг уша вақтлардаги Ўзбекистон буйича
мухбири Йулдош Муқим. — Ҳамроҳим менинг қаер-
лик эканимга қизиқди. «Тошкентликман», дедим. У
қизиқсиниб қолди. «Ҳа-а, Тошкент Туркменистонда
жойлашган-а?» «Йуқ, Тошкент Ўзбекистоннинг
пойтахти булади, биродар». «Э, эсим қурсин... Ўзбе-
кистон дедингиз, а? Дарвоқе: Рашидов!»

Узоқ Шарқ улкасида бир ўрис бошлиғи билан сан-
манга бориб қолганида, дарғазаб булган экан:

— Ҳой, устингдан нақ Рашидовга шикоят қила-
ман!

«Ўзбеклар иши», «пахта найранги», «рашидовчи-
лик» ҳақида ҳар хил уйдирмалар бозори қизиб ётган
уша саксон бешинчи йилларда киракаш машина (так-
си)да бораётганимизда ҳайдовчи суҳбатга аралашди:

— Бир лули машинамга чиқиб қолувди. Матбуот
ва овознигор (радио) да Рашидов ҳақида айтилаётган
ҳамма гаплар гирт сафсата, — деди у. Маълум були-
шича, уша одам лулиларнинг оқсоқоли экан. Унинг
ҳикоя қилишича, Марказқумнинг қаршисидаги Гага-
рин боғида лулилар йулакда сайр этиб юришганда,
бирдан мелисалар уларни таъқиб этиб, кўкракларидан
итариб ҳайдай бошлаган. Шунда йулакка яқин жойда
бирдан машина тўхтаб, ичидан Шароф Радишов чи-
қибди ва мелисалардан «нима гап?» деб сурабди. Аҳ-
волни билгач, лулиларнинг ҳалиги оқсоқолини ёнига
чорлабди.

— Нега безорилик қилаяпсизлар?

— Безорилик қилаётганимиз йуқ. Боғда сайр қи-
либ юрибмиз, холос.

— Э, шундайми? Ундай булса бемалол сайр қилиб
юраверинглар. Фақат тартиб бузилмаса бас, — дебди-

да, Шароф ака ҳалиги зобитнинг узини қаттиқ огоҳлантирибди:

— Халақит берманг буларга. Истаганча сайр қилишсин.

«Бизга бирон давлат бошлиғи бунчалик меҳрибончилик қилган эмас. У ҳақиқий инсон эди», деб иқроп булган экан дули.

Шароф Рашидовнинг номи уша оғир йилларда халқ нажоткори, суянган тоғи, ёруғ орзу-умидларнинг тимсолига айланиб, халқ оғзига тушди. Мазлум кишиларнинг гам-андуҳлари ифодачисига айланди.

Халқ даҳоси, унинг ишонч ва эътиқоди, самимий тилак-истаклари, орзу-умидлари, тахаййул олами қаршисида ҳайрат бармоғини тишлайсан киши. Юқорида айтдик. Яна бир қарра эслайлик. Ривоят қиладиларки, гўё Шароф Рашидов тирик, чет элга чиқиб кетган, қирқ кунлардан кейин ёки фалон вақтда яна Ватанга қайтиб келармиш. Одамлар бу гапга астойдил ишонади. Уларнинг ишонганини кўриб, сенинг ҳам ишонгинг келиб кетади. «Шояд!», «Қанийди!», дейсан киши. Зотан, бу табиий ҳол. Халқ узи севган, муруват кўрган ўғил-қизларини сира «ўлдиргиси» келмайди. Уларни қора тупроққа қўйишдан оғринади. Балки ганимларнинг хуружидан асраб-авайлаб, ўз қалбига кўмади ва доимо ўзи билан бирга олиб юради.

Бу чўпчак ва ривоят. Чўпчак ёхуд ривоят эмас ҳам. Яхшилар улмайди.

БОРАДИГАН ЖОЙИМИЗ БИР

Саксон саккизинчи йилнинг ёз фаслида Езувчилар уюшмасининг Дўрмондаги ижодхонасида яшаб, «Кечиккан чечаклар» деган хотираларимни ёзиб юрган кезлар. Бу менинг учун ниҳоятда қадрли булган азиз инсон, ун беш йил машғум ўттизинчи йилларнинг тутқунида бўлиб қайтган устозим Аҳмадjon Ёқуб ҳақидаги воқеаларга дахлдорлиғи боис, ҳар кун уни эслаб, йиғлаб ёзардим.

Бир куни, кечқурун сайрдан қайтиб хонамга паршон кириб кетаётган эдим, ҳовли саҳнида ун беш чоғли адиб гурунглашиб ўтиришибди. Биров мени чақириб қолди. Қарасам — У. Қадрдон, дорилфунундош, машҳур ўзбек танқидчиси. Одамлар билан дурустроқ сўрашиб ҳам улгурмай, мени «ўққа» тута кетди.

— «Огонёк» журналининг янги сонини ўқидингизми, мулла? — сўради мендан. — Темур Пулат «қонхўр» (садист) деб атабди Рашидовни.

Ана холос! Бирмунча муддат илгари, ҳаётлиги чогида-ку Шароф акани кўкларга кўтариб мақтаб, уни авлиё қаторида кўрган, оғзидан бол томиб мақтаган худди шу одамнинг ўзи эди. Энди булса... Гапини қаранг. Э аттанг.

— Қулоғимга чалингандай бўлувди. Аммо журнални ўқиганим йўқ, — деб қўя қолдим гапни мухтасар қилиш учун.

— Тушунмадингиз укам, — эътироз билдирди У усмоқчилаб. — Рашидовни «қонхўр» дебди, билаяп-сизми?

Университетдош биродаримнинг шундай касали борлигини билардим. Ҳозир ким биландир уришгиси келаяпти. Шу боис гирт бемаъни баҳсга аралашиб қолишдан ўзимни олиб қочдим.

— Деса дебди-да. Тушга нималар кирмайди, душман нималар демайди. Темир Пулатни ҳамма таниб қолган. Отнинг қашқасидай.

Орқаси тута бошлаганида, ранги учиб, афт-ангори қийшайиб кетарди Унинг.

— Тушунмадингиз... Рашидов... «Садист»...

— Хуш, Темир Пулат-ку у кишини «қонхўр» дебди. Лекин... Сизга нима?! — эътироз билдирдим Унга.

— Айнан Сиз шуни билиб қўйишингиз керак, деяпман-да.

— Сабаб?

— Мен ҳам ўша Рашидовдан жабр кўрганман. Биласизми...

— Биламан! Сизга қилган жабр-ситами шу бўлганки, куллиёт, дорилфунун, туман ва шаҳар қўмиталари бир овоздан партия сафидан учирганида, ўша одам, Шароф Рашидов, Сизни партиядо олиб қолган. Шу менинг билганим. Бундан ҳамма воқиф. Энди ўзлари ҳам «жабрдийдалар» қаторига қўшилиб, бирон нарса тама қилаётисиз шекилли ҳозирги раҳбарлардан. Кунни кеча Сиз эмасмидингиз У одамга сизинган! Ҳайф-э...

Шундан кейин У портлаб кетди. Тугрироғи, чинакам портлаш сал кейинроқ юз беради. Ҳозир эса жазавази тута бошлади. Суҳбатдошимнинг тасвирлашича, Шароф ака Унинг факултетдаги булмағур ишлар юзасидан ёзган шикоят хатини ўқиб чиқибди-да, худ-

ди заҳарли илон чаққандай, «мана бундай қилиб» хатни итқитибди.

— Тугри қилибдилар. У кишининг урнида булганимда, мен ҳам шундай қилган булар эдим, — дедим мен.

— Сабаб?!

— Сабаби, ифлос хат эди.

— Нега мени ифлос дейсан?!

— Сизни эмас, хатингизни ифлос дедим.

— Мени...

— Йук, хатни...

— Ифлос хатни ифлос одам ёзади.

— Шундайми? Баракалла. Ундай булса — ўзингиз ҳам ифлоссиз.

Бошланди. Узига узи гапни «сотиб олганига» чидаёлмай, оғзидан боди кириб, шоди чиқа кетди. Расми шундай булади узи. Далил-исбот топилмай қолганида ё кекиртак ишга тушади, ё мушт. Баъзан ҳар иккаловиям. Ҳозир эса У, узича, менинг учун жуда қалтис бир тадбирни ишга солди. Тухматга утди.

— Дарвоқе, уша хатдан ўзлариниям хабарлари бор эди, чоғимда. Уқиб берувдим.

— Офарин, уқиб берувдингиз. Мен нима девдим ушанда Сизга? «А» дедингиз, энди «Б»ни ҳам айтингда.

— Ёдимда йук.

— Жудаям ёдингизда бор. Айтувдимки, агар танингизда жонингиз булса, зинҳор-базинҳор мана шу хатни у кишининг қулига бера кўрманг. Ёнингиздан пул тўлаб, балони ўзингизга сотиб олган бўласиз. Юбора кўрманг, жон ака. Унтер Пришибеевчасига, ўтгизинчи йиллар услубида ёзилган бориб турган иғвогарона нарса. Далиллар, аксарият, тугри. Аммо иншо ва ният бузуқ.

Энди, навбатда, мени қандай бўлмасин ёлгончига чиқазиш тадбири қолган эди Унинг ихтиёрида.

— Ундай булса, уша хатнинг нусхасини олиб келиб, уқиб бераман шу ерда йиғилган одамларга.

— О-о-о! Қачон? Қачон олиб келасиз?

— Эртага.

— Йук, эртага гап совийди. Шу бугуноқ бориб олиб келинг. Тарқалмай турамиз. Масала фош булади-куяди. Ҳамма билсин-да, ифлос хатми уша ёки ифлос-масми...

Уша кун ўтди. Орадан яна ўн кунлар ўтди ҳамки, хат келмади. Зеро, олиб келолмас эди ҳам. Чунки... мазмуни палағда булиши устига, хат бошдан-оёқ Шароф акага ҳамд-сано ўқиш руҳида битилган эди-да. Эндиликда, ҳалиги «қонхўр-понхўр»лардан сўнг,

қайси юз билан уқиб беради. Хуллас, узи қазиган чоҳга узи тушди, уз тузогига узи илинди, шурлик.

Туриб-туриб ҳайрон буламан. Суҳбатдошим бениҳоя зукко, соҳиби иншо ва соҳиби мантиқ, не-не ёзувчи-ю шоирларни дарёга сувсиз олиб бориб, сувсиз олиб келган забардаст мунаққид. Катта минбарлардан туриб минглаб шоиру шуаролар, шогирду талабалар, афкор оммани узига қаратган нотик. Фақат нотик эмас, бетакрор ижодкор ва олим киши эди. Буни қандай шарҳласа булади? Шундоқ теран фикрловчи бир мутафаккир... жирқанч хат ёзиб утирса. Бунинг устига ута қайсарлик билан уз нуқсонини англашни истама-са. Эй Парвардигор! Нечук қуйларга соласан бандангни. Унга тенгсиз ақл-идрок билан бирга, зуваласи, жисму жонига тубанлик ва жаҳолатни ҳам қушиб ҳадя этасан. Бир терининг ичида баайни икки мавжудот яшайди: инсон ва йиртқич.

Ғалат. Катта мавзуларда юрак ютиб, оғиз тулдириб катта гап айта олган одам майда мавзуларда, маиший икир-чикирларда фикри чувалашиб, тубанлашиб, узи ҳам майдалашиб, йуқ булиб кетар эканми дейман. Бу ҳам бир қонуният шекилли. Кичик юмушларда ги-мирлаб юрган одам катта ишларни уҳдалай олмагани сингари, катта қозонларда қайнаган киши товага тушиб қолганида куйиб, жингиртоб булиб кетаркан. Ишқилиб, оламшумул ғоялар соҳиби майда-чуйда эх-тиросларга берилмасин экан.

БЕБАҲО НАРСАНИНГ БАҲОСИ ҚАНЧА?

Дурмон сарҳадида У билан йулимиз айру тушди. Орадан бир йил ҳам утмади, мен оғир хасталикка учраб ётиб қолдим. «Ё ҳаёт, ё мамот, масала шундоқ» булиб қолди. Қизиғи, бундай вақтларда фақат дусту биродарлар эмас, уз рақибларингга ҳам куз тутасан киши. Нима учун? Билмадим. Балким узрхоҳлик қилишни кунглинг тилар. Ажабмас, муҳолиф қилмишидан пушаймон булиб, қаршингда буйин эгар. Ҳар икки ҳолда ҳам, сарҳадсиз, абадий «саёҳат»га чиқиш олдидан бир-биридан рози-ризолик тилаб қолади одамлар.

Келармикан У деб куз тутдим. Келишига шубҳа йуқ эди. Лекин... келмади. Ва тўғри қилди!

Биз ҳар хил одамлар бўлганимиз боисидандир балким, бир-биримизга «етишмас» эдик. Ҳар гал учрашганимизда баъзан уззукун суҳбатлашар эди-гу, купинча гапимиз росмана жанжал-можаро билан якун топар-

ди. Таъбир жоиз булса, у гоё, руҳ ва мантиқ кишиси эди. Бироқ айни бир хил мантиқ ҳамма замонларда ва ҳамма шароитларда ҳам бирдай тўғри бўлиши мумкин эмаслигини тушунмасди, чоғимда. Уйлаб кўринг-а: «Ер уз ўқи ва Қуеш теграсида айланади» деган ҳукм Галилео Галилей замонида мантиқсиз даъво ҳисобланган. (Ва худди шу ҳукми учун уни қаттиқ жазолашган. Жонини Азройилга топшириш олдидан, энг сўнгги дамда ҳам у: «барибир айланади!», деб кўз юмган).

Яна бир қизиқ жиҳати: баъзан буш бадий нарсаларни ҳаддан ташқари мақтардию, ўзбек адабиётининг шак-шубҳасиз ютуғи бўлган асарларни рад этиш даражасида танқид қиларди. Чунки у адабиёт ҳақида марксча-ленинча таълимотни бениҳоя чуқур ўзлаштирган эди. Гоё бирламчи эди Унинг учун. Бадий асарни бадий асар қиладиган шира, фасоҳат гуё аҳамиятга молик эмас.

Хуш, бундай фикрловчи одам билан мусоҳаба қилишнинг қандай қизиғи бор? Гап шунда-да! Худди шу баҳс жараёнида тобланасан киши. Уйининг деворида биргина В. Г. Белинскийнинг сурати илиниб туришидан ҳам билса булар эдики, у муросасиз мунаққид эди. Мени доимо Унга жалб этиб турган яна бир нарса ҳалоллиғи. Бизнинг замонамизда ҳалол-покиза яшаш қарийб ноимконий нарсадай туйилади кишига. Қаноатга бўйин эгган ана шундай ноёб кишилардан бири эди. Мен жиндай муболага билан айтиб юардимки, тағига газета қатламларини тушаб, устига газета ёпиниб ётадиган йўқсил эди. Ҳатто дастурхон ўрнида ҳам — газет «ёзиларди». Жазава ва уз муҳити еди Уни. Фақат Унигина эмас.

Гапимиз кўпинча тўғри келмас, лекин барибир бир-биримизга интилар эдик, дедим. Рост-да: муттасил қўл қовуштириб, фикрингни бош ирғаб маъқуллаб турадиган, гапингдан шубҳаланмайдиган одам билан суҳбатлашишнинг қандай қизиғи бор. У муросасиз эди. Баъзан гап муҳолифларга кучганда, уларга руй-рост улим тиларди. «Булар одам эмас, улиб кетишини хоҳлайман уларнинг!» дерди. Астаффурулло. Бу мусулмончиликка асло сизмайди.

(Тўғри, гарчи рақиблари ҳам Унга умр тилаган булмаса-да, бундай бад ният яхши эмас). «Бировга улим тилагунча, узингизга умр тиланг. Ундай деманг, азизим: Бу сузингиз куфр», десам, мени «сўфиликда» айблаб кетарди.

Хуллас шафқатсиз эди. Аммо бу гал, ҳаётим қилга

илиниб қолганида иймон келтирдимки, билмадим, куришга келмади. Раҳми келди, чоғимда. Чунки илгарилари, касалхонада ётган чоғларимда кургани келиб ҳам, уёқ-буёқдан гаплашиб утириб, ногаҳонда қаттиқ уришиб қолар эдик.

Уш, нима учун кейинги вақтларда Шароф Рашидовнинг номига осилиб қолди? Чунки, саксонинчи йилларнинг урталарида, уша телба даврда умумий жазавага берилиб кетди. Қарасаки, рост гапни айтиб қалтак егандан кўра, ёлгон айтиб сийланиш маъқулроқ. Ахир, бир кунмас бир кун бу уйдирмаларнинг миси чиқиши мумкинлиги уша «бир-кунмас бир кун»нинг тез кунларда келиши мумкинлигини англай олмади, чоғимда. Юз тавбаю ибодатдан бир кунлик майшат яхши куринди. Марказқумдаги уша бетавфиқ «Опага» ишониб анчамунча ишларни «ташқил этишиб» ҳам юборувди-ёв, чоғимда. Хуллас, қандайдир йўллар билан унинг «ишончи»га кирди. Натижада навбатдан ташқари китоби босилиб чиқди. Уч-тўрт кун оёғи олти, қули етти булиб юрди. Унинг ва атрофида уралашиб қолган гумашталарининг «катта ҳақиқати» ҳам то бирон шахсий манфаатга етиб боргунча экан. Ундан нарёғи майдаллашиб, чучмаллашиб кетаркан... Эсиз.

Бу уртада камина Худонинг марҳамати билан тузалган булиб, оёққа турдим. Ишга ҳам чиқдим. Аммо мендан жуда катта нодонлик ўтди. Бир куни факултет йўлаги буйлаб кетаётган эдим, У қаршимдан чиқиб қолди ва узига хос самимий табассум билан, оқ елканли кема сингари мен билан куришиб-сурашишга интилди. Мен бировдан жилла кек сақламайдиган одамман, аслида. Бироқ бу гал Дурмон воқеаси куз олдимга келиб, нафратландим ва ёнидан без булиб утиб кетдим. У булса... ботинолмай қолди. Катта бир йиғинда бизнинг минбаргоҳ муҳокама қилиниб, масала қалқиб турганида, сўз олди. Яна бир дилсиёҳлик буларкан-да, деб кутиб турганимда, У узидан устун келди. Мен билан муносабати яхши эмаслигини писанда қилдию, фаолиятимизга, кафедранинг ишларига ҳар галгидай катта ижобий баҳо берди. Эски душман дўст булмас, дейдилар. Эски дўст ҳам душман булмас экан кишига. Охир-оқибатда барибир қайишаркан, тарози палласига дўстлик посангисини қўяркан.

Шу орада Унинг узи ҳам бетоб булиб қолди. Эшитишимча, чўкаётган одам хасга ёпишади деганларидай, ниҳоятда довдираб қолган. Фолбин, духгир, қуш-ноч... Ишқилиб, курсатмаган одами қолмаган, ни-

ҳоятда иродаси мустаҳкам, ўзига қаттиқ ишонган, филдай залворли инсон эди. Мени гафлат босди. Биров бориб кўнгил сурашга ярамадим. Ўзимни кечиролмайман. Худоё ўзинг мағфират айла, шафоат қил мен осий бандангни.

Дунёдан «хув» деб ўтиб кетди У. Ўзинг бандам де, илоҳим. Иймонини бер. Ҳаммамизнинг борадиган жойимиз бир. Дийдор қиёматда қолди.

Инсон бу дунёда фоний, уткинчи. Шу беш кунлик ҳою ҳавасни деб боқий иймонга, Ҳақиқат жаноби олийларига хиёнат қилмайлик. Биз-ку ўтиб кетамиз, алҳол ортимиздан турнақатор бўлиб авлодлар карвони таъқиб қилиб келмоқда... Уларнинг кўнғироқ садолари қулоқларим остида жаранглаб турибди. Ана ушалар олдида ўз қилмишларимиз билан юзимиз шувит бўлиб қолмаслиги керак. Зеро, бу дунё ҳисоблик дунё. Жон бериш нақадар осон. Бир нафас! Бироқ зоҳиран шундай. Аслида, жон таслим қилиш... Э... Нақадар қийин. Яна У кўз олдимда гавадаланади. Энг сўнгги дамда кўнглидан нима кечдийкин, деб ўйлайман.

Балким Шароф Рашидовнинг пок хотираси эмасмикан?..

Унинг вафотидан кейин куллийт эгаси кўчиб кетган ҳовлидай хуввиллаб қолди. Файз кутарилди. Уша тўмонларга ўтишгаям юрагим безиллайди. Вафотини кўрмаганим учунми, У худди тирикдай, куллийт йўлагидан салмоқ билан гурс-гурс юриб келаётгандай кўринади кўзимга.

Улим ҳеч кимга жазо эмас, балки қисмат. Ёзувчи Одил Ёқуб билан бир-иккита шогирдларини демаса, ҳеч кимдан, мутлақо ҳеч кимдан рушнолик кўрмади. Беш-олтита ҳамкасаба ва шогирдларидан ташқари факултет ва дорилфунун ҳам деярли оқибат кўрсатмади. Бир қанча нокас ҳамкасабалар эса Унинг вафоти кунини... байрам қилишди. Ҳали тупроғи ҳам совимасдан туриб, ўз қули билан фан доктори, профессор қилган бир ношуд дарҳол Унинг ўрнини эгаллаш учун ариза кутариб келибди, қаранг.

Ераббий!

Эҳтиёт бўлингиз, марҳумлар! Тириклик чоғингизда думини қисиб юрган баъзи бировлар ўлганингиздан кейин Сизлардан марди майдон бўлиб интиқом олишлари мумкин. Қилмиш-қидирмиш эканини ҳамма ҳам тушунавермайди.

Инсон бебаҳо хилқат. Бебаҳо нарсанинг баҳоси қанча? Баҳоси йўқ.

КИТОБИМ — МЕҲРОБИМ

9-фасл

ТАРАҚҚИЁТ ДОЯСИ ВА ТАНАЗЗУЛ ҲАМШИРАСИ

ИСТИҚЛОЛ ЯХШИ КИТОБГА МУҲТОЖ

Беш-олти йил илгари қандайдир тараққиёт ҳақида гапиришнинг узи ҳам эриш туюларди. Негаки, юксалиш нари турсин, қандай қилиб таназзулдан чиқиб олиш, «қорин муаммосини» ҳал қилиш ҳақида уйлайдиган бир даврда эдик. Хуп замонларни бошдан кечирдикми? Утган кунларимиз сароб ва тушга ухшайди. Мустабидлик, қизил жоҳилият замонларида жар ёқасида турган эканмизу, узимизни арши аълодамиз деб дунёга жар солаверибмиз...

Бу гаплар чандон тўғри. Лекин куриб турибмиз, етмиш йил бизга карвонбоши бўлиб келган, дунёни сувсиз қимирлатган «улуғ оғаларимиз» сингари, «аҳволим ночор, раҳм қилинглар, эй мусулмонлар!» деб дунё афкор оммасига ёлваравергандан, оби-дийда қилавергандан нима фойда? Ҳар бутага ут тушса — узи ёнади, узи учади. Шукрлар бўлсинки, бизникилар орийатни қулдан беришмади.

Ҳар бир даврда уша даврнинг моҳиятини ифодалайдиган сузлар булади. Ҳозир биз учун ушандай калом — «мустақиллик», «истиқлол». Аслида, мен муқаддас тушунчалар ва инсоний қадриятларни ифодалайдиган бундай сузларни сунистеъмол қилишга, уйлаб-уйламай pista пучоғидай чақиб ташлайверишга қаршиман. Чунки улугвор мақсад майдалашиб, сийқалашиб, чучмаллашиб кетади. Бизда коммунизм гоясини улдирган нарса айнан «коммунизм» сузининг фавқулодда чайнаб юборилганидан булди, деб уйлайман. Сир эмас, баъзан қабристонлар, ахлатхоналар, вайроналар, харобазорлар тепасига ҳам «Коммунизм галабаси сари олға!» деган шиорларни илиб қуйдик. Хуш?..

Бундай олганда-ку, ҳаётимизнинг тамал тоши, чиндан ҳам, шу истиқлолдир. Зеро, олтин қарамлик шароитида яшагандан кўра мустақил ҳаётнинг қаттиқ қора нонини еган афзал. Афзал булганда қандоқ! Қул-

ликни мутеъларча қанчалик мақтаган, мадҳ этган бўлмайлик, қуллик куллик-да!

Инсон ўз тақдирини ўзи қўлга олмас экан, унга бошқа биров ёрдам бермайди. Осмондан чалпак ёғилишини кутиш хом хаёл. Бу ширин орзу фақат эртақ мантиқига сигиши мумкин. Биз айни ҳозир эртанинг гамини ейишимиз даркор. Инсон ўзининг ночор ҳолига қўниққан дақиқасидан бошлаб ночор. Агар уни бу ночорликдан нимадир қутқазса, бу — некбинлик, сабр-матонат ва қатъият билан чора излашдир. Зеро, дунёни дунёлигича сақлаб турадиган нарса — эзгуликка ишонч, некбинлик ва эътиқоддир. Бас, айнан ҳозир нурли истиқболимиз равнақи, тараққиёти ҳақида гапиришнинг мавруди!

Ҳар бир устанинг ўз дастгоҳи, аслаҳа-анжоми бўлади. Менинг дастгоҳим ҳам, сигинадиган меҳробим ҳам — китоб, тил, таржима. Камина мана шу уч нарсани маънавий тараққиёт дояси деб биламан. Тугрисини айтганда, ҳали-ҳануз баъзи бировларимиз янги давр эпкинини ҳис этмаган ҳолда, отдан тушсак ҳам эгардан тушмай юрибмиз. Нотавон кўнгилга қўтир жомашов дегандай, эски қўшиғини хиргойи қилиб, олдинги «яхши замон»ларни қўмсаётганлар, уни кутаётганлар, ҳатто шу йўлда ўзларича «курашаётганлар» ҳам йўқ эмас. Нима ҳам дердик. Ҳар кимнинг майли ўзида. Қизиқ: бир вақтлар «Бутун дунё йўқсуллари, бирлашингиз!» деган антиқа шиоримиз буларди. Бу мантиқсиз, ғайри инсоний бир гап эканлиги ҳеч кимнинг хаёлига келмасди чоғи. Ҳеч ким уйламабдики, агар бутун ер юзи халқлари тил бириктириб, бир йула бир томонга қараб юриш қилса... ер курраси ўз мувозанатини йўқотиб, ағдарилиб кетмасмиди? Алҳазар!

Гоялар, қарашлар, фикрлар хилма-хиллиги, дидлар ранг-баранглиги табиий ҳодиса. Буларнинг барчасини сидирга тусга солиб, бир андоза қолипиди бичишга интилиш ҳалокатлидир.

Китобни ақл чироғи, деймиз. Бунда китоб сўзининг ёнига яхши сифатини тиркаб («яхши китоб» деб) айтиш жоиз. Аслида, дунёни тузган ҳам, бузган ҳам китоб. Ақлли асар оламини қанчалик нурга беласа, ғараз билан ёзилган китоб жаҳонни шунчалик жаҳолат ботқоғига ботиради.

Ҳозирги техника асрида инсон онгини қарор топтириш, тарбиялашда қудратли ойинаи жаҳон (телеви-

дение), овознигор (радио)нинг иштироки гоят катта. Булак воситаларга нисбатан бу ҳеч қандай қиёсга келмайди. Бироқ улар қаторида китобнинг урни тагин бир бошқача. Китоб асли қадим маданият. Зеро, жаҳон маданияти китобда уз қиёфасини топади, нақшланади, муҳрланади. Бу фоний дунёда ҳамма нарса уткинчи, унутилиши мумкин. Фақат калом ва китоб қолади. Бироқ, агар уз ўқувчиси булмаса, ҳар қандай асар ҳам уз-узича ҳеч нарса эмас. Демак, муаллиф-китоб-ўқувчи бир силсилани ташкил этади.

Биз қизил Шўролар ва турғунлик даврини қанчалик ер муштлаб қаргамайлик, иқрор булишимиз керакки, ҳеч бир замонда китоб бу қадар мул нашр қилинмаган, оммалашмаган эди. Яхшими, ёмонми, ҳар бир нарса ва ҳодисани уз номи билан аташни урганайлик. Собиқ мамлакат китобхон улка, унинг фуқаролари эса китобхон халқ деган таърифларда муболага йўқ эди. Бошқа гап: бу яхши эдими ёки ёмонми? Агар ёмон десам, уз муҳолифларимни куриб турибман: лаббай?! Аммо китоб хор булиб кетгани рост. Дукон пештахталари ёрилай дерди. Нимани хор қилсанг, ушанга зор бўласан, деган гап бор. Мана зор ҳам булди. Олдин юзта китоб чоп этилган жойда ҳозир аранг ярим-ёртиси чиқиб турибди. У ҳам булса... Наҳ урмайлик. Яхшилари-да йўқ, эмас. Кузга суртиб ўқийдиганлари ҳам бор.

Ҳа, босма нашрлар ҳаддан ташқари купайиб кетган эди. Аммо булар қанақа ишлар? Коммунистик маслак ва мафкурани тарғиб-ташвиқ қилиш ниқоби остида купинча оврупомарказчилик, улуг оғаччилик, фирқапарастлик, фошбозлик, ур-йиқит, қонли кўзғолончилик майлларига зўр берилди. Агар маънавий турғунлик ва инқироз деган гаплар рост булса, бу қабоҳатнинг туқсон фоизи оммавий нашрлар, ижтимоий-сиёсий ҳамда бадий асарлар зиммасига тушади. Уларда аксарият ёлгон — сиёсат, риёкорлик билан мунофиқлик — расмий мафкура, гоҳида ҳатто миллий сотқинлик ва жиноят — бирдан-бир туғри йул қилиб курсатилди. Шўрлик қоғоз нималаргагина чидамайди! Ваҳоланки, қоғоз Шарқда нон, туз, оби раҳмат (сув) қаторида эъзозландиган қадрият ҳисобланган. Ҳақиқатга хиёнат булмасин: ҳар унта нашрдан битта-яримтаси, у ҳам булса айрим муаллифлар ва таржимонларнинг жонбозлиги орқасида, чинакам арзирли, ноёб, тансиқ ва ардоқли эди, холос. Қолгани ҳамин қадар.

Бозор иқтисодиётининг юҳо иштаҳаси китобчилик хўжалиги қароргоҳларини ҳам ёриб кириб келди. Қоғоз баҳоси осмонда. Унинг калити бой қоғоз-урмончилик хўжалигининг эгаси бўлган Русиянинг қўлида эди. Ўзимизда, ўз маҳаллий хом ашёмиз негизда қоғоз ишлаб чиқазишни йўлга қўйиш учун эса камида ун йил вақт керак бўларди. Хўш, ҳозирги «отанг бозор, онанг бозор» сиёсати шўрлик китоб тақдири учун яхшими ёки ёмонми? Агар соғлом бозор бўлса — ақлли китоблар учун яхши. Харидоргир нарсаларга йўл очилади. Палағда гоё, зерикарли услуб, ҳашаматли, ялтироқ иншооларнинг бозори муқаррар касод бўлади. Энди муаллифнинг қизил фирқавий мансублиги, «илғор» гоёси, унвони, мартабаси, соврин-повринлари иш бермайди. Буёқда чўнтак ўзи илма-тешик бўлиб ётсаю, уқувчининг кўнглига китоб сифсинми! Йўқ, ҳаёт кўрсатаёптики, дилбар ва дилкаш, маъсум ва пок алфозли, дил чўғи билан сел бўлиб ёзилган асарларни ҳар қалай китобхон истаб, қидириб, топиб ўқиркан.

Олийжаноб киши тўғрисида, ўрнига қараб, «диёнатли», «инсофли», «шафқатли», «ориятли», «мурувватли» сингари сифатларни тиркаб гапирамиз. «Ўқимишли» деган сўз ҳам шулар қаторида туради. «Ўқимишли одам» деганда дафъатан кўз унгимизда ҳурматли бир инсон қиёфаси гавдаланади. «Ўқимишли халқ», «китобхон халқ» ҳам гоётда пурмаъно тушунчалардир. Шу ўринда баъзи мулоҳазалар бор.

Китоб нашр этиш режалари билан танишар эканман, ўйланиб қоламан. Илгари, ўша турғунлик йилларида ўзбек тилида босилаётган китоблар сони кам деб бонг урардик. Энди-чи? Китоб пештахталарида ва ёймачи чайқовчиларнинг дуконларида фалон пулга сотилаётган асарлар... рус тилида! Уларнинг бозори чаққон. Бу китобларни куриб суқланиб томоша қилсан, ҳавасинг келади. Чиройли безалган, қалин, энг сифатли қоғозларда босилган, кўп жилдли... Нега бундай? Бу ер Ўзбекистон тупроғими ўзи? Балким ўзбек ёзувчилари ёзмай, ўзбек уқувчилари ўқимай қўйгандир? Муаллифлар нашриётларга ўзбек тилида кўлзма кутариб борса, ҳамма дағ-дағ титрайди. У ердагилар қоғоз ва матбаа харажатлари хусусида шундай ҳасрат қилишадики, шўрлик муаллиф уларнинг чиндан ҳам ночор аҳволига раҳми келиб, кўлзмасини топширмай қайтариб олиб кетади. Жаноб ноширларни безовта қилгани учун уэр ҳам сўрайди!..

Китоб расталарида бўлса аҳвол тамомила бошқача.

Нашриётлар ҳам, босмаҳоналар ҳам, расталар ҳам тирбанд. Жарақ-жарақ пул, жарақ-жарақ мукофот. Уша-уша! «Ушандан» ҳам сарбаланд. Сара қоғозлар оқиб келаяпти, яхши ва палагда, мароқли ва зерикарли, ҳалол-ҳаром китоблар босилаяпти... Жуда кўпчилиги рус тилида. Улар қаршисида ўзбек тилида чоп этилаётган ишлар ҳажман ундан бир миқдорни ҳам ташкил этмайди. Э, қаёқда!.. Бамисоли бой амаки қаршисида фақир жиян тургандай. Бундай шароитда ўзбек тилидаги нашрларнинг рақобат қила олиши — анча душвор. Ёлгон мусобақадан қутулиб, шафқатсиз рақобатга тутилаётгимиз. Рақобат булмаса узиш, сифат булмайди, дейишади. Буеғи ҳам рост. Рақобат жаноби олийларига салламно!

Қизиғи шундаки, атиги бир хорижий ёки рус муаллифининг рус тилида босилган асарларига сарфланган қоғозга йигирма-уттиз ўзбек адабининг бисотини чоп этса булади. Аҳволни бир тасаввур қилиб қуринг-а!

Бир нашриёт раҳбарининг шикоятига қараганда, Абдулла Қодирийнинг асл қўлёзма-дастхати асосида тайёрланган «Ўтган кунлар» билан «Меҳробдан чаён» романларига ҳам беш-ун мингдан зиёд буюртма тушмабди. Ана холос. Абдулла Қодирийдек ардоқли ёзувчимизки касод бўлган экан, бошқаларга йўл булсин. Адиб афандилар! Оёғингиз остида замин ёнаётибди. Нашриётларга қатнаб овора булманг. Яхшиси... ёзмай туринг ёки келажак авлодларга васиятнома қолдириб, қўлёзмаларингизни бисот сандигингизга солиб яшириб қўйинг, дейишга мажбур буласан киши гоҳида.

Нима гап узи? Иллатнинг уқ илдиизи қаёқда? Ё булмаса бозор савдоси кулфатлари рус тилидаги китобларга дахл қилолмаётганими?

Аччиқ бўлса ҳам икром булайлик. Бизда, ўзбек оилаларида мутолаа маданияти паст. Ўзига тўқ, бадавлат оилалар баъзан қимматли нашрлар, жаҳон фани ва маданияти, адабиёт дурдоналарини, баҳраманд бўлишликдан кура, ҳашам сифатида оладилар, холос. Ҳатто зиёлилар орасида ҳам ўқимишли кишилар кам. Жуда кам! Ҳолбуки, нашриёт маҳсулотига талаб ва баҳони харидорнинг буюртмаси белгилайди. Айни бир асар, айтайлик, минг, ун минг, юз минг ва миллион ададда босилганида, унга ҳар хил баҳо тайин этилади. Қанийди, «Зафарнома»лар билан «Бобурнома»га, «Темур тузуклари»га ёки бирон ўзбек ёзувчиси-

нинг бирон мароқли румонига беш юз мингдан буюртма тушса. Ёдимда, салкам йигирма йил илгари тўрт жилддан иборат «Навоий асарлари тилининг изоҳли лугати» атиги икки минг нусхадан босилиб чиққан. Ахир, бу муътабар лугатлар ҳар бир ўзбек хонадонида сақланиши, ўрганилиши лозим бўлган олтин хазина эди-ку. Икки минг адад эмас, камида икки миллион нусхада чиқса ярашмасмиди?

Ўзбек тилига давлат тили мақоми берилган экан, жумҳуриятимизнинг олтин баҳосига олаётган ўз қоғозига биринчи галда унинг ўз давлат тилида ёзилган илмий, техникавий, сиёсий ва адабий асарлар, жуда кўплаб янги дарсликлар чоп этилмоғи зарур. Аввал хеш, сўнг дарвеш. Бунинг учун босма нашрларнинг баҳоси уларнинг миқдорига (тиражига) боғлиқ қилиб қўйилмаслиги керак. Бундай тақдирда катта иқтисодий зарар кўрамизку, деб эътироз билдиришлари мумкин. Аввало, бизнинг билагон, тажрибали ноширларимиз, матбаачиларимиз, иқтисодчиларимиз ва эътиборли маҳкамачиларимиз бир ёқадан бош чиқазиб, бу муаммони ҳал қила оладилар. Бундай ўта муҳим ишда давлатимиз ҳам қараб турмас. Қолаверса, ҳар қандай иқтисодий зарарнинг ўрнини қопласа булар, улкан маънавий зиённи эса ҳеч нарса билан «қоплаб» бўлмайди. Охир-оқибатда бу илм-фан, мактаб-маориф ва маданиятимиз учун ўта таҳликали бўлиши мумкин.

Албатта, рус билан ўзбек ўртасида мутолаада тафовут катта. Бунинг сабаблари кўп ва ҳозир мазкур масалани муҳокама қилиб ўтиришнинг ўрни эмас. Бу алоҳида мавзу. Аммо ҳар қандай жаҳолатни оқлайдиган сабаблар ҳамма вақт ҳам топилади. Керак бўлса. Тушунарли: эртаю-кеч билагининг кучини ерга бериб, саккиз-ўнталаб бола боқишнинг, рўзғор тебратишнинг ўзи бўлмайди. Муҳими, биз ўзбеклар бу масалада: ўқимишлиликда русларга ва русийзабон фуқароларга ҳасад қилмаймиз, ҳавас қилишимиз керак! Мунтазам мутолаа маданиятини эгаллашимиз лозим. Аждодларимиз, бобокалонларимиздан бизга мерос бўлиб келаятган муаззам Ўзбекистон диёрининг келажаги маърифатли авлодлар қўлида бўлиши керак.

УЗЛИГИМ, УЗБЕКЛИГИМ

Олдига келганни емак — ҳайвоннинг иши, оғзига келганни демак — нодоннинг иши, дейдилар. Сара-

лаб, фарқлаб, танлаб тановул қилиш китоб мутолаасига ҳам дахлдор. Дунёдаги ҳамма асарларни ўқиб адоғига етиб булмайди.

Бизнинг давримизга келиб ниҳоятда чуқурлашиб, бойиб ва кескинлашиб кетган азалий ҳамда абадий Шарқ-Ғарб анъаналарининг кесишган чизиғи китобнинг сийнаси орқали сизиб утса керак. Умуминсоний, муштарак қадриятларнинг ҳам, ирқий, диний, миллий тафовутларнинг ҳам маънолари шу ерда зуҳур кургазади.

Турли халқларда одамлар уртасидаги ахлоқ, одоб, маслак, ҳаё, шарм, ибодат, пардали ва бепарда нарсалар ҳар хил талқин қилинади. Замонавий техника ва илм-фан тараққиётида Ғарбнинг Шарқ устидан ҳукмфармолик қилаётганлиги, барча соҳаларда уз шартларини утказаётганлиги шубҳасиз. Ҳозирча шундай. Бундан кейинги асрда аҳвол қандай бўлишини олдиндан айтиш қийин. Офтоб ҳали у томда, ҳали бу томда... Ҳар хил башоратлар бор. Аммо бир нарса ҳозирданок аён бўлиб қолдики, ғарбона ахлоқий муносабатлар, уларда одамларнинг бир-бирларига оқибати аксарият хийла тубанлашиб кетган. Оврупо халқларида одамшавандалик талқини биздагидан бутунлай фарқ қилади.

Бир неча йил илгари ойинаи жаҳон орқали сурункасига кўп қисмли Мексика филмлари («Бойлар ҳам йиғлайди», «Шаддот Мария») намойиш қилинган эди. Таъқиқланган нарса мазали бўлади, дейдилар. Бизникилар бу филмларга мазахурак бўлиб қолишди. Чиндан ҳам, уларда одамларни ўзига ром қиладиган ниҳоятда ибратли жиҳатлар кам эмас. Аммо жиддий эътироз туғдирадиган тарафи шундаки, Мексика одамларида шаҳвоний парда, шарм деган тушунчалар жудаям «ўзига хос» экан, шекилли. Ёспирай, уларда одамлар... упишмай турулмайди! Буса эҳтиёжга айланиб қолган куринади. Воқеалар упишиш билан бошланиб, упишиш билан тугайди. Маврудсиз, меъёрсиз ва ҳаёсизларча қовушиш манзаралари дилни лоҳас қилиб юборади.

Телевизорнинг қулоғини бурадинг дегунча — уша гап: чулп-чулп... Саккиз яшар набирам Нозима «жараён» бошланди дегунча шоша-пиша кафтлари билан маъсум, ҳаёли бетини беркитиб, бирон жойга худди ут кетгандай, биз катталарни огоҳлантиради:

— Ҳе юзинг қурсин! Қараманглар, ҳозир упишадил!..

Орадан бироз фурсат утгач, бармоқларини кериб, муралай бошлайди — қани, «чулп-чулп» тугадими ёки йўқми деб.

Ваҳоб ака деган бир Бодомзорлик маҳалладоши-мизнинг уйида ҳам аҳвол шу экан. Айниш бошланди дегунча, ёш набираси апил-тапил... огоҳлантираркан:

— Дада, кўзингизни юминг, ҳозир упишади!..

Кейинги йилларда ҳинд кинолари ҳам айний бошлади.

* * *

ҲОРДИҚ ҚУНАЛҒАСИ

ШОЯД

«...Тинч сақланган мамлакатда (Худо офат ва хавфлардан омон сақласин) мутлақо ҳеч бйр киши ичкилик ичишга уринмасин, уни ҳосил қилишга тиришмасин, ичкилик ясамасин, сотмасин ва олмасин, ўзида сақламасин, элтмасин ва келтирмасин: «Ичкиликдан қочинглар, шоядки нажот топсанглар».

Заҳириддин Муҳаммад Бобур фармонидан

АЖДАҲО

Хобгоҳим арш эди, мунда ғалат
туштум, дариг,
Нур булур эрдимки, нафс
аждаҳоси булмаса.

Бобораҳим Машраб

МАТЛАБ

Инсоннинг матлаби бу ёруғ дунёда эзгу ишлар барпо этиш, Аллоҳнинг раҳматига қовушишга интилишдан иборат. Бу эса уни ҳаётни севишга, бунёдкорликка, яхшиликка, шафқат ва муҳаббатга даъват этади. Тангри таоло уз бандаларини азизу мукаррам қилиб яратди. Бадан берди — жон учун, жон берди — иймон учун, иймон берди — икки олам учун, онг берди — уйлаш учун, муҳаббат, ахлоқ-одоб, куч-қудрат берди — ўзини ва ўзгаларни бошқариш учун.

Туядан сурашибди: — Сенга қай бири қийинроқ, эй найнов? Тоққа урлаб чиқишми ёки ундан тушиш?

Туя жавоб берибди: — Ҳар иккаласи ҳам бир-биридан багтар. Шуниси борки, тоғдан пастга энаётганинда мункиб кетишдан Худонинг узи асрасин!..

Туя хуб ақлли жонивор-да.

* * *

Россия телекурсадуви бот-бот дунёда энг тоза спиртли ичимлик «Смирнофф ароғи» эканидан лоф уриб, жаҳонга жар солади. (Уйлайсизки, бу азамат улкада ичкиликбозлар гуё бирдан даҳшатли бир тарзда камайиб кетган!..) Фирт ёлгон. Ароқнинг ҳам «тозаси» буларканми! Агар дунёда инсонга тикилган иккита офат булса, бири ароқ. Битта булса ҳам шу ароқнинг узи. Оти учсин. «Тоза ароғингни» узларинг пишириб ич, лофчилар!

Айрим оилаларда эмас, боринги, бутун дунёда аҳвол шу. Бу кичик масала эмас. Бир вақтлар адабиёт ва санъат асарларида урушни тарғиб қилиш жиноят деб эълон қилинган эди. Энди-чи? Ойнаи жаҳонда Масковдан намоёиш қилинаётган биронта гарб ёки рус киноси йўқки, унда қотиллик, қон тўкиш, зурлаш, кашандалик, таҳқирлаш, уғирлик қилиш, фирибгарлик ва товламачилик сингари ҳодисалар намоёиш қилинмаса. Қачонгача бу гайриинсоний ишлардан кўз юмиш мумкин? Ҳеч кимга сир эмас: адабиёт ва кинода бу қанчалик кўп тарғиб қилинганига тўғри мутаносиб ҳолда, шундай даҳшатли ҳодисалар кундалик турмушнинг узида ҳам кўпайиб бормоқда...

Гарбдан оладиган сабоқларимиз жуда кўп, минбаъд олмаслигимиз лозим бўлганлари эса ундан ҳам зиёд.

Эси-ҳуши жойида бўлган ҳар қандай одам куриб турибдики, ахлоқсизлик, шаҳвоний, фаҳш ишларга одамлар тамомила бефарқ бўлиб кетгани Тангри таолонинг ҳам газабини келтирди: вабога тенг даҳшатли офат — СПИДни юборди. Шундан кейин ҳам бу ишлардан тийилмаслик инсониятнинг ҳеч қандай урушсиз ўзига ўзи зомин бўлишига олиб келиши мумкин. Майли, Гарб ахлоқи бу мағрибликларнинг фожеаси ва уларнинг ички иши. Бироқ турли оммавий алоқа

воситалари, биринчи галда ойнаи жаҳон орқали бу «ички ишнинг» бизга «экспорт» қилиниши фақат уларнинг иши бўлиб қолмаслиги керак. Ўзбекистон ҳукумати ўз халқининг муҳофазаси йуригида янада катъий эҳтиёт чораларини кўрса яхши буларди.

ГОФИЛ ОДАМ ТЕЗ АЛДАНАДИ

Кейинги йиллар ичида улуғларимиз, ота-боболаримиз ва солим фикрли ҳар бир инсоннинг узоқ кутган орзу-умидлари кушойиш бўлди. Қуръони Карим ва Ҳадиси шариф ўзбек тилига таржима қилиб босилди. Аллақанча зарур диний адабиётлар чоп этилди. Дунё юзини кўрган бу асарлар мажмуасини халоскор адабиёт деб аташга арзигулик.

Билмасликдан жаҳолат, жаҳолатдан мутаассиблик келиб чиқади. Мутаассибликни узоқ давргача фақат динга нисбат бериб келинди. Мана шунинг узи ҳам мутаассиблик, яъни динни билмай туриб, кўр-кўрона инкор этишдир. Бас, диний мутаассиблик, илмий мутаассиблик ва миллий мутаассиблик бор. Биз яқин вақтларгача кўр-кўрона сизиниб келган марксизм-ленинизм динни мутаассибларча инкор этган бўлса, ҳозирги вақтда жуда кўп одамлар, аксарият фирқавийларнинг ўзлари бу таълимотни худди шундай, мутаассибларча рад этдилар. Нима учун? Чунки улар ўз маънавиятини дурустроқ билмайди. Гофил одам тез ишонади. Гофил одам тез тонади. Гофил одам тез алданади. Бу билан мен, фирқасиз бир одам, марксизм-ленинизмни, астафурилло, ёқламоқчи ҳам эмасман. Тўғри, бу назария Шарққа бутунлай тўғри келмайди. Моҳиятан бизга ёт. Мен, бирон нарса ёки ҳодиса тасдиқланадиган ёхуд рад этиладиган бўлса, онгсизларча, кўр-кўрона эмас, балки билиб туриб тасдиқланмоғи ё бўлмаса рад этилмоғи даркор, деган фикрдаман. Ижтимоий ҳаётдаги асосий омиллар: синфлар, табақалар, миллатлар, инсоний муносабатлар, жамият, тарих, дин ҳамда кураш ва унинг шакллари, мулкчилик, хусусий мулкка муносабат сингари баҳсларда бу таълимотнинг қараш ва даъволари баҳсли, зарарли, гайри инсонийдир. Чунки муқаррар равишда турли миллат ва табақа кишиларини узаро гиж-гижлашга, бир-бири билан тўқнаштиришга, қон тукилишига олиб келади. Олайлик, жаҳон инқилоби ғоясини амалга оширишга уринишса, бу ҳозирги вақтда

туғридан-туғри учинчи жаҳон урушига, ядровий қиёматга ва башариятнинг йуқ булиб кетишига олиб келади. Вассалом.

Айни вақтда, гоҳида телбаларча илгари сурилган даъволардан қатъий назар, уша марксизм-ленинизм ҳам буш-тақир жойда юзага келмаган. Унда муҳит, вазият, гоя, инсон руҳияти, жаҳон маданияти тараққиётига доир, гарчи баъзан бир ёқлама булса-да, бир қанча қимматли фикрлар ҳам бор. Масалан, Лениннинг «Фалсафа дафтарлари» унинг ўз асари эмас ва бу мажмуани унинг номига нисбат бериш ҳам туғри булмайти, деб ҳисоблайман. Бу жаҳон (асосан — Овруро) олимлари, файласуфлари, адибларининг асарларидан мутолаа давомида олинган кўчирмалар, уларга муаллифнинг туғри ва мунофиқона ишоралари, чекланган қарашлари, нуқтаи назари деган сўз. Худди шунинг учун ҳам, бу таълимотдан исирикдан қўрққан шайтондай қўрқиб, ҳазар қилмасдан, олий мактаб таҳсилида фалсафа ва маданият тарихи, иқтисодиёт, сиёсатшунослик фанлари юзасидан чуқур илмий холислик ва уткир танқидий руҳда маъруза, баҳс, амалий машварат (семинар)лар олиб борилишини мақсадга мувофиқ деб ҳисоблайман. Лоақал, давлатни зўрлик, зуғум ва ноҳақ қон тукишлар йули билан қўлга олиб, етмиш йил мобайнида ҳукм сурган мазкур таълимот тажрибасининг яна такрорланишига йул қўймаслик учун ҳам унинг ёвуз табиатини билиш, фош этиш зарур. Хуллас, ёвузлик билмасликдан келиб чиқса, билмаслик ёвузликнинг илдизини озиқлантиради.

ҚУРЪОННИ ТАРЖИМА ҚИЛИБ БУЛАДИМИ?

Мен ҳар гал Қуръони Каримни варақлаганимда қалбим гурурга тулади. Бу муқаддас китобнинг ўзбек тилига ўтирилганини кўрадиган кунлар ҳам келар экан-а, деб таскин топаман. Унинг ҳар бир сурасини ўқир эканман, қизил жаҳолатпарастлар ва мустамлакачилар нима учун ундан бу қадар чўчиганлиги, не сабабдан мени ундан бездиришга жон-жаҳди билан уринганлиги сирларини англай бошлайман. Улар бизнинг абадий кўр, нодон, овсар, манқурт бўлиб қолишимизни истаган эдилар. Булмади! Кўзим ета бошладики, Истиклол барҳаёт экан, халқимиз унинг тарихий такомил ўзанига тушиб олади. Ниҳоят, энди биз, кекса авлод кишилари, ўз фарзандларимиз тақдири-

дан хотиржам булишимиз мумкин. Улар биз сингари сохта, ёт маънавият сўқмоқларида адашиб юрмайдилар.

Фақат Аллоҳ бизни Қуръон руҳидан адаштирмасин ва илгари гафлатдан содир булган экан, энди саёз билишдан ҳам келиб чиқиши мумкин булган маҳдудлик, биреқламалик, чаласаводлик, қуруқ қироатхонлик офатларидан асрасин. Зеро, билмаслик қанчалик даҳшат булса, керагидан ортиқ даражада «билиш», яъни бир ёқлама тушунишнинг оқибати ҳам ундан кам эмас. Айниқса — ҳозирги шароитда. Ҳа, Қуръони мажид қотиб қолган бир нарса эмас, балки бизнинг кундалик жонли ва онгли ҳаётимиз, тафаккуримиз, ҳаракат тарзимиз, маънавиятимиз учун гоят муҳим дастурдир.

Қуръон таржимасига доир баъзи мулоҳазалар. Китобни изоҳли йўсинда ўзбекчалаштирган мавлоно Алоуддин Мансурнинг хизмати таҳсинга сазовор. Ул зот асарни изоҳлашда ун битта ноёб, муътабар манбалардан жуда уринли истифода этган. Ҳуш, нима сабабдан бу изоҳли таржима? Шарҳлаб утирмасдан, матннинг узини шундоқлигича берса булмасмиди?

Гап шундаки, Аллоҳнинг инояти ила нозил этилган бул муқаддас Калом «шундоқлигича» ҳозирги ўқувчига тақдим этилса, тушунарли булмай қолиши табиий. Сабаби, мазкур мумтоз китоб араб тилида дунёга келган бўлиб, сўзма-сўз угирилганда фикр, маъно, гоё ва ифода англашилмай қолади. Дарвоқе, шу маънода Аллоҳнинг Каломи (Каломулло)ни ҳозирги купчилик арабларнинг узлари ҳам шаррос билишмайди. Ҳозирги ўзбек ўқувчиси ХI аср мумтоз туркий ёзма ёдгорлик «Қутадғу билиг»ни ўқиб тушуна олмагани сингари (ҳатто ХVI аср обидаси, жуда енгил тилда битилган «Бобурнома»га ҳам барчанинг тили утавермайди). Демак, изоҳ, талқин ва шарҳ муқаррар.

Иккинчи сабаби, агар таржима булмаслик ақида-сини исботлаш учун бирон ёрқин далил талаб қилинса — бу мана шу Қуръони Карим. У дунёдаги энг бой, забардаст ва жарангдор тил — араб тилида юзага келган. Оятлар, суралар шунчаки «ўқилмайди», куйланади! Бунинг устига, узига хос қироат, талаффуз, калом, оҳанг... Бинобарин, жаҳондаги бирон бир энг мукамал таржима ҳам аслият ўрнини босолмайди. Шундай экан, мазкур таржимадан мақсад нима? Қуръоннинг матний мазмунини етказиш

холосми? Ҳа, «холос»! Айтишга осон! Мазмун ҳам тўғри етказилмай қолганда-чи?..

Бундан ташқари, назарияда танқидга учраган яна шундай қарашни биламизки, ҳар қандай мукамал таржима ҳам аслиятнинг ўрнини қоплай олмайди, бинобарин, яхши таржимадан мақсад аслиятга муҳаббат пайдо қилишдир. Бошқача айтганда, таржима билан танишган кишида асарни ўша асл нусха тилида ўқишга шавқ пайдо бўлсин. Бундай қараш баҳсли ҳисобланса-да, Қуръон таржимасига юз фоиз тўғри келади.

Даъвонинг исботи учун шундай далил келтирмаман. Бирон сурани пухта, билагон қорига ўқитинг-да, кетидан таржимасини овоз чиқазиб ўқинг. Тамом бошқача манзара ҳосил бўлади! Узингиз мутлақо билмаган араб тилидаги қироатдан ўз тилингиздаги мукамал таржимадан олгандан кўра беқиёс чуқур таассурот оласиз. Таржима ҳам биз учун бениҳоя қимматли, аммо арабча аслиятда илоҳий руҳ, масиҳий (тирилтирувчи) нафас мужассам. Худди шу боис, арабча қироатда ўқувчида ва тингловчида ўша илоҳий руҳ жилваланади. Гарчи арабчани ва матн мазмунини билмасангиз ҳам!

Хонаси келганда, шундай фикрни таклиф қилмоқчиман.

Қуръони Каримнинг Оврупо тилларига таржималари ниҳоятда бой ва чуқур тарихга эга. Бу муқаддас китоб тадқиқотлари ҳам кўп ва хилма-хил. Рус тилида тўрт таржимаси бор. Чунончи, Г. С. Саблуков таржимаси уч марта нашр қилинган. Иккинчи таржима академик И. Ю. Крачковский қаламига мансуб бўлиб, 1963 йилда ёруғ дунёни кўрган. Мазкур таржимани 1990 йилда Бокуда қайта босилган. И. Ю. Крачковский таржимаси нашрига қарийб 20 босма табоқдан зиёд қимматли муқаддима, илмий шарҳлар илова қилинган. Каломнинг бундан кейинги узбекча янги нашрлари ва таржималари, энди бошланиб келаётган узбек қуръоншунослигида бу тажрибалардан ҳам фойдаланса бўлади.

Г. С. Саблуков нашрининг айниқса бир жиҳати бизга жуда муҳим. Бунда саҳифанинг унг томонида арабча матн, чап томонида русча таржима бақамти жойлаштирилган. Бу аслият ва таржимани урганишда катта қулайлик туғдиради. Менимча, Алоуддин Мансур таржимасининг янги, учинчи нашрини ҳозир-

лаб, саҳифанинг бир тарафида араб ёзувида аслият матни ҳам берилса-да, унг томонида ўзбекча таржима араб алифбосига асосланган эски ўзбек ёзувида тақдим этилса. Бундай тақдирда араб ёзувида ўзбек ўқувчиси яхши кўникма ҳосил қилади, кўзи пишади ва аста-секин арабча аслиятнинг узини ўқишга ҳам бемалол тиши утадиган бўлади. Уйлайманки, бундай мақомдаги нашр узининг яна узгача қадрини топади.

1995 йилда Дамашқ-Москвада Валерия Порохованинг маънавий таржимаси чоп этилди. Мирзо Анвар Бухорийнинг «Байту закот» жамғармаси ҳисобидан. Бош муҳаррир доктор Муҳаммад Саид ал-Рошд.

Ошкоралик шарофатидирким, яқинда маданий ҳаётимизда мисли кўрилмаган бир воқеа содир бўлди. Уч муқаддас китоб: Инжил, Таврот (Мусо пайғамбарнинг биринчи китоби: Ибтидо) ҳамда Забур ўзбек тилида чоп этирилди. 896 саҳифадан таркиб топган бу мажмуани (унга 15 та рангли сурат ҳам илова қилинган) Швеция пойтахти Стокгольмда Библияни таржима қилиш институти 1992 йилда нашрдан чиқазган. Таржима юнон ва ибрий тилларидаги асл нусхалар асосида тайёрланган. Китоб 18 йил (1973-1991) ичида таржима қилиниб, таҳрирдан чиқазилган. Инжил билан Ибтидонини Иброҳим Абаев, Забурни доктор Юсуф Гулқаров ўзбекчага уғирган. Инжили жадид (янги Инжил) Хорватиянинг Загреб шаҳрида «Графички завод Хрватска» босмаҳонасида чоп этилган. Тиниқ оқ қоғозда босилган, бежирим ишланган 56 босма табақдан иборат манба бугунги китоб маданиятининг, матбаанашриётчилик санъатининг ҳавас қилса арзигулик намунаси деса бўлади. Куринг, урганинг, ҳавас қилинг! Ҳар қандай қиёс ҳам оқсайди, деган гап бор. Биз ўз тарихимизда илк топқир Қуръони Каримни эндигина ўзбек тилида босмадан чиқаздик. Бу чинакам афсонавор бир иш бўлди. Шу ноёб нашрга бошқош бўлган жаноб мутаржим Алоуддин Мансур билан «Шарқ юлдузи» журналининг таҳрир ҳайъати аъзолари хизмати алоҳида қайд этмоқ лозим. Бу не саодатким, барча ислом мамлакатларининг халқлари учун ягона, муштарак асос бўлган мазкур тарихий манбага, уз Каломимизга эга бўлдик.

Айни вақтда христиан диёри бўлган Швецияда бир мамлакатда биз ўзбек халқи учун айнан ўзбек тилида тайёрланган Инжилнинг бизга туҳфа қилиниши ҳайратомуз гап. Масала шундаки, мазкур таржима

билан илк танишиш шундан далолат берадики, у тил, баён, услуб, истилоҳот, шарҳ тарафларидан жуда пухта тайёрланган. Ҳали бу нашр илмий тарафдан чуқур урганилади, муфассал таҳлил қилинади ва муносиб баҳоланади.

Энди шундай савол туғилиши ҳам табиий. Чунончи, нечук бўлиб насроний (христиан) олами биз мусулмонлар — жаноб Муҳаммад пайгамбар саллаллоҳи алайҳи васаллам умматларига бунчалик ғамхўрликни раво кўришди экан? Бундан кузатиладиган асл мақсад нима ўзи? Наҳотки уларнинг бўлак қиладиган иши қолмаган? Бундан кўра Инжилни Шўролар даврида аксар динсизга айланиб кетган ўз насроний қавмларига сингдиришга зўр беришса бўлмасмиди? Бизнинг Ғарбдаги ғамхўрларимиз Инжилни ўзбекчалаштириб буёққа жўнатишган экан, бу халқимизнинг ўз асл диний ўзанига қайтаётгани, Қуръони Каримнинг ўзбек тилига ўгирилиши билан боғлиқ жиҳати йўқми? Айниқса, дунё миқёсида оладиган бўлсақ, АҚШ, Олмония, Япония, қисман Русия ва бошқа ўлкаларда насронийларнинг жуда кўплаб муслим бўлаётганлари билан боғлиқ тарафлари йўқмикан? Бошқача айтганда, бундан кузатиладиган мақсад биз ўзбекларни шунчаки насроний ва яҳудий динларининг асослари билан «таништириш» эмас, балки узоқ йиллик ғафлатдан сўнг ҳали ўз динида суяғи қотмаган ёшларимизни исломдан христианликка оғдириш эмасмикан иш қилиб?

Албатта, кимнинг қандай динни ихтиёр этиши ҳар бир инсоннинг ўз шахсий иши. Бировни зўрлаб бирон динга киритиш мумкин эмас. Диндан чиқазиш ҳам. Гарчи тарихда бундай ҳодисалар учраган бўлса-да (Иван Грозний — Жангари Иван) замонида бир қисм Эдил буйи фуқароларининг зуғум ва фириб йўли билан насронийлаштирилиши...). Аслида, бу ғайри инсоний ҳаракатдир. Лекин!.. Ўз диний муҳолифларимиз ва муқобилларимизнинг ҳар бир ҳаракатига шубҳа ва ғараз деб қараш ҳам тўғри эмас. Бунинг учун бир қанча далиллар келтириш мумкин.

Аввало, асл муслим умматнинг субутсизлик қилиши қийин. Чунки Қуръони Карим билан Инжили жадидни ўқир экан, ҳар бир онгли муслимнинг ўз динига — исломга ихлоси ва эътиқоди янада ортади. Бу қандайдир зўравонликка эмас, балки Аллоҳнинг инояти ва марҳамати, илм, мантиқ ва адолатга асос-

ланган дин эканлигига иймон келтиради. Бу жиҳатдан аҳли муслимнинг Инжил билан танишуви номатлубгина эмас, балки жоиздир. Сабаби, Қуръони Карим Аллоҳ томонидан юборилган барча диний китоблар — Инжил, Таврот ва Забурни асло инкор этмайди, аксинча, уларнинг ҳам муқаддас ва устиворлигини тан олади. Бинобарин, бизнинг Калом жаҳолатга эмас, балки маърифатга, билимга, воқифликка таяниб иш куради ва шунга даъват этади.

Аmmo бу ерда алоҳида диққат қилиниши лозим булган шундай муаммо борким, буни асло унутиб бўлмайди. Чунончи, баъзи бир анойи, саводсиз кишилар даъво қилаётгани сингари, Қуръон, Инжил, Таврот ва Забур айнан бир китоб эмас. Гарчи улар орасида муштарак фикр, талқин, даъват, угит ва тарихий ривоятлар бўлса ҳам. Бош тафовут шундаки, Қуръон тавҳидга, яъни Худонинг биру борлигига асосланади. Чунончи, инсонга хос сифатлар: ота, она, угил, қиз, қариндош-уруғчилик, ака-ука, опа-сингил, эр-хотин муносабатлари Парвардигорга дахлдор эмас. У якка-ягона, устувор, яратувчиларнинг яратувчиси, бирламчи манба... Ҳамма нарса Тангри таолодан. Аллоҳдан бошқа аллоҳ йўқ. Бошқа диний манбаларда эса, аксарият ҳолларда бунинг аксини курамыз. Бас, Каломулло билан чуқур, муфассал, атрофлича таниш бўлмай туриб, узга гайри исломий манбалар билан танишиш кишини жиддий бир тарзда чалғитиб юбориши мумкин. Бундан ниҳоятда эҳтиёт бўлиш лозим. Қош қуяман деб кўз чиқазиб қуйиш ҳеч гапмас. Алалхусус, собиқ мактаб, олий таҳсил, ижтимоий муносабатлар ҳамда лисоний тарбия (узоқ йиллар давомида маҳаллий ёшларга рус тилининг «иккинчи она тили» сифатида чуқур сингдирилгани) бу хавфни янада кучайтиради. Миллий мансубликдан кўра насроний маданиятга мойиллик ҳеч кимга сир эмас. Руй-рост айтиш керакки, Инжил китобини заҳмат чекиб ўзбекчалаштирган хорижий афандиларимизнинг бош мақсади мана шу ва бундан минг маротаба ҳушёр бўлиш даркор. Эътибор қилинг-а: уз она тилини билмай туриб, бошқа бирон тилни эгаллаган одам бора-бора уз миллий мансублиги ва миллий қадриятларидан узоқлашиб, ҳатто уз онаси билан ҳам она тилида сўзлашолмай қолгани, баъзан аста-секин, муқаррар уз халқига ёт бир шахсга айлангани сингари, узга диний қадриятларга маҳлиё бўлиб кетиш ҳам кишини шундай ўта

нохуш бир аҳволга солиб қўйиши табиий. Шуроларнинг таълим, таҳсил ва тарбия йуриқлари биз учун аччиқ сабоқ булиши даркор ҳамда биз эндиликда тагин ушандай, уз оқибатига кура бундан-да беш баттар чоҳга узимизни улоқтирмайлик. Ҳали сохта қизил адабиётдан узил-кесил қутулиб улгурмай, думбул ёш-ялангларимизни сирли-бубҳам нашрлар чоҳига улоқтиришдан тийилайлик.

Айтилган мулоҳазалар шунчаки тахмин, гумон, пуч фаразия эмас. Купчилик билади: Инжил ҳозир бир нухаси фалон сумдан сотилмоқда. Дастлаб Тошкентга келтирилганида барчага бепул тарқатилган ва китоб орасида махсус ёзув-ёрлиги, мурожаатномаси ҳам булиб, ишни уқиб чиққандан сўнгра қайси... черковга бориб ибодат қилиш мумкинлиги айтилган! Ма-на сизга — инжилхонлик!

ДИН ЧАЙҚОВЧИЛИК БОЗОРИ ЭМАС

Умуман, Ғарб билан Шарқ, Оврупо, Осиё, Африқо, насроний (христиан), мусулмон, яҳудо, будда динлари ва манфаатлари кесишган ҳамда туташган минтақаларда жойлашган халқларнинг тарихи ва қисмати оғир кечар экан. Бу жойларда яшаган фуқароларга дин ҳам, даҳрийлик ҳам, иқтисодиёт ва сиёсат ҳам бифарқ эмас. Хоҳ Марказий Осиё билан Ҳиндистонни олинг, хоҳ Ливан ёки Хитойни олинг, ҳамма жойда аҳвол шу. Марказий Осиёда, жумладан Ўзбекистонда турғунлик деб аталмиш даврда худосизликка асосланган уша қизил салтанат ҳам маҳаллий халқларга рус тили, маданияти, адабиёти, санъатини мунтазам ва чуқур сингдириб боришдан иборат пардаланган, мунофиқона сиёсати билан улар онгидан ва қалбидан исломни сиқиб чиқазиб, урнига гайри-мусулмон, насроний маънавияти, мафкураси ҳамда маслагини жорий этишни мақсад қилиб қўйган ва бу йи-лда жуда катта зафар қозонган ҳам эди. Энди-чи? Уша-уша гап. Бундай олганда, машғум худосизликдан кура ҳар қандай динга мансублик беқиёс афзал. Чунки атеизм сўқир, иймон-эътиқод эса тийрак. Даҳрийнинг қасамёдига мутлақо ишониб булмайди, негаки унинг дилида нур йўқ. Художуй одам эса ёлгон айтолмайди. Гарчи турли дин кишиларининг Худоси гуё «бошқа-бошқа» булса-да. Аслида эса, Парвардигори олам барчага бир ва баробар. «Яхши» ёки «ёмон» Худо бул-

майди. Гап шундаки, маъбудни ҳар бир миллат ва қавм уз тилида узича атайди, ҳолос.

Бироқ, қизиги шундаки, бир-бири билан узаро муро-са қила олмайдиган, муро-са қилиши мумкин ҳам бўлмаган даҳрийлик билан насронийликнинг мақсади бир: турли йўллар билан маҳаллий халқларнинг виждони ва нафсониятини ерга уриб, уларни христиан-лаштиришдан иборат. Уларда эътиқод бирлиги эмас, мақсад бирлиги бор. Шунинг учун биз мазлум халқлар ҳар иккаласининг ҳам ўй-ниятидан ҳазар қилмо-гимиз ва хушёр бўлмоғимиз фарз. Майли, тараққиёт ҳамда тинчликка хизмат қилса, дунё сиёсати бирлаш-син. Илм, фан, иқтисодиёт, спорт, техника рақобат қилсин. Аммо динлар эмас. Бир дин бошқа бир дин-ни таъқиб этмаслиги, бир-бирини сиқмаслиги, бир дин муҳибига бошқа дин кишиси тазйиқ утказмасли-ги лозим.

Турли динлар уртасидаги муносабатга тинч-тотув яшаш сиёсати муқаддас негиз бўлиб қолмоғи даркор. Қолганини вақт ўзи курсатади. Дин чайқовчилик бозори эмаски, ҳар ким уз матоҳини кўз-кўз қилса, мақтаб ёхуд алдаб сотса ёки «ким ошди» бозорига солса. Яхши матоҳга «реклам» чикора.

Биринчи жаҳон уруши, Иккинчи жаҳон уруши, мислсиз қирғин воситалари, табиатни коинот қадар бузишлар, бир хилги мутараққий минтақаларда инсон наслининг айниб бориши, оммавий майпарастлик, ҳа-ром-ҳаришни фарқ қилмаслик, танфурушликлар қайси манба: ислом маданиятими ёки булак диний иқлимлар негизида пайдо бўлди?

СУЗ УЗГАЧА, МАЪНО БУЛАКЧА

Қуръони Каримнинг ўзбек тилига таржима қили-ниши, ўз-узича олганда, эҳтимол, халқимизнинг мада-ний ҳаётида қандайдир мароқли, ажабланарли ёки ҳайратангиз бир иш ҳам эмасдир. Хўш, таржима қи-линибди, юз минглаб нусхаларда чоп этилибди... Ни-ма қипти? Ҳа, бу муқаддас исломий манбанинг кў-ри, маъно жилвалари, матн замирида яшириниб ётган сеҳр, муъжиза, илоҳий жозибани муайян даражада ку-лоқ эшитиб, кўз кўрсаю, улар онг-шуур ва қалбларга етиб бормаса, маънавиятимизга сингмаса, кундалик ўй-ният ва ҳаракатларимизга эш бўлиб кетмаса, фойдасиз. Ҳатто... зарарли деса ҳам булади. Нечук?!

Гап шундаки, одамлар, айниқса ёш авлод бизда ота-боболаримиз томонидан кузларга суртиб уқилган манба — Қуръон борлигини эшитган бўлишса-да, уни кўрмаган эди. Жаннатнинг қанчалар зеболигини ҳамма эшитган, аммо ҳеч ким кўрмаган. Ана шу кўз билан кўрмаганлик одамларнинг ҳаваси ва диққат-эътиборини узига тортади. Узини кўрганда-чи?.. Кўриш насиб этганда инсон руҳиятида қандай кечинмалар пайдо бўлишини ким кўрибди? Буни ҳамма ҳам тасаввур қила олмайди.

Қуръони мажид... Унинг васлига етишгунча қанчалар орзиқдик. Бу яқин-яқин вақтларгача афсонавор бир нарсдай туйиларди бизга. Мана, Аллоҳ таолонинг меҳрибончилиги ва марҳамати билан Алоуддин Мансур майдонга чиқиб, купчилик жасур, фозил, маърифатпарвар инсонларнинг фидойиларча кураши натижасида узимизнинг йўқотиб қўйган мумтозу муқаддас Каломимизга эга ҳам бўлдик. Хуш?.. Инсон руҳияти қизиқ-да. Бирон ёруғ ниятга етиб боргунча узини утдан-чуққа уради. «О!..» дейди. Уша ёруғ манзилга ҳаллослаб етиб борганида эса, баъзан «Ие?..» деб қолиши ҳам мумкин.

Қуръонни ўзбекчалаштириш тарафдорларининг ҳаммасини ҳам бирдай холис, пок ниятли кишилар деб бўлмайди. Улар орасида бу муқаддас манбага қарши курашиш учун уни ўзбек тилига ўгириш жоиз деб билгувчи шаккок, шум ниятли мушриклар ҳам борлигини унутмайлик. Қизиқ! Арабий алфозда узининг бутун илоҳий сеҳрию жозибаси билан жарангланган, жаноби Расули Акрам Муҳаммад Мустафо алайҳиссаломнинг кутлуғ нафаслари билан Аллоҳдан ваҳий этилиб, нозил қилинган нурли Калом истаган бошқа тилга, жумладан ўзбек тилига, борингки ҳатто ҳозирги араб тилига таржима ёхуд табдил этилиши билан суниб қолгандай бўлади. Энди жаранг — у жаранг эмас, маънолар — у маънолар эмас, таъсир — у таъсир эмасдай... Ва ҳоказо. Нима гап ўзи? Бу хусусдан юқорида қисман тўхталиб ўтдим. Худди шу сабабдан дин пешволари, руҳоний арбоблар, қорилар ва ҳофизлар бу Китобни бошқа бирон тилга таржима қилиб бўлмайди, деб ишонишган. Тўғри даъво!

Бу мулоҳазалардан Каломуллони ўзбек тилига ўгириш беҳуда иш бўлди, деган хулоса келиб чиқмайди. Ҳошо ва куллаҳ! Гап шундаки, Қуръонни таржимадан кура асл нусхасида ўқиш мароқли ва самаралидир.

Бироқ бунинг ҳам ўзига хос жуда мураккаб жиҳати бор. Бунда қулоқ билан дил беқиёс баҳра оладию (мириқадия), идрок, тафаккур мудрайди. Олайлик, Робертинонинг италянча дилрабо қўшиқларидан завқланасизу, бу қўшиқларнинг мазмуни билан сўзларини тушунмаймиз. Қуръон эса бу фақат «мусиқа», «оҳанг», «талаффуз», «муножот» ва «қироат» эмас, балки — илоҳий сўз! Уни шунчаки туйиш эмас, балки тушуниш лозим. Бас, таржима ўз ишини қилиб бўлди ҳисоб. Навбатдаги асосий вазифа — Китобдаги ҳар бир сура ва оятнинг мазмунини тўлиқ тушунган ҳолда, уни арабча аслиятда ўқишга рағбат пайдо қилишдан иборат. Зеро, биргина асл арабийзабон Қуръон қилиши мумкин бўлган ишни юзта Олтинхон Тура, Алоуддин Мансур, Ш. Бобохонов ва бошқа билагон содиқ руҳонийларимизнинг чуқур ихлос билан сидқидилдан бажарган мукаммал таржималари ҳам уҳдалай олмайди. Гузал меҳнатлари — мислсиз таржималари учун уларни Парвардигорнинг ўзи ёрлақасин, илоё. Бу ишларнинг аҳамиятини баҳолаш учун олтиндан тарози, гавҳардан тош керак. Муаззам Истиқлол, муборак Қуръони Карим таржимаси муносабатларида халқимиз бугун коммунистик алвон гафлат карахтлигию мудрогидан аста-секин уйғониб, қаддини ростлаётган экан, мутафаккир шоир Гафур Гуломнинг мана бу пурҳикмат мисралари ҳам тамомийла ўзгача маъно, нашъу намо билан жаранглаётгандай бўлади:

*Азиз асримизнинг азиз онлари
Азиз одамлардан сўрайди қадрин.
Фурсат ғаниматдир, шоҳ сатрлар-ла
Безамоқ чоғидир умр дафтарин.*

Ал-Азиз — Аллоҳнинг муборак 99 номидан бири. Азиз одамлар, азиз онлар, азиз аср, умр дафтарини безаш, қадрият!.. Бу ташбеҳлар, сифатлар, башоратлар, ёруғ орзу-армонлар бизнинг бугунги ҳолатимизни ифода этмаяптими? Бугунги мунаввар кунни, рўшноликни ўзларининг масиҳий нафаси-ла орзу қилган ва яқинлаштирган кечаги мубҳам куннинг ёруғ юлдузларига ҳуда-беҳуда таъна тошларини отишдан эҳтиёт бўлайлик. Буқаламун даврнинг тигу, парронига дучор бўлган бир мазлум арбобимизни ғойибан сафга турғизиш учун бошқасини қурбон қилмайлик энди. Кеча вафот этиб кетган инсонларга бугунги кун мантиқи

билан қатл жазосини чиқазиш фақат заминий мантиққа эмас, илоҳий закога ҳам, парчалаб юборилган жамият бирлигига ҳам қойим эмас.

КУЛАМИ ИНСОН БАҒРИДАЙ КЕНГ

Қуръон қадриятлари бизнинг маънавий-ахлоқий ҳаётимизга қайтиши билан бизнинг Қуръон қадриятларимизга қайтишимиз яхлит бир тушунча бўлгани билан, улар ўртасида сезиларли фарқлар бор. Аввало, буларнинг ҳар иккаласи ҳам бир йўла, буйруқ ёки фармон билан амалга ошириладиган юмуш эмас, балки узлуксиз давом этадиган жараён. Чунончи, бизнинг Қуръон бағрига қайтишимиз ун тўрт аср ортга — XX асрдан VI асрга чекинишимиз лозимлигини билдирмайди. Негаки, Китоб муайян бир даврнинг ёки шахснинг маҳсули эмаски, унинг ақидалари эскириб қолган бўлса. Бу диний манбанинг муқаддаслиги шундаки, унинг талаб ва тамойиллари ҳар бир даврнинг асосий талабларига жавоб беради. Албатта, агар унга оқилона ёндашилса. Башарти, уни қотиб қолган бир нарса деб тушунилса, манбани дастуруламал қилиб олганда аллақанча тушунмовчиликлар пайдо бўлиши ҳам мумкин. Инчунин, VI—XX асрлар орасидаги вақт ва давр масофасининг ўзига хос табиати орасидаги тафовут нари турсин, ҳатто Каломуллонинг ўзидан ҳам бир-бирини гуё инкор этувчи фикрлар, қарашлар ва маслақларни анча-мунча топса бўлади. Айтайлик, ғайри динлар (насроний ва яҳудий қадриятлари), кофирлар, уткир ичимликларга муносабат масалаларида ҳам буни кўриш мумкин. Шунинг учун уни билиб ва тушуниб УҚИШ ва УҚИШ, унга тўғри амал қилиш жуда муҳим. Умуман олганда эса, бу шундай оқилона илоҳий ва инсоний заковату башорат билан нозил қилинганки, бутун вужудидан нафақат тарихийлик, балки уткир замонавийлик ва ҳозиржавоблик руҳи балқиб туради. Бу жуда қамровдор, бағри кенг манба. Агар бошқа айрим динлар муайян бир қавмлар, ирқлар ёки миллатларга мўлжалланган, уларнинг манфаатлари билан қобиқланган бўлса, Қуръон муайян давр, миллат, жўғрофий муҳит, салтанатга мансуб эмас, балки том маънода умуминсонийдир. Унга Африқо, Осиё, Америко, Оврупо ва бошқа қитъалар ҳам сиғади. Негизида Аллоҳ, Инсон, Табиат ҳамда Махлуқот, Ҳайвонот ва шунингдек, пок-

лик, ҳалоллик, шафқат, инсоф тушунчалари ётади. Бошқа динлар ва диний қадриятлар инкор этилмайди, балки уларга нисбатан тенглик, эътироф ва эҳтиром ғоялари ётади.

Қуръон қадриятлари масаласида таъкидлаш керакки, бу борада биз, XX аср ўзбеклари олдида муҳим вазифалар туради. Аввало, биргина таржима ёки тафсир билан иш битмайди. Алоуддин Мансур таржимаси нашри билан биринчи босқичда бажариладиган ишлар ниҳоясига етди. Бундан кейин амалга оширилиши зарур бўлган вазифалар: Китобнинг ҳарфини эмас, маъносини ўқувчига етказиш. Бунинг учун яна янги таржималарни тайёрлаб бориш ёхуд олдингиларини чоп этиш. Зеро, ҳар бир янги таржима Каломуллонинг янги-янги маънолари ва сифатларини кашф этади. Махсус Қуръон мутолаасини илмий-лисоний негизга кўчириш. Арабча-ўзбекча изоҳли Қуръон лугатлари тартиб бериш. Махсус илмий шарҳлар тузиш. (Яқинда босилиб чиққан истилоҳот лугатини табрик-лаш даркор). Жаҳон тажрибаларидан фойдаланган ҳолда, ўзбек қуръоншунослиги илмини яратиш.

Мамнуният билан айтиш керакки, илк илмий-тадқиқотчилик ишлари бошлаб юборилди. Олайлик, ўзбек, араб, инглиз, форс, рус тилларидан яхши хабардор бўлган ёш олим Ҳамидулла Кароматов ўзининг «Ўзбек ислом адабиёти матнида Қуръоннинг ўзбекча таржималари ва тафсирлари» мавзuidaги докторлик тадқиқотини ҳимоя қилди. Мазкур мураккаб ва муборақ мавзуда унинг китоб ҳамда бир қанча рисола ва мақолалари, маърузалари босилиб чиқди. У Мирзо Улугбек номидаги Тошкент дорилфунунида бир қанча факултетларда ҳамда Республика Президенти ҳузуридаги Давлат ва жамият қурилиши академиясида таҳсил ва тадқиқот ишларини кенг қуламда бошлаб юборди.

УТ БИЛАН СУВ ОРАСИДА

Қуръон таржимасининг мураккаблиги шундаки, бу тарихий ёки фалсафий асар, қомус, воқеанома ё бўлмаса роман эмас. Аллоҳнинг бандаларига айтган Сузи. Калом. Ҳар бир калимани аниқ ўгириш керак. Суралар ва оятлар куйли, жарангдор. Буларнинг қай бирини таржимада бериш муҳимроқ? Аниқлик ифодавийликка, тўғрилиқ мажозийликка, мантиқ тавси-

фийликка, қисқаси, шакл мазмунга ҳадеганда вобаста булавермайди. Уша абадий ва азалий таржимавий қурбон, ниманидир орттириш ва нимадандир маҳрум бўлиш муаммолари ҳар қадамда панд бераверади. Таржимон доимий суратда ут билан сув уртасида туради. Бири — гарқ қилади, иккинчиси — куйдиради. Бунинг устига ўқувчи, таъбир жоиз бўлса, қуръонхон бундай Нарсани ўқишга тайёр эмас. Аждодлар билан авлодлар уртасида узилиш бор. Етмиш йил бу бир кишининг умри. Ё Қаҳҳор, бутун бир авлод вакиллари ўз муқаддас Китобини умр бўйи «қарғаб» кун кечирган.

Қуръонда сирлилиқ жуда кучли. Уни бир ўқишда «тушуриб», қори бўлиш амри маҳол. Уни ўқувчи ўзининг қалб дафтарига айланттириши керак. Ихлосманд, изчил ўқувчи бу манбадан ўз тақдирини, утмиши ва келажаги, ҳатто кундалиқ ҳаётида учрайдиган ҳар хил муаммолар, турмуш чигалликларига жавоб топа олади. Унда наинки ҳар бир сура, оят, калом ёки ибора, ҳатто айрим ҳарфлар ҳам маъноли ёки муайян тимсол ўрнида келади.

Бир неча сура айрим ҳарфлар билан бошланади. Масалан, Бақара сурасининг биринчи ояти алиф, лом, мим деб бошланар экан, мутаржимнинг тушунтиришича, булар «хуруфи муқаттаот», яъни маънодан узилган ҳарфлар ҳисобланади. Бу ҳарфларнинг маънолари фақат Яратган Парвардигорнинг ўзига аён. Лекин олимлар орасида, дейди Алоуддин Мансур, «Алиф — Аллоҳ — Жаброил (Аллоҳ билан пайгамбар уртасидаги воситачи фаришта), Мим — Муҳаммад алайҳис-салом», деб мазкур ҳарфларга маъно берувчилар ҳам бор¹.

Китобдан олинган мана бу фикрларга эътибор қилинг:

Машриқ ҳам, мағриб ҳам Аллоҳникидир. Бас, қай тарафга юз бурсангиз, уша жой Аллоҳнинг тарафидир (Бақара сураси, 2, 115-оят, 15-бет).

Ўзи биладиган гувоҳликни Аллоҳдан яширган кимсадан ҳам золимроқ одам борми? Аллоҳ қилаётган ишларингдан гофил эмас (140-оятдан, 17-бет).

---

¹ Қуръони Карим. Ўзбекча изоҳли таржима. Таржима ва изоҳлар муаллифи Алоуддин Мансур. Тошкент, «Чулпон», 6-бет.

Ҳар кимнинг уз юзланадиган тарафи бор (148-оятдан, 18-бет).

Юзларингизни Машиқ ва Мағриб томонларига бураверишингиз яхшилик эмас... (177-оятдан, 21-бет).

(Одамларни) алдаб, фитнага солиш улдиришдан ёмонроқдир (191-оятдан, 23-бет).

Яхшилик қилинг! Албата Аллоҳ яхшилик қилувчиларни севади (195-оятдан, 23-бет).

Огоҳ бўлингизким, Аллоҳнинг ёрдами яқиндир. (214-оятдан, 25-бет).

Иймон келтирган, (ватанларидан) ҳижрат қилган, Аллоҳ йулида курашган зотлар — ана ушалар Аллоҳнинг раҳматидан умидвордирлар. Аллоҳ мағфират ва раҳм-шафқат қилувчидир (218-оятдан, 26-ет).

Аллоҳ сизларни тилларингиздаги беҳуда қасамларингиз сабабли жазоламайди. Балки дилларингиз билан қилган нарсангиз (қасамингиз) билан жазолайди. Аллоҳ мағфиратли, ҳалийм зотдир (225-оятдан, 27-бет).

Аллоҳ зулм қилувчиларни билгучидир (246-оятдан, 30-бет).

Агар Аллоҳ одамларнинг айримларини айримлари билан дафъ қилиб турмас экан, шубҳасиз, ер фасодга дучор бўлади (251-оятдан, 31-бет).

Динга зурлаб (киритиш) йўқдир (256-оятдан, 31-бет).

258-оятга мутаржим изоҳи: «Подшоҳ Намруд Иброҳим алайҳис-саломга: «Сен бизларни даъват қилаётган Парвардигоринг қандай зот?» деганида Иброҳим пайгамбар айтдилар: «Парвардигорим уз бандаларига жон бериб, жон олгучидир». Шунда Намруд: «Бу менинг ҳам қулимдан келади», деб икки кишини келтирди-да, бирини улдириб, яна бирини қуйиб юборди. Иброҳим алайҳис-салом унинг аҳмоқлигини кўргач, дедилар: «Менинг Парвардигорим қуёшни Шарқдан чиқаради. Агар сен чиндан ҳам қудрат эгаси бўлсанг, уни ғарбдан чиқаргин-чи?!» Ана шундагина Намруд жавоб тополмай лол бўлиб қолди (32-бет).

Гувоҳлар (гувоҳлик учун) чақирилганда бош тортмасинлар! (282-оятдан, 34-бет).

Балонинг биринчи зарбаси пайтидаги сабргина чин сабрдир (Юсуф сураси, 12, 18-оятдан, 159-бет).

Барча (кишиларга дилозорлик қилиб, уларнинг обрўларини тукиб юрадиган) бўҳтончи-ғийбатчига ҳалокат бўлмай (Ҳумаза сураси, 104, 1-оятдан, 522-бет).

Куръонда илоҳий қудрат, инсоний зако ва ожизликлар, табиий ҳодисалар жараёни ўзига хос бир таъвилу талқинда берилганки, унинг зоҳирий мазмунини англаб етган билан ҳеч қандай мурод ҳосил бўлмайди. Сабаби, инсоният ва ҳайвонот олами, кенг маънода табиатнинг аллақанча сир-асрорларини илмий асарлардан ҳам билиб олиш мумкин. Аммо Куръоннинг илоҳий моҳияти, Аллоҳ томонидан ваҳий этилиши ва нозил қилиниши унинг сирлилики ва муъжизавий моҳияти билан белгиланади. Уни шунчаки «тушунмиш» мақсадида ўқиган (юзаки мутолаа қилган) киши ёки тушунмай, кўр-кўрона ёдлаган одам бу маънавий хазинадан кўп нарса ололмайди. Ҳар қандай мукаммал таржима ҳам, айниқса «аниқликка» даъво қилганида, биринчи галда аслиятнинг ботиний маъносидан кўра зоҳирий сўзини беришгагина эришади, холос. Зеро, сўзни сўз билан берганда маъно ўзгаради, чунки турли тилларда (ҳатто яқин тилларда ҳам) муайян бир маъно «ўша» сўз билан ифода этилмайди ёхуд муайян бир сўз «ўша» маънони ифодаламайди. Демак, сўздан, кенг маънода — матндан «чиқишга» тўғри келади. Шуниси борки, таржимон, айниқса бу сингари муқаддас диний манбани ўз тилига ўғирар экан, ҳамма вақт ҳам бундай қилишга журъат эта олмайди. Шу маънода, энг аниқ таржима айни вақтда энг ноаниқ таржимадир. Гарчи энг ноаниқ таржима айни вақтда энг аниқ таржима бўлишга даъво қила олмаса ҳам.

Куръон ёруғ дунёга келган VI асрдаёқ уни бошқа тилларга ўгириб бўладими ёки бўлмайдими деган масала ҳам кун тартибига қўйилган. Гарчи ўтган давр орасида уни жаҳондаги унлаб халқларнинг тилларига ўгиришган бўлса-да, биронта, ҳатто энг муқобил таржима ҳам аслият ўрнини босолмаган ва босолмайди ҳам. Икки-уч воситачи тиллар оша қилинган таржималар нари турсин, энг пухта ва билагон арабшунос олимлар томонидан бевосита тилдан тилга қилинган таржималар ҳам аслият билан рақобат қила олмаган. Рақобат қила олмайди ҳам. Нега шундай? Гап араб тилининг луғавий-маъновий бойлигидами? Ҳа. Аммо шугина эмас. Модомики, Каломулло, яъни Аллоҳнинг сўзи ваҳий қилинган экан, у кўп маъноли бўлиши баробарида, фавқулудда ўзига хос руҳ ва сирлилики касб этган. Таржимадан мақсад аслиятнинг ҳарфини эмас — маъносини, матнини эмас — руҳини, сўзини

эмас — ширасини, шаклини эмас — мазмунини беришдан иборат экан, Қуръонни таржима қилишдан кура табдил ёхуд тафсир қилиш хусусида баҳс юришиш тугрироқ булади.

ФИКР ГАПГА АЙЛАНИБ ҚОЛМАСИН

Сузма-суз таржимада фикр узининг фикрлилигидан фикрсизланади, маъно уз маънодорлигидан маъносизланади. Фикр — гапга айланиб қолади. Таржимага қобиқ кучадию, мағиз қолиб кетади. Бамисоли пуч ёнғоқ пайдо булади. Қуръонни фақат оташин муҳаббат, иймон ва ихлос билангина утириш мумкин. Чунки муҳаббатдан муҳаббат, ихлосдан ихлос ҳосил булади. Совуқ таржима аслиятнинг вужудини музлатади. Қуруқ таржима — қуритади. Бу нарса таржимоннинг хоҳиш-истагидан қатъий назар руй беради. Бадният билан, яъни узга халқларнинг нондай азиз қадриятлари устидан қулиш, таҳқирлаш ниятида қилинаётган ёвуз уринишларни назарда тутаётганим йуқ. Гарчи, биламизки, бунақаси ҳам тез-тез учраб туради. Қуръоннинг бир талай гарб тилларига қилинган таржималарида бундай ҳоллар ҳам куп. Аммо улар орасида шундайлари ҳам борки, Қуръонни таржима қилишга бутун умрини, тақдирини бағишлаган. Бунинг учун атайин насроний динидан исломга утиб, мусулмончиликни қабул қилишган. Уша фидойи, улуғ инсонларни худо раҳмат қилсин.

Ёш қуръоншунос олим Ҳамидулла Кароматов ни ма сабадан бу муқаддас Китоб таржимада узининг аслиятдаги юксак сеҳрли салоҳиятини сақлаб қололмайди, бинобарин, бу муаммони ҳал қилиш учун ни ма қилиш керак? деган масалани муҳокамага киритади. Икки ҳолдан бири: ё бу муқаддас Китобда биз «назарда тутган» уша маънолар йуқ, ёки биз уни тушуниб етмаяпмиз. Илло қанчалик «тушунганимиз» сари у шунчалик тушунарли бўлмаяпти. Масалан, коммунизмни етмиш йил мобайнида қанчалик тушуниб етган, унинг бутун дунёда «тантанаси» учун бир неча ўн миллионлаб кишиларни, жамиятнинг энг пешқадам, навқирон авлодларини қурбон берган бўлмайлик, охир оқибатда маълум бўлдики, ҳеч нарсани тушунмаган эканмиз.

Сузма-суз аниқ таржимада Қуръон ҳақиқатлари, ҳикматлари, маъноларининг бир қисмини онг-шуури-

миз қабул қилади, шубҳасиз. Лекин унинг сеҳрли зиёси то қалбни ёритмас, уни ҳаяжонга солмас экан, уқувчида тўла қониқиш ҳосил бўлмайди.

Аллоҳ каломини уқишимизга, аввало, вақт халал беради. Китоб нозил қилинган даврдан буён ун турт аср утди. Узининг бузгунчилик, емирувчилик жараёнида сўнгги етмиш йил бир неча асрга татиди. Бу етмиш йил давомида моддий тараққиётда қанчалик олдинга силжиган бўлсак, маънавиятда шунчалик бошқа узанга кучиб, гоҳо ҳатто ортга қараб оқдик.

Айтилган мулоҳазалардан Алоуддин Мансур таржимаси уз вазифасини бажармабди-да, деган лоқайд хулоса чиқиб қолмаслиги керак. Айнан аксинча! Ул зотнинг меҳнати бениҳоя қутлуг. Бу умуман аслият ва таржима баҳсига, умуман Каломулло таржималарига дахлдор. Биламизки, Алоуддин таржимаси жун эмас, изоҳли таржима. Бунда тафсир ва табдил ҳам бор. Бевосита Қуръоннинг матни таржимасида қавсга олинган сузларни назардан соқит қилиниб, умумий маъно иқлимига (контекстга) қўшиб уқимай, уз-узича, «соф» ҳолда, «аслидагидай» олиб қаралса, жумла тумтоқ, юлик, чала ва мутлақо тушуниксиз бўлиб қолади. Масалан, «Вас-сафот» сурасида дўзахилар, уларга бериладиган азоб ва заққум дарахти ҳақида: «Унинг бутқлари(даги мевалари хунукликда) худди шайтонларнинг бошларига ухшар» (65-оят)... «Сунгра албатта улар учун унинг (заққум меваларининг) устига қайноқ сувдан аралаштирилур (яъни уларга мажбуран қайнаётган сув ичирилур)» (67-оят, 327-бет). Бундан ташқари, жуда кўп оятларнинг мазмун-мундарижаси матн остида махсус ишлар — ун битта тафсирдан олинган маълумотлар билан шарҳлаб борилади. Китоб сўнггида Йулдош Парда тузган курсаткич илова қилинган. Булар барчаси Китоб мазмунини ойдинлаштиришга хизмат қилади. Лекин, фараз қилайлик, Абулқосим Фирдавсийнинг машҳур «Шоҳнома»си жарангдор аруздан оддий насрга утказилса, ундан нима қолади? Ҳолбуки, Қуръон бу шунчаки дoston ёки қомус ҳам эмас. Қуръон бу Қуръон! Уни сузма-суз угирганда аслида ловуллаб яшнаб турган чуғнинг тапти суниб, қора кўмирга айланиб қолади.

Турган гап, бу бирламчи ўзбекча таржима. Бизга айнан ҳозир айнан шундай таржима керак эди. Шу маънода мавлоно Алоуддин Мансурнинг хизматлари ҳар қанча таҳсинга шоён. Дарвоқе, Қуръони Карим

шундай бир нарсаки, энг заиф таржимада ҳам ундан нимадир қолади ва ана шу «нимадир нарса» ҳам бугунги хушёр, муштоқ уқувчини сеҳрлайди, мутаассир қилади. Алалхусус, мазкур таржимани «заиф» деб айтиш камида инсофдан эмас, куфр. Мен бу билан илк ўзимизнинг ўзбекча таржимамизнинг аслият олдидаги ночорлигидан кура (бу табиий бир ҳол!), Аллоҳ томонидан ваҳий қилинган мислсиз, беназир, такрорланмас асл арабийзабон Қуръоннинг юксаклигини таъкидламоқчиман, холос.

Бундан кейинги таржималарда биз Қуръонни омманинг онги даражасига тушириш эмас, балки омманинг онгини Қуръон ҳақиқатлари даражасига кутаришга эришишимиз даркор.

Шу маънода Ҳамидулла Кароматовнинг талқинидаги Қуръонни қандай тушуниш борасидаги фикр ва кузатишларини маъқуллаган буламан. Чунончи, у ёзди: «Қамарий ва шамсий ҳарфларнинг рамзий ёзилишини турли сайёралар ва юлдузлар шакли, осмонда тутган ўрни ва ҳаракат чизиқлари билан боғлаб ўқилса, Қуръон маъноси теранлашиб, ойдинлашган булармиди балким».

Дарҳақиқат, ҳарф — товушга, товуш — маънога вобаста. Биз то ҳозиргача мазмунни шаклдан устун қуйиб келдик. Бу умуман тўғри. Бироқ мана бундай илоҳиёт Китобларида шакл ҳам пурмаъно рамзийлик, чуқур мажозийлик сифатларини касб этадики, шаклга ҳам махсус эътибор қилишга тўғри келади. Зеро, мазмунсиз шакл бўлиши мумкин, шаклсиз мазмун йўқ. Бинобарин, юқорида айтиб ўтганимдай, Қуръоннинг ўзбекча таржимасини аслият билан бақамти қўйган ҳолда араб ёзувида нашр этиш жуда муҳим. Бундан ташқари, Олтинхон Туранинг хорижда уч топқир босилган ўзбекча таржимасини ўзимиз ҳам нашрдан чиқаришимиз мақсадга мувофиқ. Икки таржима, икки манбага эга бўлиш қандоқ яхши!

Ҳамидулла Кароматовнинг мана бу фикри ҳам диққатни тортади: «Қуръон Аллоҳ таоло томонидан нозил этилган, ўз ичига коинот ва бутун борлиқни қамраб олган экан, демак уни тушунишга ҳам ер тафаккури нуқтаи назаридан эмас, балки борлиқ қонуниятлари асосида ёндашиш лозим. Фақат шундагина биз Қуръонни энг қуйи мафкуравий поғонада туриб талқин қилишдан юқорироқ поғоналарга кутарила олармидик, иншооллоҳ» (Докторлик тадқиқоти, 35-36-бетлар).

Аллоҳнинг гузал исмлари зикрида баъзи мулоҳазалар. Яратган эгамнинг 99 та исми борлиги маълум. Булар: 1. ар-Раҳмон, 2. ал-Қуддус, 3. ал-Муҳаййимин, 4. ал-Мутакаббир, 5. ал-Мусаввир, 6. ал-Ваҳоб, 7. ал-Алим, 8. ал-Ҳофиз, 9. ал-Мизал, 10. ал-Ҳакам, 11. ал-Хабир, 12. ал-Ғафур, 13. ал-Кабир, 14. ал-Ҳасиб, 15. ал-Рақиб, 16. ал-Ҳаким, 17. ал-Боъис, 18. ал-Вакил, 19. ал-Валий, 20. ал-Мабда, 21. ал-Мумаййит, 22. ар-Раҳим, 23. ас-Салом, 24. ал-Азиз, 25. ал-Холиқ, 26. ал-Ғаффор, 27. ар-Раззоқ, 28. ал-Қобид, 29. ар-Рафиъ, 30. Ас-Самий, 31. ал-Адл, 32. ал-Ҳалим, 33. аш-Шукур, 34. ал-Ҳафиз, 35. ал-Жалил, 36. ал-Мужиб, 37. ал-Вадуд, 38. аш-Шаҳид, 39. ал-Қавий, 40. ал-Ҳамид, 41. ал-Муъид, 42. ал-Ҳай, 43. ал-Молик, 44. ал-Мумин, 45. ал-Жаббор, 46. ал-Борий, 47. ал-Қаҳҳор, 48. ал-Ғаттоҳ, 49. ал-Босит, 50. ал-Муъиз, 51. ал-Басир, 52. ал-Латиф, 53. ал-Азим, 54. ал-Али, 55. ал-Муқайй, 56. ал-Карим, 57. ал-Восий, 58. ал-Мужид, 59. ал-Ҳақ, 60. ал-Матин, 61. ал-Муҳсий, 62. ал-Муҳаййир, 63. ал-Қаййум, 64. ал-Вожид, 65. ал-Аҳад, 66. ал-Муқтадар, 67. ал-Аввал, 68. ал-Ботин, 69. ал-Бар, 70. ал-Хафву, 71. Зу-у-Жалол, ва-л-Икром, 72. ал-Жомий, 73. ал-Моний, 74. ан-Нур, 75. ал-Боқий, 76. ас-Сабур, 77. ал-Можид, 78. ас-Самад, 79. ал-Муқаддам, 80. ал-Охир, 81. ал-Волий, 82. ат-Таввоб, 83. ар-Рауф, 84. ал-Мақсат, 85. ал-Ғаний, 86. ал-Дор, 87. ал-Ҳоди, 88. ал-Ворис, 89. ал-Воҳид, 90. ал-Қодир, 91. ал-Муаххар, 92. аз-Зоҳир, 93. ал-Мутаъол, 94. ал-Мунтақим, 95. Молик ул-Малик, 96. ал-Муганний, 97. ан-Нофиъ, 98. ал-Бадий, 99. ар-Рашид.

Аллоҳнинг гузал исмлари ниҳоятда мароқли ва би-лиш нуқтаи назаридан самарадор мавзудир. Бу номлар фақат илоҳий эмас, балки инсоний ҳодисага ҳам айланган. Чунончи, ер юзидаги барча мусулмон бандалар ва умматларни бирлаштирувчи омил сифатида ҳам диққатга молик. Хоҳ араб ёки турк, афгон ёки уйгур, узбек ёки татар, тожик ёки озарбойжон булсин, дунёнинг қайси бурчагида туғилгани, ирқи ёки миллатидан, ижтимоий аҳволи ёхуд касб-коридан қатъий назар, уларнинг бошини қушадиган ва баъзан тақдирини белгилайдиган нарса мана шу илоҳий номлардир. Чунончи, Аҳмад, Қодир, Раҳмон, Раҳим, Ға-

фур, Салом, Жаббор ва бошқа шу сингари номлар Жазойир, Яман, Миср, Сурия, Ироқ, Ҳабашистон, Қашқар, Қозоғистон, Покистон, Ҳиндистон, Эрон, Кашмир, Малайзия, Индонезия, Эрон, Бошқирдистон фуқаролари орасида ҳам кўзга чалиниб туради. Аллоҳнинг Китобигина эмас, унинг номлари ва сифатлари ҳам дунё мусулмонлари орасида муштарак ҳамда меҳр-оқибат, ишонч, иймон, садоқат рамзи бўлиб қолган. Зеро, дунёқараши ёхуд манфаатидан қатъий назар, Собирлар, Самадлар, Ваҳоблар, Аҳадлар, Жалилу Воҳидлар бир-бири билан ўзаро тўқнашмаслиги, бир-бирига озор бермаслиги, жабр қилмаслиги, бир-бирининг қонини тўқмаслиги керак. Ҳар қандай қатағон шароитда ҳам! Мантиқ ва талаб шундай.

Шу ўринда Афғонистон муҳорабасида қатнашиб, афгонларга асирга тушиб қолган Нурмуҳаммад деган бир жангчи йигит эътирофи диққатни ўзига тортади. Чунончи, афгон «душманлар» уни номи Нурмуҳаммад бўлгани учун ўлимга маҳкум этишмаган. Гарчи унинг ўзи буёқдан Афғон тупроғига душман бўлиб борган бўлса-да! Зеро, жаноби Муҳаммад пайғамбаримизнинг нурлари ёритиб турган бир инсонни ўлдириб бўлмайди-ку. Уша йигит кейинчалик тутқунликдан бўшатилиб, ўз ватани Ўзбекистонга соғ-омон қайтарилган.

Мусулмон мусулмоннинг қонини тўкиши мумкин эмас. Агар кенг маънода олсак, ҳамма ҳам, дини, эътиқоди, тили ва маслагидан қатъий назар, барчага ягона бўлган улуг Тангрининг бандаси экан, ҳар қандай қатағонда ҳам одам одамнинг қонини тўқмаслиги лозим.

Аллоҳнинг 99 гузал исмларини кўздан кечирар эканмиз, муайян бир маънога эга бўлган сифат маъноларининг ўзгариши ҳодисаси жуда қизиқ. Мусаввир, вакил, азиз, адл, ҳақ, аввал, охир, нур, сабр, муқаддам, муғанний, бадиъ сингари исмлар ҳозир касб-кор, ҳунар, ихтисос ёки ижодқорликка дахлдор оддий сўзларга айланиб қолган. Йўқ, аслида, тилимиздаги ҳар бир калимага эҳтиёт билан муносабатда бўлишимиз, уларнинг ортида, негизида муқаддас тушунчалар, илоҳий белги-аломатлар пинҳон эканини эслатиб туради. Уларни ҳуда-беҳудага турлайвериб қадрсизлантириш, ҳатто таҳқирлаш дуруст эмас. Куяси тутади. Сўз қадрсизланар экан, қадриятнинг ўзи ҳам қадрсизланиши мумкинлигини унитмаслик даркор.

Даврлар ўтиши билан сўзларнинг маънолари янги-

ча қадр топса-ку нур устига аъло нур буларди. Тааж-жубки, гоҳо бунинг акси руй беради. Ал-Басир деган гузал илоҳий номни олайлик. Ҳозирги ўзбек тилида бу — *басир* сўзи — «кўр», «сўқир» деган маъноларни англатадиган бўлиб қолган. Ё Раббил оламин! Уша-уша сўз уша-уша маънони англатмай, асл маънонинг тамом тескарисини билдирадиган булган. Гуё оқ ранг... қорага айланган. Чунончи, араб тилида ва қадимда ўзимизда ҳам *басар* — кўз; *басир* — кўрувчи, уткир кўзли, ўта сезгир; *басират* — кўриш, кўрувчанлик; зийраклик, сезгирлик, идрок, уткир зеҳн маъноларини ифода этган.

Хуш, қачондан бошлаб кўз... кўрга айланиб қолди экан? Ҳар қалай, Уктабр тунтаришидан олдинги ялпи саводсизлик шароитида эмас, балки Қизил Шўролар ҳукмронлигида эришилган кўзнинг кўрга айланиши чуқур рамзий бир ҳодисадир. Демак: ўз миллий, диний, маънавий қадриятларимизда кўр кўз очилмаган, балки гоҳо, боягидай, очиқ кўзлар кўр булган.

Ана энди Аллоҳга нисбатан уткир кўзли, ҳамма нарсани кўриб-билиб турувчи сифатларини англатган Басир калимасига... тим кўр деган маънони тиркасақ, астафурилло, бу бизнинг том маънодаги сўқирлигимизни англатмайдами!

СУРА НОМЛАРИНИ УГИРИШ МУАММОЛАРИ

Сўз маъноларининг ўзгариши, баъзан «сўллашиши», «кичрайиши», торайиши, жўнлашиши Қуръондаги 114 суранинг номларини ўгириш палласида ҳам анча жиддий душворликларни туғдиради. Чунончи, суралар қуйидагича номланган:

1. Фотиҳа, 2. Бақара, 3. Ол-и имрон, 4. Нисо, 5. Мойда, 6. Анъом, 7. Аъроф, 8. Анфол, 9. Тавба, 10. Юнус, 11. Худ, 12. Юсуф, 13. Раъд, 14. Иброҳим, 15. Ҳижр, 16. Наҳл, 17. Ал-асро, 18. Каҳф, 19. Марям, 20. Тоҳа, 21. Анбиё, 22. Ҳаж, 23. «Муминлар», 24. Нур, 25. Фурқон, 26. Шуаро, 27. Намл, 28. Қасас, 29. Анкабут, 30. Рум, 31. Луқмон, 32. Сажда, 33. Аҳзоб, 34. Сабаъ, 35. Фотир, 36. Ёсин, 37. Ва-с-саффот, 38. «Сод», 39. Зумар, 40. Ғофир, 41. Фуссилот, 42. Шуро, 43. Зухруф, 44. Духон, 45. Жосия, 46. Аҳқоф, 47. Муҳаммад, 48. Фатҳ, 49. Хужурот, 50. Қоф.

51. Ва-з-зориёт. 52. Ва-т-тур. 53. Ва-н-нажм. 54. Қамар.
 55. Раҳмон. 56. Воқеа. 57. Ҳадид. 58. Мужодала.
 59. Хашр. 60. Мумтаҳана. 61. Саф. 62. Жумъа.
 63. Мунофиқун. 64. Тағобун. 65. Талоқ. 66. Таҳрим.
 67. Мулк. 68. Қалам. 69. Ал-ҳааққа. 70. Маориж.
 71. Нуҳ. 72. Жин. 73. Муззаммил. 74. Муддассир.
 75. Қиёмат. 76. Инсон. 77. Вал-мурсалот. 78. Набаъ.
 79. Ван-нозиот. 80. Абаса. 81. Таквир. 82. Инфитор.
 83. Мутаффифун. 84. Иншиқоқ. 85. Буруж. 86. Ториқ.
 87. Аъло. 88. Ғошия. 89. Вал-фажр. 90. Балад. 91. Ваш-шамс.
 92. Вал-лайл. 93. Ваз-зуҳа. 94. Шарх. 95. Ват-тийн.
 96. Алақ. 97. Қадр. 98. Баййина. 99. Залзала.
 100. Вал-одиёт. 101. Ал-қориа. 102. Такосур. 103. Вал-аср.
 104. Ҳумаза. 105. Фил. 106. Қурайш. 107. Моъувн.
 108. Кавсар. 109. Кофирун. 110. Наср. 111. Масад.
 112. Ихлос. 113. Фалақа. 114. Ан-нос.

Бу қандай... «таржима»? Тўғри, номлар билан боғлиқларидан ташқари, Фотиҳа, Тавба, Анбиё, Ҳаж, «Муминлар», Нур, Шуаро, Сажда, Шўро, Фатҳ, Қамар, Воқеа, Жумъа, Мунофиқун, Талоқ, Мулк, Қалам, Жин, Қиёмат, Инсон, Аъло, Ваш-Шамс, Залзала, Фил, Кавсар, Кофирун, Ихлос ва бошқа шу сингари айрим сураларнинг номлари таржималари шундоқ ҳам ўзбек ўқувчисига тушунарли. Чунки бу сўзлар бугунги она тилимизнинг луғатида ҳам бор. Аммо бундай калималар нари борганда ўн-ўн беш фойизни ташкил этар. Қолганлари-чи? Бақара, Анфол, Фурқон, Намл, Анкабут, Аҳзоб, Зумар, Фуссилот, Маориж, Таквир, Инфитор, Ғошия, Балад, Алақ, Такосур... нима? Таржима булса таржима қилиш керак-да.

Хуш, бошқа тилларга қандай утирилган экан? Масалан, И. Ю. Крачковский билан Г. С. Саблуков: Бақара, Наҳл, Каҳф, Намл, Анкабут, Духон, Фатҳ, Ват-тур, Ва-н-нажм, Қамар, Ҳадид, Қиёмат, Балад, Аннос сураларини — рус тилига Корова (Сигир), Пчёлы (Асаларилар), Пещера (Ғор), Муравьи (Чумолилар), Паук (Ургимчак), Дым (Тутун), Победа (Ғалаба), Гора (Тоғ), Звезда (Юлдуз), Луна (Ой), Железо (Темир), Воскресение (Тирилиш), Город (Шаҳар), Люди (Одамлар) деб утиришган. Демак, сура номларининг ўзбекча таржималаридан кўра русча таржимаси биз ўзбекларга ҳам кўпроқ тушунарли. Тўғри, бу ерда ҳам ҳар хил утириш ҳоллари учрайди. Олайлик, Юнус су-

раси Крачковскийда — Йунус, Саблуковда — Иона; Худ — Гуд; Ал-Исро — Перенес ночью — Сыны Исраилевы; Тоҳа — Та ха — Та га; Ҳаж — Хадж — Праздник; Фурқон — Различение — Фуркан; Рум — Румы — Римляне; Аҳқоф — Пески — Аҳкаф; Хашир — Собрание — Изгнание; Қалам — Письменная трость — Нун; Нуҳ — Нуҳ — Ной; Жин — Джинны — Гении; Инфитор — Раскальвание — Расторжение; Мутафинун — Обвешивающие — Обмеривающие; Буруж — Башни — Созвездие зодиака; Аъло — Высочайший — Всевышний; Қадр — Могущество — Определения; Такосур — Охота к умножению — Привязанность к богатству; Вал-аср — Предвечернее время — Вечернее время; Қурайш — Қурайш — Корейшаны; Моъувн — Подаяние — Размышлял ли ты?; Кавсар — Обильный — Кевсерь; Ихлос — Очищение веры — Чистое исповедание тарзида ҳар хил берилган.

Бир қарашда ҳамма нарсани сурункасига, япни угириш тамойили бирдан-бир туғри йул куринади. Бироқ... Агар Бақара сурасини — Сигир сураси десак нима бўлади? Сигир сураси?! Маъновий қусур ҳосил бўлади. Нуҳ сураси — Нуҳ пайгамбар ҳақида, Юсуф сураси — Юсуф алайҳис-салом ҳақида, Муҳаммад сураси — жаноби пайгамбаримиз Расулulloҳ ҳақларида баҳс юритади. Бақара сураси — ҳазрат си... Астағфирулло! Балким «Сигир ҳақидаги сура» деб утирармиз? Сура таржимаси, диний истилоҳ қисқалигига ҳослик йўқолади. Қолаверса, бу сигир ҳақида ҳам эмас.

Мазкур сурага ёзилган қисқача муқаддима-шарҳда айтилишича, қадимда баний Исроил қавмидан бир одамни ўлдирдилар. Қотил топилмайди. Шунда Аллоҳ таоло Мусо алайҳиссаломга амр қилади. «Қавмингизга айтинг, бир сигир сўйиб, унинг бир бўлаги билан уликни урсинлар». Шундай қилганларида уликка жон кириб, қотили кимлигини айтади. Вассалом. 286 оятдан иборат бу сура Қуръондаги энг катта сура бўлиб, унда инсон маънавий ҳаётининг ниҳоятда хилма-хил мураккаб муаммолари ҳақида баҳс юритади.

Хуллас, сураларнинг номлари узбекча таржимада айнан арабий лафзда берилиши, угирилмай қолдирилишини қуйидаги мулоҳазаларга кура туғри деб тушуниш керак. Бу билан тарихий анъанага риоя қилинган. (Анкабут сурасини «Ургимчак сураси» дейиш гализ. 69 оятдан иборат биргина 41-оятда ургимчак

қиёсга олинади, холос. Шунинг учун унинг номи Анкабутга (ургимчакка) нисбат берилган. «Аллоҳдан уза «дўстлар»ни ушлаган кимсаларнинг мисоли худди (узи учун) уй қуриб олиб, (уша уйидан паноҳ истаган) ургимчакка ухшайди. Албатта, уйларнинг энг нимжони ургимчак уяси дир. Агар улар билсалар эди, (ургимчак уяси каби ожиз бутлардан паноҳ истамаган булур эдилар)». Бу ҳашаротга дахлдор ишора фақат шу. Тарихий анъана деганимнинг боиси шуки, минг йиллар давомида — халқимиз муборак исломни қабул қилганидан буён бу Китобни таржимасиз, айнан уз иборалари, истилоҳлари, талаффузи ва қироатлари билан ўқиб (ёд олиб) келган. Бу ерда ворисийлик бор.

Бундан ташқари, сура номларининг ўзидай сақлаиши ўқувчини асл арабий нусхага кўчишга ҳозирлайди. Матни жушлаштиришдан сақлайди. Сирлик таъминланади. Айни вақтда китобхонда англашилмовчилик ҳам туғилмайди. Сабаби, номнинг маъноси дарҳол изоҳда очиб берилади. Бу эса ўқувчида китобни тезроқ мутолаа қилишга киришишга даъват этади. Қизиқиш туйғусини пайдо қилади.

УША ВА УША ЭМАС

Тан олиш керакки, кейинги замонларда оврупомарказчилик ғоясининг кенг тарқалиши, дунёнинг бу иқлимида (Оврупода) илм-фан ва техниканинг оламшумул ютуқлари оқибатида жаҳон халқларининг моддий ва маънавий ҳаётида туб узгаришлар содир булди. Бир юз ўттиз йил давомида чор Русиясининг Ўрта Осиёни забт этиб, мустамлака ҳолида ушлаб туриши уз «насроний самараларини» бера бошлади. Чор ҳукмдорлари маҳаллий мусулмон халқларига аста-секин насроний таъсир ўтказишни гуё улар маданиятига ва савдо-тижорат ишларига кўшиш қилиш ниқоби остида олиб бордилар. Афсуски, нуфузли одамларимиз, ҳатто илғор зиёлиларимиз, фан ва адабиёт намояндалари ҳам мазкур сиёсатнинг негизида қандай машғум ниятлар ётганини чуқур фаҳмлаб етмадилар. Сўнги етмиш йил мобайнида ҳукмронлик қилган даҳрийлар эса, гарчи ҳар қандай динни (шу жумладан христианликни ҳам) инкор этишган булса-да, собиқ Йттифоқ гирдобига тортилган барча халқларнинг маънавияти, маданий-маърифий қиёфаси ва тарбиясини мунтазам насоровий негизга кўчирдилар. Уз оқибати ва маккорлиги эътибо-

ри билан бу янги «инқилобий» сиёсат ошкора, дагал чор сиёсатидан ҳам ошиб тушди. Ислому зур бериб таъқиқлана бошлади. СССР Конституциясида хужа курсинга ёзиб қўйилган виждон ҳуқуқи амалда ҳар қандай виждон ва иймонни топташ ва ҳаром қилишга айлланиб кетди. Содир бўлган аҳволнинг даҳшати шунда эдики, биз аҳли мусулмонлар уз миллий қадриятларимизга, тарихимизга «ғолиблар», «халоскорлар», «катта оғалар» назари билан «баҳо» бера бошладик, зур бериб узимизни узимиз таҳқир ва ҳақорат қилишга берилиб кетдик. Яна даҳшатлиси шунда эдики, исломга, мусулмончиликка насроний (христиан) ақидалари ва талаблари асосида ёндаша бошладик. Бошқача айтганда, узимизнинг кимлигимизни қандай булсак шундоқлигича эмас, балки бошқалар, аксарият бадбин ва бадният олим ҳамда сиёсатдонлар ясаб берган қингир ойнадан кура бошладик. Ёпирай! Бу қингир кузгударда башарамиз қанчалик қийшиқ ва рудапо бўлиб кўринса, шунчалик завқландик, чапак чалдик. «Башаранг қийшиқ булса, ойнадан упкалама» деган нақл бор. Айни ҳолда эса бунинг акси булди: «Ойна қийшиқ булса, башарангдан упкалама!» Ҳа, ойнага қараб, унда узимизни эмас, бошқа бировларни кураётганимизни ҳатто ақли расо олимларимиз ҳам ҳадеганда фаҳмлаб етишмади. Фаҳм-фаросатли, купчилик иймон-этиқодли, фозил кишиларимизнинг эса башараларини бошлаб «туғрилаб» қуйишди.

Мана кулмда 1991 йилда Масковда чоп этилган Ислому қомусий лугати. Таҳрир ҳайъатига эътибор қилинг: Г. В. Милославский, Ю. А. Петросян, М. Б. Пиотровский, С. М. Прозоров. Илоҳим холислик туйғуси бизни тарк этмасин. Инсоф юзасидан айтганда, бу ерда Ислому ҳақида берилган маълумотларни узимиздаги бирон замонавий босма манбадан тополмайсиз. Чунончи: Одам Ато, Момо Ҳаво, Мусо, Исо, Муҳаммад, Марям, Хизр, Ильёс, Луқмон, Сулаймон, Боязид ал-Бистомий, ал-Бухорий, ат-Термизий, ал-Ғиждувоний, Баҳоваддин Нақшбанд, Мансур ал-Халлож, Фаридиддин Аттор; Таврот, Инжил, ал-Қуръон; илм ал-Ҳадис, ал-Ислому, Макка, ал-Каъба, Карбало; бидъат, ваҳдат ал-вужуд, ваҳдат аш-шуҳуд, ад-даҳриййа, жаноза, жизъя, ал-инсон ал-комил, қоҳин, муъжиза, ал-қибла, мазҳаб, мавла (мавлавий), мавлавия, насоро, нур, таъвил, тажалли, таносух, тариқат, шарият, тасаввуф, тафсир, ал-фалсафа, хоксор, хали-

фа, қурайшийлар, хонақоҳ, ханафия, хирқа, хуруфия, хутба, шариф, аш-шиа, ас-сунна, оятулла сингари мингга яқин катта-кичик мақолаларда бошқа манбалардан топиш қийин бўлган ниҳоятда ноёб ва нодир маълумотларни топиш мумкин. Унда исломга дахлдор асосий диний, илмий, фалсафий тушунчалар, оқимлар, ақидалар, йўналишлар, тариқатлар, таълимотлар, номлар, атамалар дарж этилган. Таҳсин ва тасанно.

Лекин булар барчаси насронийлик, яҳудолик ва даҳрийлик (марксизм-ленинизм) қарашлари таъсирида таҳлил қилинган. Исломга, унинг бош муқаддас китоби Қуръонга, Муҳаммад пайғамбарнинг ҳаёти ва ишларига нисбатан тўла ишончсизлик, уларга аксарият уйдирма, кучирмачиликдан иборат қаллоблик маъносида муносабат билдирилган. Ҳолбуки, Қуръони Карим билан танишган ҳар бир киши биладики, исломий манбаларнинг биронтаси ҳам, айниқса Каломулло узидан олдинги биронта дин ёки пайғамбар, авлиёю анбиё шаънига куфр гап айтиш уёқда турсин, уларга тенглик, ворисий ҳурмат, эътироф туйғулари билан муносабатда бўлган.

Тўғри, Таврот, Инжил ва Қуръонда айрим воқеалар, пайғамбарларнинг ҳаёти, тарихий кечмиш ва шахсларга муштаракликлар учрайди (Мусо ва Исо ибн Марйам, пайғамбарлардан Нух, Юнус, Юсуф, Иброҳим ҳамда Луқмон, Искандар Зулқарнайн билан боғлиқ воқеалар, уларнинг тақдири, тўфон ва зилзилалар...) Лекин бу воқеаларнинг аксарияти соф яҳудий ёхуд насроний мулк эмас, балки дафъатан арабий, баъзилари ҳатто жаҳоний миқёсдаги маданий мерос, воқеа-ҳодисалардир. Агар буларнинг қайсибир манбадан иккинчисига кўчганлиги ҳақида гапириладиган бўлса, уларнинг купи Таврот ёки Инжилга кўчиб утишидан аввал (бир неча минг йиллар муқаддам!) биринчи галда айнан араблар заминида, қолаверса Ҳиндистон, Кашмир, Эрон, Марказий Осиё ва бошқа мамлакатлар халқлари ҳаётида руй берган ёки пайдо бўлган диний, адабий осори атиқалар эканини инобатга олинса, бу икки яҳудий ва насроний диний китобларга араблардан ташқари будда, зардуштийлик ҳамда жуда кўп бошқа диний қатламлардан олинганлиги ҳақида гапириш мантиқан асослироқ бўларди. Яна бир муҳим гап. Қуръонда унинг ғоявий-мафкуравий рақибларига (муҳолифларга) қандай шароитларда нечук муносабат билдирилиши лозимлиги ҳақидаги,

ҳозир сал «ғалатироқ» эшитиладиган таъбир ва талаблар ҳам, орадан ун тўрт аср утгандан кейин, узининг тарихан одиллиги, (тарихан!), табиийлиги ва мантиқан асосланганини эътироф этишга мажбурмиз. Зеро, Аллоҳнинг Каломи тажовузкор эмаслиги, балки доруломонлик, ҳимоя, асло беҳуда қон тўкмаслик ва паноҳ бўлишлик сифатлари билан ажралиб туради.

ҚАНЧАЛИК МУБОРАК БУЛСА, ШУНЧАЛИК ОЖИЗ

Қуръон нозил қилинган, назмда битилмаган. Бу шеърӣй обида эмас. Аммо уни оддий «қора» матн деб ҳам булмайдӣ. Унда ички оҳангдошлик мавжуд. Узининг воқеӣй аслийлиги ва такрорланмаслигидан ташқари, нозил этилган матннинг кучли илоҳӣй руҳи, сажга ниҳоятда бойлиги туфайли жаранглаб туриши билан «шу сингари» узга ҳар қандай диний манбадан яққол ажралади. Қуръон шунчаки сидирга «уқилмайди», балки бир қанча қироатлар асосида куйланади, хониш қилинади. Уни араб тилини биладиган ҳар қандай киши ҳам уқӣй олмайди, бунинг учун ҳофиз, қори бўлиш керак.

Биринчи сура — «Фотиҳа»ни олиб курайлик.

1. Бисмиллоҳир Раҳмонир Раҳӣйм
  2. Ал-ҳамду лиллоҳи Раббил оламийн
  3. ар-Раҳмонир Раҳӣйм
  4. Молики явмид дийн
  5. Иййака наъбуду ва иййака настаъийн
  6. Ихдинас сиротал мустақӣйм
  7. сиротал-лазийна анъамта алайҳим гайрил мағзуби алайҳим валаз золлийн.
- Омин.

Сузларнинг сажъ асосида ялпи уйғунлашиб, жаранглаб келаётганига эътибор қилинг: Раҳӣйм — оламийн — Раҳӣйм — дийн — настаъийн — мустақӣйм — лазийна — алайҳим — алайҳим — золлийн.

III. Бобохонов таржимасида:

1. Меҳрибон ва Раҳмли Аллоҳ номи ила!
2. Барча мактовлар бутун оламнинг Парвардигори,
3. Меҳрибон, Раҳмли
4. ва жазо кунининг эгаси Аллоҳга хосдир.

5. Сенгагина сигинамиз ва Сендангина мадад тилаймиз.

6. Бизларни шундай тўғри йўлга бошлагинки,

7. у Сенинг неъматларингга эришганларнинг йўли бўлсин! Сенинг газабингга учраганлар ва адашганлар йўли бўлмасин!

Алоудин Мансур қуйидагича уғирган:

1. Мехрибон ва раҳмли Оллоҳ номи билан (бошлайман).

2-3-4. Ҳамду сано бутун оламлар хожаси, мехрибон ва раҳмли, жазо (қиймат) кунининг эгаси — подшоҳи бўлмиш Оллоҳ учундир.

5. Сенгагина ибодат қиламиз ва Сендангина мадад сураймиз.

6-7. Бизларни, газабга дучор бўлмаган ва ҳақ йўлдан тоймаган зотларга инъом қилган йўлинг бўлмиш — Тўғри йўлга йўллагайсан.

Икки таржима уртасидаги фарқ ва тафовутлар яққол кузга ташланиб турибди. Сура ягона ва узгармас. Унда жами 28 та калима. Бу 27 ёки 29 та бўлиши ҳам мумкин эмас. Аммо икки ўзбекча таржима эса сўзларнинг сони тарафидангина эмас, «сифати», ифодавий шакли, бирикмалар ва жумла қурилишининг тарҳ-таровати, ўзига хослиги билан ҳам жиддий фарқланиб туради.

Нега шундай? Ахир бу асрлар қаъридан чиқиб келаётган жиддий бир Каломни эркин талқин қилиш, унга нималарнидир қўшиш ёки қисқартиришга уринишдан иборат хатти-ҳаракат, ўзбошимчалик эмасми? Бу сеҳрли масиҳий нафас, илоҳий ваҳий-ку!

Бари тўғри. Жуяли ва ақлга мос гаплар.

Айтганларимиз ҳали сўз, гап, жумла таржимаси хусусида. Маъно ва ифодавий йўсин-чи? Куйли (сажъ билан сугорилган) ваҳийятни сидирга «қора» матнга ағдарганда шунча муаммо туғилиб турибди. Оҳангни оҳанг, сажни сажъ, қироатга мос ифодаларни шундай қироатбоп мақомда уғириш талаблари ҳам илгари суррилса-чи? Ундай тақдирда умуман таржимани йиғиштиришга тўғри келиб қолармикан?

Калом таржималари тарихида бундай уринишлар — муқобил оҳангли (эквивитмикавий) таржима яратишга уринишлар ҳам бўлган. Чунончи, И. Ю. Крачковский таржимасига берилган шарҳлар орасида машҳур арабшунос олим, 1937 йилда вафот этган шоғирди В. А. Эберман қаламига мансуб уша 1-сура таржимаси учрайди.

1. Хвала Аллаху, который миров Господин,
2. Милостивый, милосердный он один,
3. Дня страшного суда Властелин,
4. Тебе мы поклоняемся,
         Помощь дается нам
         Тобою одним,
5. Веди нас по пути тех, кто тобою водим,
6. По пути тех, на кого простерлась милость твоя,
7. На кого ты не гневаешься, кто не знает заблуждения кручин.

12. X. 1920

Турган гап, бутун Қуръонни, барча 114 сурани ма-на шу йусинда куйли қилиб угириш қийин. Душворлик шундаки, бундай тақдирда Аллоҳ сузи ортиқ даражада бежамадор булиб кетиши ва маънога пугур этиши мумкин. Балким Қуръонни умуман шеърий йулда таржима қилинар? Билмадим. Жаҳон қуръонушнослиги бундай тажрибани билмайди ҳисоб. Қийин. Ким журъат эта олади? Диний маҳкама ҳам фатво бермас. (Яқинда рус тилида босилиб чиққан Порохованинг назм андозасида қилган таржимасини қайд этиш керак).

Бироқ, агар таржимага шундай талаб билан ёндашилса, мазкур икки узбекча таржимани эмас, умуман Каломнинг узга тилларга таржимасини манъ этишга тугри келган буларди. Чунки, олайлик, қайта-қайта нашр этилиб келаётган мавжуд турт русча таржима ҳам бир-биридан энча сезиларли, жиддий фарқланади. Хуш? Дунёда қанча таржима булса — шунча Қуръон экан-да?!

Ҳа, Қуръон дунёда якка-ягона, аъло, беқиёс ва бе-назир. Таржималар эса ҳар бири қанчалик муборак булса, шунчалик ожиз ва ҳамин қадар. Айтайлик, бир тилга қилинган унта таржиманинг бари бир хил булиши мумкин эмас. Агар шундай қилишнинг иложи булганида, уша унта таржимага зарурат ҳам булмас, атиги бир таржима билангина кифояланса булар эди. Аллоҳ Бир, аммо унинг Каломини ҳар ким ҳар хил тушунади, ҳар хил талқин этади. Бас, уни ким қандай қабул этса, бошқаларга ҳам шундай етказади. Бинобарин, уз маънавий камолотимизда шунчалик юксалиб-мизки, минг йиллар давомида ҳеч қандай таржима-

сиз, асл арабийда ўқиб, баҳраманд бўлиб келган утмиш аждодларимиздан фарқли уларок, бутун аслиятга тишимиз утмай қолган, таржималарга уткир эҳтиёж сезилган экан, начора, таржима муъжизаси билан бирга, таржима ожизлигига ҳам чидаймиз-да.

Диний адабиётлар нащрида истилоҳлар, атамалар, ифодавий таркиблар хилма-хиллигига тезда барҳам берилмаса, бусиз ҳам дудмаллашиб ётган нарсалар баттар чалкашиб кетади.

Ортиқча зиқналик ва қатагон қанчалик ёмон булса, меъеридан ошириб юборилган эркинлик ва бошбошдоқлик ҳам шунчалик яхши эмас.

Қизиқ. Бир таржима билан иш битмагани сингари, Қуръонни ўзбек тилига ун марта дундириб таржима қилганда ҳам, уларнинг барини йиғнаганда битта асл Қуръон чиқмайди. Бу икки талаб уртасида меъёр чизиги қаердан ўтади?

Кўп таржима кўп тушуниш ва кўп талқинга олиб келади. Бу ҳам яхши, ҳам ёмон. Мақбуллиги — ҳар бир таржима бизни Қуръон ҳақиқатига ўзича етаклайди. Бир таржиманинг ожизлиги бошқа таржимани келтириб чиқазиши, унинг баркамоллиги билан қопланиши мумкин. Шу тариқа биз Аллоҳ Каломининг асл мазмуни ва маъноларига пешма-пеш, босқичма-босқич яқинлаша борамиз. Бошқа хавфли тарафи борки, турлича талқинлар, ҳар хил тушунишлар оқибатида биз турли-туман таржима матнлари орасида, қиёсга берилиб кетиб, аслиятдан чалғишимиз мумкин.

Нима қилиш керак?

Авалло, саводсизликка барҳам бериш даркор. Сунгра, юқорида айтганимдай, таржималар диққатимизни аслиятдан четга тортмай, унга интилиш ва жозибани пайдо қилсин. Уқувчи тушуниб етсинки, унта мукамал таржимаю тафсирдан кўра битта аслият чандон афзал.

Бундан ташқари, Қуръон таржимасидай улкан ишни чуқур илмий асосга кўчириш зарур. Модомики, Исроил, Швеция, Хорватия сингари биздан йироқ манзилгоҳларки ўзларининг Таврот, Инжилларини бизнинг ўзбек тилимизга шундоқ гузал таржима қилиб етказишга эришибдилар, бу ўз-ўзидан булгани йўқ. Қаранг-а, қандай ғамхўрлик! Швеция қаёқдаю Ўзбекистон қаёқда! Бу таржима устида Библия институтининг малакали мутаржимлари нақ 22 йил мобайнида тинимсиз

иш олиб боришган. Тан олиш даркор: биз ўзбеклар бундай тиниқ ўзбекча таржимани фақат орзу ва ҳавас қилишимиз мумкин.

Яшириш чикора. Биз ўзбеклар ўзимиз бундай ишларда сал бепарво, ҳафсаласизмиз шекилли. Зиёлиларимиз аксар ҳавойилик, ваъдабозликка ўрганиб қолган. Ҳамминг оғзи ботир, иш кам. Чунончи, Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмасида не ҳасратда тўрт-беш йил илгари нечук булиб 17 кишидан иборат Таржима маркази очилган эди (Гуржистон, Озарбойжон, Латвия ва Қозоғистонда уша даврда ҳар бирида 80-150 мутаржим уюшган эди). Оқибат нима бўлди? Бир гал таниқли адиб, Шарқ адабиётини — форсийдан, Шекспирни — инглизчадан утирган Жамол Камол Ёзувчилар уюшмасига саркотиб бўлдию, Таржима марказида 17 тадан... 2 киши қолди, холос. Бутун жаҳон адабиёти таржимасига — 2 киши! Солим ақлга хилоф иш.

Йуқ, биз алдаганда кимни алдаймиз узи? Шведлар, хорватлар, яҳудийларними? Йуқ! Ўзимизни алдаймиз. Эҳтимол, Қуръоннинг ҳам бундан кейинги мукамал таржимасини яҳудийлар тайёрлаб беришар?

МУНОЖОТ

Ҳақ субҳонаҳу ва таоло. Ун саккиз минг олам сарвари Расули Ақрам, Пайгамбаримиз жаноби Муҳаммад Мустафо саллаллоҳи алайҳи васаллам, ҳабиби Худо, аввалиюн-охирин пири комил ҳазрати Ғавсул Аъзам Муҳйиддин саййид Абдулқодири Жилоний разияллоҳу анҳу, ҳазрати Баҳоваддин Нақшбанд! Ё авлиёю анбиёлар! Абадий барҳаёт Хужайи Хизр, Ильёс, Идрис пайгамбар, Исо Масих! Ё Гадои Селкин бувам! Бобо ва бобокалонларим, раҳматлик падари бузургворим ҳамда онаи зоримнинг арвоҳлари! Сизларга муножот айтаман. Мени мағфират қилингиз! Бу умидли бир дунё экан. Мен осий, ожиз ва умидвор бир бандангни узинг қўлла, узинг мадад бер, Аллоҳим. Узинг ал-Воҳидсан, ал-Ҳолиқсан. Узингдан узга Меҳрибон ва халоскорим йуқ. Ё Раҳмон, ё Раҳийм! Меҳр-шафқатингни мен бандангдан дариг тутмагайсан. Остонанда шафоат тилаб, тиз чуқиб, дуойи хайрга қўл очиб турмакдаман. Ҳар қандай мушкулотни осон қилувчи Қодир Эгамсан. Сендан ҳеч нарсани пинҳон тутиб бўлмас. Бутун сувратим ва сийратим ила қаршингда

муайянман. Узинг ал-Ботин ва ал-Басирсан — куриб турибсан: умр буйи туғри йулдан озмай, ҳақиқат саҳросида кулимда асо, девонавор, қаландар булиб кездим... Нафс балосидан узимни тийиб, қаноатда яшадим. Энг қатағон, қиёмат қойим замонларда ҳам Тангрига ва унинг Расулига, муборак Исломга мункир келмадим. Узинг ал-Мутакаббирсан. Ҳою-ҳавас, кибру-ҳаво, амал, давлат, мулк, пул ҳирсига учмадим. Узинг ал-Қаҳҳорсан ва узинг ал-Жабборсан. Худбинлик, гараз, ҳасад, уч-интиқомдан йироқ юрдим. Узинг Ҳақсан. Бировнинг ҳақини емадим, бировга жабр этмадим, хуни ноҳақ гуноҳига ботмадим. Сенга ва Сен вожиб деб буюрган нарсаларингга хиёнат қилмадим. Узингни, муборак 99 номингни имқоним бор қадар дилимда тукис сақладим. Ё Аллоҳ. Узинг ал-Аҳад ва ал-Рақибсан, ас-Самад ва ас-Саломсан. Иймон келтираман. Ло илоҳа иллоллоҳ: Узингдан узга Аллоҳ йук. Булмаган ва булмайди ҳам. Илоё мушкулимизни осон эт. Узинг ал-Ҳакамсан. Рақибларимизни ақлдан жудо этма. Уларга инсоф ва тавфиқ бер. Мен ожиз бандангга сабр ва бардош ато эт. Иблис йулига солма. Эс-ҳушимдан тойдирма. Узинг ан-Нурсан. Зулмат ортидан Тонг келиши ҳақида ваъданг бор. Рушнолик, кушойиш, умид ва нажот — Узингдан. Муножотимни қабул айла, шафоат эт.

Омин.

УСТУРЛОБ*

10-фасл

МАВЛАВИЙ

Утган йили айти баҳор авжида зебо шаҳар Мадинаи Мунавварада булиш насиб этди. Ибодат тараддудида меҳмонхонадан пастга тушдим. Бу ерларда худди сеҳрланиб қолгандай сезаман ўзимни. Торгина кучага, одамларга, уларнинг уст-бошларига, авзойига, феъл-атворига суқланиб қарайман... Иттифоқо, бир гала ёш болаларнинг шуҳ-шан овози, ора-чирада беозор сукиниб кўйишлари қулоғимга чалинди. Ҳайратимнинг чеки йўқ эди. Ўзбек болалари буюқларда нима қилиб санқиб юришибди?.. Уст-бошлари сал юпунроқ, кир-чир. Бир-бирларига апелсин пучоғи отиб уйнашаётди. Тарки одат — амри маҳол. Улардан бир-иккитасини чақириб, танбеҳ бермоқчи бўлдим. Сукинишманг, уят булади маъносида. Одатдагидай. Лекин дарҳол фикримдан қайтдим. Бошқа юртга борганинда ўз миллатдошларинг бир-бирларига дағал муомала қилиб, ўз она тилинда отағури-қозихона қилишса ҳам... хуш келар экан кишига. Айниқса, болалар! Нима ҳам дейсан: ҳамма жойда ҳам бола болалигини қиларкан-да. Қизиқсиниб қолдим: қани, бу ернинг чапанилари бир-бирини қандай ҳақорат қиларкан? Қанчалик зеҳн солмайин, уша-уша: ҳе фалонингни, ҳе писмадонингни!.. Аммо шевалари, талаффузларида жиндай тафовут йўқ эмас.

Мен қулимсираб, анграйиб турарканман, бояги тудадан уч-тўртгаси келиб, чуғурлашиб, атрофимни ўраб олишди. Баччагарлар-эй (курдингизми, бир пасда менгайм бу «ёқимтой нутқ маданияти» юқди-қўйди!), улар нечукдир тавр ила ўз одамини пайқашди. Мен сал нарироқда ийманибгина турган бир болақайни имлаб чақирдим. Қизиқ, унга назарим тушиши билан юрагим «жиг» этиб кетди. Олти-етти ёшлар чамаси, кўринг-кўрманг, фаришта дейсиз. Устида қора мовутдан ёқалик камзул. Озода. Юз-кўзлари мулойим қулиб турибди. Ниҳоятда истараси иссиқ. Гулдай нарса. Беғубор. Қош-кўзлари қоп-қора. Ичимда дуо ўқидим унга

* Устурлоб — Қуёш ва юлдузларнинг юксаклигини улчайдиган асбоб.

куз тегмасин деб. Иккаламиз ҳам меҳр тула кузларимиз билан боқиб турар эканмиз; учрашиб қолганимиздан гоят мамнунлигимиз шундоқ балқиб турарди. Салом-алиқдан сунг сўрадим:

— Сизлар шу ерлик муҳожир ўзбекларданми?

— Тақсир...

— Ота-оналарингиз ҳам Мадинаи Мунавварада истиқомат қилишадими?

— Тақсир...

А? «Тақсир»? Мен бениҳоят чуқур мамнуният ҳис этдим. Бола «ҳа», «шундай», «хуп», «тугри» дейиш урнига, ниҳоятда юксак одоб, камоли ҳурмат юзасидан «тақсир» деб жавоб қилар экан, бу билан менга, кекса тилшунос мударрисга чинакам шарқона, ўзбекона нутқ одобидан сабоқ бераётган эди. Эс-эс биламан: ярим асрлар муқаддам ўзимизда ҳам, кексалар орасида шундай самимий такаллуфларни эшитганман. Ҳозир эса бу учрашувда нақ беш аср ортга, ҳазрат Навоий замонларига қайтгандай (юксакликка кутарилгандай!..) сездим ўзимни. Болақайдан сира-сира ажралгим келмасди.

— Дарвоқе, исмингиз нима, бўтам?

— Абдурахмон, тақ...

— Баракалла. Дадангизнинг исмлари-чи?

— Дадамиз Фалон мавлавий буладилар...

— Офарин.

— Сиз қиблагоҳни танийсизми?..

Нима дейишимни билмай, гудрағиб қолдим. «Ҳа» десам, ёлгон булади. Танимаيمان. «Йўқ» десам, менга жовдираб қараб турган Абдурахмоннинг кунгли чукади. Шу боис инкор-тасдиқ маъносида, «йўқ-ҳа» уртасида бир нима дегандай миждовландим:

— Йўқ, дарвоқе, ҳа, боягидай... нима десам экан... Инчунин, дадангизни бир зиёрат қилсак, Сизга малол келмасмикан?

— Йўқ, тақсир, сира малол келмайди. Марҳамат қилсинлар...

Интиҳойи қизиқсиниб қолдим. У, Мавлавий!! «Мавлога мансуб» маъносини англатувчи бу калима «уламо», «донишманд» дегани. Ким қандай улугсифат, олийжаноб, таг-туглик, доно ва ҳалим инсон, бошига оппоқ дастор ўраган, фусункор, ганимат қария бўлсалар керак, ҳойнаҳой, деб уйлардим ўзимча. Мана, кенг, файзли кучалардан утиб бораяпмиз. Уша топда ҳаёлимдан бир андиша кечди... Бировникига қуруқ қўл билан суппайиб бориш қандоқ буларкин? «Мусулмонлар бир-бирларига совга-салом қилиб туришсин. Бу меҳр-оқибатни кучайтиради», дейилган

муборак ҳадисларимизда. Йул-йулакай, икки кило яхши нақшин олма олган бўлдим. Қизиқсиниб, ёш дустим Абдурахмонни тил-савдо муомаласида синаш учун бир қалам-дафтар дуконига даъват этдим.

— Қани, мулла Абдурахмонжон, манови ручка неча сум туришини билиб беринг-чи.

— «Ручка» дедингизми? У нима, мавлоно?

— Ҳа-я, эсим қурсин, манови-да, — дедим бармогим билан керакли ашёни кўрсатиб.

Сотувчидан сўраб, менга нархини арабчадан угириб берди ёш зукко таржимоним. Мен атайин гапни яна айлантира бошладим.

— Суранг-чи, нархини бироз тушурмасмиканлар?..

У тагин узига хос чучук узбекона-арабий лутф-тавозе ила савдолаша бошлади. Сотувчи ҳам боланинг ёқимтой-чучук тилидан бениҳоя завқланиб кетди. Ўзининг қупол бармоқларини паншаҳа қилиб, табассум билан унинг момикдай жингалак сочларини тузғатиб-тузғатиб кўярди. Қаранг, шу топда ўзимизнинг райҳону жамбилларимиз ҳиди анқиб кетгандай туйилди димоғимга.

Ниҳоят, ҳазрат мавлавийнинг дуконига етиб келдик. Қанақа «мавлавий»?.. Қаршимда қотмадан келган, сийрак чўққи соқол совуққина бир савдогар турарди. Абдурахмон бизни таништирган бўлди.

— Бул зоти шариф, ҳазратим... их, исм-шарифларини билмамишмен...

Мавлавий жанобларига ўзимни таништира бошладим:

— Инчунин, мен Фалончи, шаҳри Тошкентда, дорилфунунда мударрислик қиламан... Бир баҳонайи сабаб билан, дегандай...

Абдурахмон мен «мударрис» билан танишиб қолганидан, бехосдан ўзининг энг яқин одами билан дучлашиб, бу ёққа етаклаб келганидан ифтихор этар ва бунинг учун отасидан илиқ сўзлар кутаётгани балқиб кўриниб турарди. Отаси бўлса ниҳоятда совуқ, лоқайд бир алфозда деди:

— Хуш? Хизмат?

— «Хизмат»? Сизда ҳеч қандай юмушим йуқ. Ҳа, айтгандай...

Мен жуда ноқулай сездим ўзимни шу топда. Болакай ҳам, мен сингари, ҳеч нарсани тушунмай, бошини қуйи солганча, бирон кўфр иш қилиб қуйгандай, мустар эди. Танимасни сийламас, деб шуни айтадилар-да. Э, аттанг. Бу одам мени тушунмади-ку, деб изтироб чека бошладим. Фақат ўзим эмас, Абдурахмон учун ҳам... Вазиятни юмшатиш илинжида бояги ўроғлиқ олмаларни узатдим.

- Бу нима?
- Арзимас бир нарса. Боягидай...ҳади.
- Хожати йуқ.
- Йуғ-э. Олинг, иним. Беғараз. Танишганимиз ҳаққи-хурмати, дегандай...

Нотаниш захил «меzbон» одамлар билан савдо-со-тиққа алаҳсигандай, узини четга ола бошлади. Нима учун уз ҳамюртни куриб мендай қувониш, балким тавоф қилиш ўрнига бундай ётсираяпти, деб ҳайрон бўлдим.

Баҳор фаслида араблар юртининг нақ 40-50 даражали ёндирувчи ҳарорати шароитида дўкон ичи баайни музлаб кетгандек туйилди менга. Дўкондорнинг бундай лоқайд-совуқ муомаласидан кўра, бояги меҳмонхона олдида чувиллашиб уйнаётган ёш болаларни ўзбекча сукунишиб ётгани менга юз топқир ганиматроқ туйилиб кетди. Бу ерга, ватандошлар суҳбатига, соф, самимий дийдор куришишга хомтама булиб келганимдан озурда бўлдим. Юз жадди жадал, бир рузи азал, деганлари шудир-да.

Мавлавий тараддулланаётгани, ким билсин дейсиз, мендан балким хавфланаётгани, унда қандайдир иштибоҳ туғилаётганини пайқагандай бўлдим. Рост-да. У қаёқдан билсин. Балким мен бирон тамаъгир, алчоқ, ғаламис бир нарсадирман. Ё бўлмаса, жосус, айғоқчи бир шахс бўлиб чиқарман. «Э, нодон, сираям ундай эмас!» деб ёзиб қўйилмаган-ку манглайимга. «Гумон иймондан айиради» деб шуни айтадилар-да. Хуллас, ўша топда мени аллақандай «мавлавий-павлавий» ҳам эмас, манови бегуноҳ қўзичоқ — Абдурахмон уйлантириб қўйди. Мен кетганимдан сўнг, ҳойнаҳой, у отасидан танбёх эшитилади. Кўчада дучлашиб қолган «ҳар қандай» қаланғи-қасанғи, нотаниш одам билан алоқага киришмаслик кераклиги ҳақида. Умуман олганда, бундай танбёх ҳам нодуруст эмасдир... Бу алғов-далғовли, нотинч замонда нималар бўлмайди дейсиз...

Эй дунёи буқаламун! Бирам жилвадорсанки... Гоҳида ҳақ сўзинг билан тоғу тошларни қоқ ёрасан, тап-тақир ерда гул ундирасан... Бир қарабсанки, ФИЛни сичқонга тиз чўқтирасан, еру кўкни ларзонга соласан, уммон бағрида тўфон қўштирасан, денгизларни чўлу саҳрога айлантириб, бир томчи сувга зор қиласан... Бирда меҳрибон волида янглиғ бошимни силайсан, бирда шафқат нелигин билмайсан — уриб мунглиғ бошимни ёрасан, лошимни қора тупроққа қорасан... Бир қарашда ҳозиқсан, бир қарашда тангу тор, зик,

мунофиқ... Намунча нозик адосан, наmunча гариб гадосан, наmunча гаддору, бадкору, бадкирдорсан... Басирга рушнолик бағишлайсан, кўрар кўзларни кўр қиласан... Энг моҳир мусаввир ҳам телбавор турқу тароватингни узининг қил қаламида тула ифодалай билмас.

Дарвоқе, кўзлар... О, жоду кўзлар! Сеҳри кароматга консиз. Ақлимни угирлайсиз. Илло, куз инсонга нима учун берилган узи? Куриш учун эмасми? Куз кишини ташқи дунёга олиб чиқади... Аммо у, ажабки, алдашга ва алданишга мойил. Балким шунинг учун эмасмикан, айрим кўзи ожизлар кўзлари тийрак, бироқ ақли қосир одамлардан чандон тийрак ва зийрак буладилар. Эй дўст, билгилки, инсон инсонни узининг уммондай теран қорачўғи, қалб кўзи билан кўра билмоғи даркор.

... Узини қаёққа олиб қочмасин, алқисса, мавлавий афанди билан турт оғиз уёқ-буёқдан гаплашишга мушарраф бўлдим. Маълумки, ул зотнинг Абдурахмондан булак яна саккизта фарзанди бор экан. Ҳавасим келди. Серфарзанд оилаларни яхши кўраман, ҳурмат қиламан. Яна: теги Сурхондарёдан экан улар. Тақдир тақозоси билан ота-боболари Афғон диёрига бориб қолишган. Уёқдан Туркияга, сўнг Саудия Арабистонига кучиб утишган. Айтишига кўра, анча бадас-тир, тўқ, тинч яшар эканлар.

— Мулла Абдурахмон нечанчи синфда ўқийдилар?
— сўрадим соҳибдан бола томонга ишора қилиб.

— Нима у — «синф»?

— Қандай тушунтирсам экан? Мактабга қатнайдиларми?

— Йўқ, Бачаларни ўзим қўлда, диний таълимга ўқитаман. Биз мусулмон фуқаро. Бизга дунёвий фан керак эмас. «Уёқда» ҳамма тўйган! Қариндошларимиз яшайди ватанда. Эшитиб турганмиз.

У олазарак булиб, уёқ-буёғига қаради...

— Йўғ-эй, мана мен Тошкент дорилфунунида ёшларга сабоқ бераман. Наҳотки мусулмон бўлмасам?..

— Шуро бизга тўғри келмайди... — деди у гапимни чўрт кесиб.

— Қанақа «Шуро»? Ҳозир Ўзбекистон Республикаси узига мустақил мамлакат, биродар. Сизлар илгари кўрган у дарахтлар кесилиб кетган... Мачитлар ҳам, мадрасалар ҳам, мактабу институтлар ҳам бирдай ишлаб турибди. Ҳаммаси гавжум. Бузилган мачит-мадрасалар, хонақоҳлар, расадхоналар, миноралар тикланаяпти, йил сайин янгилари қурилаяпти. Мамлакатга

қўлаб диний арбоблар, ўқимишли муллалар керак. Олимларимиз — диёнатли, муллаларимиз — ўқимишли бўлсин, деймиз.

Сузларимни диққат билан тинглаб турган мурғак қалб — Абдурахмоннинг куз унгида узи умрида қурмаган, тушига ҳам қирмаган гузал бир диёр, маҳобатли, маърифатли афсонавор Она Ватан тимсоли гавдаланаётгани сезилиб турарди. Дукондор эса ўз тахминтасавури тасдиқланаётгани — менинг «юртбузуқи», «қизил тарғиботчи агент» эканлигимга тула иймон келтираётгани ҳам аён бўлаётган эди. Интиҳойи қизик. Биз айти бир тилда гаплашаётган бўлсак ҳам, баайни бутунлай бошқа-бошқа тилда гаплашаётган эдик. Айтайлик, ўзбек билан ўзбек эмас, ўзбек билан узоқ хорижий бир фуқаро, тақрибан, фаранг сингари.

Сарсонлик-саргардонликларда муҳожир бўлиб юрариб, шалағи чиқиб кетган ва, ниҳоят, яхшигина мол-давлат орттириб, дунёнинг бир гўшасида кўним топган бу сингари одамлар ҳаётда қўп алданган, зада бўлган. Энди биз ватандошларининг меҳр-оқибатимизга, лафзимизга, даъватимизга уларнинг тоабад ишонмасликка ҳам ҳақлари бордай туйилди менга. Сутдан оғзи куйган қатиқни пуфлаб ичади, дейишди.

— Менга у ватан керак эмас, — дейди зарда билан мавлавий.

— Керак, иним. Ундай деманг. «Эрдан чиқсанг ҳам, элдан чиқма», дейди халқимиз. Бу муқаддас тупроқда яшаётганингиз муборак бўлсин. Сизлар тинч бўлсангиз, биз ҳам тинчмиз. Лекин Ватан бу Ватан. Сизга Ватан керак, Ватанга сиз ҳам кераксиз. Ватан уртада, биродар. Ватан — ҳаммамизники ва ҳаммамиз — Ватанники...

Менга ишонайин деса, ишонгиси келмайди. Ишонмайин деса, ишонгиси келади. Сўхбатдошим қадамба-қадам ўз мавқсидан чекинаётган бўлса-да, тан олгиси келмас, менга ётсираб-ётсираб қараб қўяр, «жуда уста фарангини юборишибди», деб уйларди узи-ча. Узим ёғимга қоврилиб, кулишимни ҳам, йиғлашимни ҳам билмай қийналаётгандим.

Сўхбат-баҳсимиз дуранг ҳолатга келаётгандай бўлди. Зарда, гинахонлик, нописандлик билан бирон ишни битказиб бўлмайди. Қалб жавҳари — меҳр ва самимият керак инсонга.

Худо ҳамма одамлар учун ягоналиги, ҳар бир миллатга алоҳида-алоҳида маъбуд бўлмаслиги, барчамиз Тангрининг бандаси эканлигимиз, дийн, диёнат, иймон барча аҳли мўминларга кераклиги ҳақида гапирар

эканман, у жимгина тинглади. Биз ҳам «ё Аллоҳ!» деб келдик бу ёқларга. Лекин Аллоҳ биздан қарздор эмас-ку, биродар. Нима учун узингиз, масалан, шундоқ маҳобатли ҳарам — Мачити набавийада кечаю-кундуз ётиб ибодат қилмайсиз? Саккизта болангизни, оилангизни ким боқади? Биласиз: дунё ҳам керак, охи-рат ҳам керак одамзотга. Аллоҳ таоло истайдики, биз унинг иродасини тукис бажарган ҳолда, бу дунё неъматларидан ҳам баҳраманд бўлайлик. Билим олай-лик, техникани эгаллайлик, ўзимизни муҳофаза этай-лик, маданиятли ва маърифатли бўлайлик, жаҳоннинг илғор халқлари билан тенглик асосида муомала ўр-на-тайлик...

Вақт намози асрга яқинлашиб қолди. Кетиш олди-дан Абдурахмон ҳақида отасига икки оғиз лутф қи-либ, Худо хоҳласа, вояга етганида уни Тошкентга обо-риб, олий мактабларда ўқитишни ният қилганимни изҳор этдим.

— Бекорга узингизни уринтирманг, — деди кеса-тиб қалби муз дукондор мусоҳиб. — Фарзандларим фақат диний мактабда таълим олади, вассалом.

— Бизда Иззат Султон деган кекса, таниқли оли-мимиз бор. Ул зот яқинда «Баҳовуддин Нақшбанд абадияти» деган бир рисола ёздилар. Ҳазрат Баҳовуд-дин Балогардонни Сиз яхши биласиз...

— !!

— Шу рисолада қизиқ бир далил эслаб утилган. Мазмуни шундай: Умар Шайх уз фарзандлари Хованд Таҳурга айтар эканларким, ё Таҳур, мулло бўлманг, шайх бўлманг, мавлавий ёки суфий бўлманг, у бўл-манг, бу бўлманг, мусулмон бўлинг...

— Бу қанақаси, оғойи мударрис афандим, — деб тилга кирди тақсирим, мени тилимдан «илинтиргани-дан» хийла жонланиб. — Мулло булма, шайх булма, мусулмон бул? Мулло, шайх... мусулмон эмас экан-да, лаббай? Қаёқлардан топасиз бундай куфр гапларни! Шогирдларингизга шу зайлда таҳсил берасизми? Дий-ни исломни оёқости қилдинглар. Билганингизни қи-линг. Лекин бизни тинч қўйинг. Айтдим-ку, тўйган-миз, деб. Маслаҳатим шуки, бу муқаддас тупроқда боягидай булмагур, гайри-исломий гапларни такроран айта курманг!

Мен мусоҳибни ҳижолат қилиб қўйишдан ўзимни тийиб, ётиғи билан унга эслатдим:

— Бу куфр эмас, тақсирим. Наузамбиллоҳ. Узин-гиз тавба деб гапиринг. Маълумингизким, олиймақом дийн пешвоси, ҳазрат Хужа Ахрори валийнинг айт-ганлари! Инчунин, «Рашаҳоти айнул-ҳаёт» асаридан

дарж этилган, иним. Мазкур фикрнинг шаръийлигига каминада ҳеч қандай иштибоҳ йўқдир.

— ...
Дурустроқ хайрлашишга ҳам тоби келишмаган мавлавий ҳалиги мен олиб борган олмаларни қўлимга узатди. Бу, паттамни қўлимга бериш, деган сўз эди. Ниҳоятда дилим гаш булди. Гарчи муқаддас ҳаж сафариди юрибман, бас, бу кунларда бирон нарсадан газабланиш номатлуб ва ношаръийлигини билсам-да, чидаёлмадим. Наҳотки шундай эътиборли дин пешвоси бадбинлик билан такаббурлик дийни исломда ҳаром эканлигини тушунмаса. Минг марта тўғри: бу шурлик муҳожирларни бир замонлар қизил bosқинчилар қулоқ, душман, дум, золим, ёт унсурга чиқазиб, ўз эл-юртидан таъқиб этган, хонумонини бузган, жалойи ватан қилган. Аламзадалиқ, интиқом ҳисси уларнинг қон-қонига сингиб кетган. Бироқ, бургага аччиқ қилиб кўрпани куйдириш не ҳожат. Бу даҳшатли кўргиликларда менинг қандай иштироким бор? Ўзим ҳам аранг елкамдан нафас олиб турибману!

— Бу нима?

— Ҳалиги омонатингиз...

— «Омонат» эмас, совға дедим-ку! Марҳамат, Сиз Ўзбекистонга боринг. Одамлар қандай яшаётганини ўз кузингиз билан кўрасиз. Эҳтимол, уларда Сизникичалиқ бойлик, доллар, риёл, динор... йўқдир. Лекин бизникилар ялангтуш, танги, ориятли, назари туқ инсонлар. Киройи ўзбек экансиз-да... Аммо одамни «хитой» қилиб юбордингиз, рости.

Шу топда шарт бурилиб кетай деб турувдим, эшик олдида ҳамма гапларимизни зимдан тинглаб турган бир норғил одам (амакиси бўлса керак) ёнимизга келди-да, унга юзланди:

— Ҳе адабсиз! Бир инсон катта бошини кичик қилиб, сени одам деб қора тортиб келибди. Этагини упмайсанми! Ҳозироқ ол қўлингга тугунни. Ким айтади сени мумин деб. Ўзбекчиликни хор қилдинг... Ҳайф...

Мен меҳмонхонага равона булар эканман, ўзининг кичкина таржимонимга муҳтож эдим. Унга отаси мени кузатиб қўйишни буюрди. Икки-уч чақиримлар чамаси пиёда босиш керак. Йўлда борар эканмиз, уртамизга оғир сукунат чўкди. Икковимизнинг ҳам дилимиз вайрон булган эди. Хуллас, чурқ этмасдан етиб келдик. Абдураҳмон қайтиб кетар экан, унга не тил билан, қандай тасалли беришни билмай лол эдим. Болакай уйига қайтиб кетар экан, у билан дурустроқ хайрлаша олмадим. Қарасам, қоп-қора чарос

кўзларида маржон-маржон аламли ёш томчилари ҳалқаланиб турарди... Эртасига ҳам кун бўйи хомуш бўлиб юрдим.

...Мана орадан бир йилдан зиёд вақт утаяпти. Маккайи Мукаррамада (Робитайи ислом), Мадинаи Мунавварада ва Жидда шаҳарларида, йул-йулакай, Бухоро, Самарқанд, Қўқон, Тошкентдан бориб утרוқлашиб қолган бир қанча ҳамюртларимиз билан дийдор кўришиб, гурунглашдик. Уларнинг кўпчилиги уша ёқларда туғилишган, иккинчи, учинчи авлод фарзандлари. Бу ёқда, Ватанида булмаган. Ҳайрат, ажаб ва ифтихорким, уз она тилини унутиш нари турсин, соф узбек тилида гоят назокат билан гапиришади. Нафақат тил, барча миллий, диний қадриятларни, асл урф-одатларимиз, таомилларимизни, то ўзимиз аллақачон унутиб юборган ирим-жиримларгача тўкис сақлашган. Аксарияти халқимизга хос меҳмондўстликни ҳам жойига қўйишади.

...Инсон қалбдан ва шууран шундай яралганки, бора-бора кўп нарсалар, хуш-нохуш воқеалар унутилиб кетади. Аммо бир нарса менинг хотирамда собит урнашиб қолди. Бу менинг жуссаси майдагина, митти таржимоним мавлоно Абдураҳмоннинг хуш сиймоси. Ҳали ҳанузгача мен уни, дадаси мавлавий афандини уйлайман. Тўғри, тижоратчи-дин пешвоси тўнглик қилди. У уз феъл-атворидан пушаймон бўлгандир ҳам. Бироқ мен ҳозиргача ўзимни қийиман. Нега ушанда оддий бир нарсани тушуниб етмадим? Ахир, улар бутун дунё мусулмонларининг қибласи бўлган муқаддас тупроқда, дорилмон яшаётган бўлишса-да, бир замонлар инсоний қадр-қиммати топталган, сурилган, кўплари отилган, осилган, улдирилган. Кафансиз кўмилганлар, бу ёруғ жаҳондан кузи очик кетган мазлумлар кам дейсизми? Муртад тузум уларни «халқ душмани» деб, аксарият, олий жазога маҳкум этса, ҳамма барабарига: тўғри, душманга, босмачига, ватанфурушга, думга, аксилинқилобчига — ўлим! деб чапак чалиб юраверган. Ҳеч ким, «Ҳой, шошма, босмачи, душман, муртад ўзи — ким?!» демаган, деёлмаган... Мен мавлавий билан уша баҳсда, бир суҳбатдаёқ унга ҳамма нарсани уқтирмақчи бўлдим. Йўқ, улар бизнинг мазлум, таҳқирланган юртдошларимиз бўлади. Хоҳ ўзимнинг узбегим, тожигим, қорақалпогим, қозогим, қирғизим... бўлсин, ким бўлмасин — бари ўзимизники. Бутун Марказий Осиё, Мовароуннаҳр, Туркистон муҳожирлари — бари бизники, ўзимизга тан. Улар билан бирон баҳонаи сабаб, сафар-учарлардагина тасодифан кўришиб қолмай, балки доимий алоқа-

ни йўлга қўйишимиз керак. Бу муҳожирот аҳли бизга, голфстрим оқими каби, янги тадбир ва рағбатларни олиб келиши тайин. Элга эл қушилса — давлат, элдан эл кетса — меҳнат, дейдилар.

...Менга Абдураҳмонни йўқотиш, унутиш огир. Уни ҳаётим давомида тагин кура оламанми-йўқми, Аллоҳга аён. Аммо ғойибона у билан тез-тез суҳбатлашиб тураман:

— Сиз куп нарсани ҳали тушунмайсиз; бутам. Ёш-сиз. Мурғак қалбингиз ҳали гур. Ота-боболарингизга жуда-жуда огир булган. Юртма-юрт, элма-эл, чулу саҳролар оша куч-кўронлари билан йўл босишган, сизларни тишларида катта қилишган. Аждодларни ҳурмат қилинг. Аммо, уйламангким, бизникиларга ҳам буёқда осон булган деб. Уша турғунлик йилларида...

— «Турғунлик» нима, тақсир?

— Турғунликми, эҳ, болагинам бу бояги «ручка» эмаски, мана — турғунлик, деб курсатсам. Билсангиз, бу рўдапо турк, маънавий чириш, жамиятнинг инқирозга учраши, шовинизм...

— «Шовинизм» нима, тақ...?

— Мана, Русияда бир талай юртбузуқи нобакор шахслар уша собиқ СССРни қайта тиклашни ихтиёр этишаётибди. Сиз Мадинайи Мунавварада яшайсиз, бутам. Жаноб пайғамбаримиз Муҳаммад Расулуллоҳнинг мақбаралари сизларга бир қадам. Қўл узатсангиз — етади. Шу улуг айём кунларда бизларга қушилиб Аллоҳга ибодат қилингларким, илоҳим Иблису шайтонни лаъинларнинг ёвуз ниятлари тоабат амалга ошмасин!...

— Сабр қилинг, мавлоно мударрис афандим. «Русия», «Дума», «СССР» — нимадир?

— Дадангиздан сурасангиз — бат-фсил тушунтирадилар. Сизга насиҳатим: диний таълимот, муқаддас исломий рух-ақида ва фарзлар билан бирга, дунёвий илмлар...

— ?

— Бу: риёзиёт, ҳикмат (физика), кимё, илми нуҷум, фалакиёт, геология (илми табақотул-арз), жуғрофия фанларини ҳам уқинг. Тиббиёт билан қизиқинг... Буларсиз сизу-бизга тараққиёт эшиклари берк. Доимо эсингизда булсин. Шавкатли Амир Темур бобомиз деганлар: «Билаги зўр — бирни йиқар, билими зўр — мингни»!

Янаги сафар учрашгунча, хайр. Худо хоҳласа, куришамиз. Дадангиз, амаки-бобонгиз, бошқа хеш-таборларингизга мендан дуо айтинг.

Ассалому алайкум ва раҳматуллоҳу ва баракотух.

ЯКУНИЙ ҚАЙД ВА ИЛТИЖО

Марҳаматли укувчим. Сиз билан яна юзма-юз суҳбатлашиб, гойибона куришиб турганимдан беҳад мамнунман. Дам ганимат, дийдор ганимат. Суҳбатимиз боқий булсин, илоҳим. Лекин ҳозир эса китобимга нуқта қўяман. Туғрироғи, куп нуқта чекаман... Кейинги жилдларда куришгунча Худонинг паноҳига топширдим Сизни. Сабр-тоқат билан каминани тинглаганингиз, мутолаа қилганингиз ҳаққи, Сиздан миннатдорман ва ташаккурлар айтаман.

Маънавий асоратинг юз йиллик роҳатидан кура, бир лаҳзалик ҳурлик, озодлик гашти, машаққати минг чандон ортиқ. Мен дунёни узим орқали идрок этишга ҳаракат қилдим, азизлар. Узимга ҳам, одамларга ҳам «узимдан келиб чиқиб» ёндашдим. Тушунман: Сиз мени мен қандай булсам, бусбутун шундайлигимча қабул қила олмайсиз. Сабаби, Сиз-Сизсиз, мен-менман-да. Э, узимни-узим гоҳи пайтларда қабул қила олмайман! Уз теримга сигмай кетаману, Сизнинг дилингизга қандай сигаёин. Балким, Сиздаги ақл, салоҳият, билим, тажриба, ҳойнаҳой, менда йуқдир. Эҳтимол, мендаги қисмат, мушоҳада, андиша, қалбимда таҳ-батаҳ қатланиб ётган изтироб, юк, узининг жамии хуш-нохуш томонлари билан, Сизда йуқдир. Бошингиз дард курмасин. Бироқ мен барчага бирдай ёқишга, «ёқимтой» булишга ҳаракат ҳам қилмадим. Агар шундай қилганимда, ажабмаски, Сиз мени ёқтирмас, гапларимга ишонмас ҳам эдингиз. Илло, менинг узим ишонадиган лоақал битта фазилатим булса, у ҳам — самимият. Мана шу самимият Сизу бизни бир-биримизга оҳанрабо сингари тортиб туради...

Пайқаган булсангиз, китобда панд-насиҳат хийла купдай. Бироқ, ёшим бир жойга борган, шу важдан булса ҳамки, насиҳатгуйликка маънавий ҳаққим булса-да, бунга раъйим йуқ. Менинг тақдирим, ҳаётим

узи сабоқ, қай бир жиҳатлари билан ибратомиз бир нарса. Узининг яхши-ёмон, нурли-хира томонлари билан. Йўқ-йўқ, «мендай бўлинглар!» демоқчи эмасман. Зотан, бунинг иложи ҳам, кераги ҳам йўқ. Узингиз хулоса чиқазинг. Бовужуд, аминманки, Сиз менга фикран муҳолиф бўлганингиз тақдирда ҳам, барибир, хоҳланг-хоҳламанг, мендан нималарнидир юқтирасиз. Хайрли ва муборак бўлсин.

Э бас-е! Эзмалик ҳам эви билан-да. Сукут салтанати, қажқдасан, ҳей!..

Ассалому алайкум ва раҳматуллоҳу ва баракотух.

МУАЛЛИФДАН

Ушбу китобни нашрга тайёрлашда каминага курсатган ёрдами учун академиямиз нашриёт бўлимининг муҳаррирлари Абдумалик Ёқубов ҳамда Муяссархон Умировага миннатдорчилик изҳор этман.

МУНДАРИЖА

Муқаддима	5
1-ФАСЛ. Менга ишпонмангиз, одамлар	8
Яшашим керак. Узим учунгина эмас	8
Мустақиллик фалсафасидан бир шингил	15
Тург саволга турт жавоб	19
2-ФАСЛ. Қаёқларда қолдинг, ёшлигим	24
Риё қаерда тугади-ю, зиё қаердан бошланди	24
Антиқа мушоҳада	26
Бир чимдим туз, минг андиша	30
О, вақт — одамхур	35
Туй	35
Ўзбекнинг уггани — туянинг тепгани	37
Кафтга жун чиқадими?	38
«Қачон халқ буласан, эй оломон?»	39
Ҳар бир шахсда миллат яшайди	41
Узингдан кўпаявер, ўзбегим!	41
«Ависена» ким?	43
Бувисига опичиб юрган норғил йигит	44
Парвоз қилиш учун қанот керак	46
Юзлари ширмой, кузлари чарос	46
3-ФАСЛ. Бир эътиқодки, таназулдан қутқазган (То- хир Юнус билан суҳбат)	48
Яхшилик қил — сувга ташла	49
Ҳотами Тай қиссаси	55
Афсона-одам	56
Сосо бу Ос-ос дегани	57
Фирқа менга зор эмас эди. Мен ҳам	61
Мени менга «гаништирадилар»	62
«Йиқилганни тепиб ут?!»	66
Тошдан кўра пахта қаттиқ тегади	67
Ношудлигимга... тасанно!	68

4-ФАСЛ. Истиффор фурсат кутмайди	69
Рокировка, пинг-понг ва чулили қиссаси	69
Мувозанат	70
Бир мантиқки, мантиққа зид	71
Сунгги тадбир ёки қанд касали нима?	72
Унг бетимни жазога ҳозирлаётган эдим	73
Шохман — бандиман. Қулман — озодман	74
Посанги	75
Тупроғим Тошкентдан олинган кўринади	77
Икки фалсафа, икки маслак	79
Лев Толстой гоёсига суиқасд	82
«Зайфлиги» — буюклиги	84
Қурьони Каримдан ҳам бохабар эди	88
Ҳордик қуналгаси. (Ён дафтардаги битиклар)	92
5-ФАСЛ. Тожи давлатим отам	93
Тиниқ ақл ҳамма вақт ҳам иймон бутунлигига кафил була олмайди	93
Дастор депсалди. Бошга чиқди патак	95
Эҳ, қиблагоҳ, қиблагоҳ!	105
6-ФАСЛ. Какликларни асранг, одамлар!	110
Куз кўрқоқ, оёқ ботир	110
Пойингда турибман умидвор	111
Ёмонга ёғ ярашмас	113
Кўҳи баланд, ё шаҳри азим	115
Ватаним борми менинг?	116
Ҳайвон инсонни тушунадими?	118
Фашизм ва фаҳшизм	119
7-ФАСЛ. Таржима салтанати	121
Тилла тўғноғич ва янги гоё	121
Жалолитдин Румий буюрадилар	123
Таржимон истеъдодининг қадри	125
Дил дилни «таржумон» этганда	127
Ворисийлик, узвийлик, давомийлик	129
Эркин — сарбаст дегани. Ва аксинча	131
Нима қилмоқ керак, Ҳамлет?	133
Оқибат нимадан бошланади?	136
«Традиторе — традuttore» дегани тўғрими?	138
8-ФАСЛ. Ун беш дақиқа ва бутун умр («Мен сув ич- ган дарёлар» туркумидан)	141
Илтимос ҳам шунақа совуқ буладими?	150

Марҳум билан «суҳбат»	152
Яхшиямки олампаҳоқ эмасман!	153
Узоқни мулжаллаган калтабинлар	155
Шамол эсаётган томонга бақирма, овозинг зоеъ кетади	156
Шароф Рашидовга яна икки мурожаат	158
Биринчи мактуб	158
Ректорхонада саросима	159
Яна бир чорлов	161
Икки диссертация ва турт ҳимоя	162
Темурий рақс	163
Иккинчи мактуб	169
Истиқлол шарофати	170
Яхшидан шарофат	170
Тавалло ёки таваккал	173
Номи эзгулик тимсоли эди	177
Тасодифми ёки қонуният?	182
Беайб Парвардигор ёки бандалик	184
Улмасангиз булмасмиди!	189
Борадиган жойимиз бир	191
Бебаҳо нарсанинг баҳоси қанча?	194
9-ФАСЛ. Тараққиёт дояси ва таназзул ҳамшираси	198
Истиқлол яхши китобга муҳтож	198
Узлим, узбеклим	203
Гофил одам тез алданади	207
Қуръонни таржима қилиб буладими?	208
Дин чайқовчилик бозори эмас	214
Суз узгача, маъно булакча	215
Қулами инсон бағридай кенг	218
Ут билан сув орасида	219
Фикр гапга айланиб қолмасин	223
Муқаддас 99	226
Сура номларини угириш муаммолари	228
Уша ва уша эмас	231
Қанчалик муборак булса, шунчалик ожиз	234
Муножот	238
10-ФАСЛ. Мавлавий	240
Яқуний қайд ва илтижо	250

ГАЙБУЛЛОҲ АС-САЛОМ

Асарлар

ЭЙ УМРИ АЗИЗ

1-китоб

«Шарқ» нашриёт-матбаа
концернининг
Бош таҳририяти
Тошкент — 1997

Муҳаррир *Ҳ. Султонова*
Безаклар *А. Баҳромовники*
Бадий муҳаррир *Ф. Башарова*
Техник муҳаррир *Л. Хижова*
Мусаҳҳиҳлар *Х. Хожиматова, Н. Муҳамедиева*

Теринга берилда 29.10.96 й. Босишга рухсат этилди 30.01.97 й.
Бичими 84x108 $\frac{1}{32}$. Таймс гарнитураси. Офсет босма. Шартли босма
табоғи 13,44. Нашриёт ҳисоб табоғи 13,53. Адади 10.000. Буюртма №
683. Баҳоси шартнома асосида.

«Шарқ» нашриёт-матбаа концернининг босмахона-
си, 700083, Тошкент шаҳри, «Буюк Турон» кучаси,
41-уй.